

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav hospodářských a sociálních dějin

Moderní hospodářské a sociální dějiny

Disertační práce

Ing. Timur Kashapov

**Vztahy Československa a Sovětského svazu v době úpadku a
rozpadu sovětské říše**

**Relations between Czechoslovakia and the Soviet Union during
the Decline and Fall of the Soviet empire**

Vedoucí práce prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc.

2018

Poděkování

Děkuji prof. PhDr. Ivanu Jakubcovi, CSc. za odborné vedení, podnětné rady a připomínky, které mi pomohly při zpracování disertační práce, za jeho trpělivost a vstřícný přístup. Za podporu a vytvoření klidného zázemí během celého mého studia děkuji své rodině. Mé díky rovněž patří kolegům a kolegyním z Ústavu hospodářských a sociálních dějin.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem disertační práci napsal/a samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 25. 9. 2018

Timur Kashapov

Abstrakt

Disertační práce se zabývá hospodářsko-politickými vztahy Sovětského svazu a Československa v letech 1982-1992 a zahrnuje analýzu rozličných aspektů vzájemné spolupráce. Vzhledem k tomu je rozčleněna do čtyř kapitol. První kapitola pojednává o silných a slabých stránkách socialistické ekonomiky a obsahuje krátké shrnutí vývoje dvoustranné kooperace v 70. letech 20. století, včetně obchodní a vědeckotechnické spolupráce.

Druhá kapitola je zaměřena na analýzu změn v československo-sovětských vztazích v rámci reformních snah dvou generálních tajemníků J.V. Andropova a K.U. Černěnka. Třetí kapitola specifikuje vzájemný obchod v čase a struktuře v období Gorbačovovy Perestrojky. Analyzuje se i fenomén perestrojky jak v Sovětském svazu, tak v Československu, objasňují se její podstata a vliv na vzájemné vztahy.

V této části se též řeší otázka která ze zemí více profitoval ze stávající struktury vzájemného obchodu, investiční činnosti, vědeckotechnické kooperace a jiných oblastí bilaterální kooperace. Verifikuje se také tvrzení, že s ohledem na strukturu obchodu byl Sovětský svaz pro ČSSR významný především dovozem surovin, recipročně Československo reprezentovalo pro sovětské hospodářství důležitý zdroj technologických postupů a produkce pro uspokojení poptávky po strojírenské produkci a spotřebních výrobcích.

Závěrečná část obsahuje analýzu vývoje obchodní směny, nastiňují se nejvýznamnější politické a diplomatické mezníky a jiné faktory, určující objem a charakter hospodářské kooperace ČSFR a SSSR/Ruské federace. Součástí kapitoly bylo i testování platnosti hypotézy, že obchodní vztahy mezi ČSFR a Ruskou federací byly po rozpadu sovětského bloku ovlivněny politickou situací, kvantifikace bezprostředních důsledků vlivu sovětského ekonomického propadu na produkci v Československu a nastínění perspektiv spolupráce České republiky a Ruska v současnosti.

Výzkum problematiky ukázal, že po celé uvedené období byl Sovětský svaz pro ČSSR jedním z nejvýznamnějších obchodních partnerů. Československo přitom vystupovalo primárně jako dodavatel strojírenského zboží a zařízení pro několik klíčových odvětví sovětského národního hospodářství, zatímco SSSR plnil roli dodavatele surovin. Prostudované materiály opravňují tvrdit, že tehdejší struktura vzájemného obchodu a vědeckotechnické a investiční spolupráce odpovídala spíše vojensko-strategickým požadavkům SSSR. Nicméně v určitých oblastech ČSSR těžilo ze stávající konfigurace sovětsko-československé spolupráce.

Klíčová slova: Československo, Sovětský svaz, ekonomické reformy, hospodářská, vědeckotechnická a investiční spolupráce, vzájemný obchod

Abstract

The dissertation deals with economic and political relations of the Soviet Union and Czechoslovakia in the period 1982-1992, and includes analysis of various aspects of their cooperation. Since it is divided into four chapters. The first chapter outlines the strengths and weaknesses of the socialist economy and includes a brief summary of the development of bilateral cooperation, including trade and scientific cooperation in the 1970's.

The second chapter focuses on the analysis of changes in the Czechoslovak-Soviet relations during two General Secretaries's reign – J.V. Andropov and K.U. Chernenko and examines influence of their reform efforts on two countries's cooperation. The third chapter specifies mutual trade in time and structure during Mikhail Gorbachev's Perestroika, analyses the phenomenon of Perestroika in the Soviet Union and Czechoslovakia and explains its nature and impact on bilateral relations.

The next section addresses the question of which country has benefited more from the existing structure of trade, investment activities, scientific and technological cooperation. Also the hypothesis is verified, that the Soviet Union was the main supplier of raw materials, reciprocally Czechoslovakia represented an important source of technological processes, engineering and consumer products for the Soviet economy.

The final part contains an analysis of the development of bilateral trade. The most important political and diplomatic milestones and other factors determining the volume and nature of economic cooperation of Czechoslovakia and the USSR/Russian Federation are also outlined. The validity of hypothesis that trade relations between Czechoslovakia and the Russian Federation after the collapse of the Soviet bloc were determined by the political situation is also tested. Furthermore, the quantification of the impact of the consequences of the Soviet economic decline of production in Czechoslovakia and outline of prospects of cooperation between the contemporary Czech Republic and Russia is done.

Research results showed that throughout the period the Soviet Union was one of the most important trading partners for the CSSR. Czechoslovakia yet stood out primarily as a supplier of engineering goods and equipment for several key sectors of the Soviet economy, while the USSR played the role of raw material supplier. Analyzed materials entitle to claim that the former structure of mutual trade and investment cooperation in science and technology matched rather military-strategic requirements of the USSR. However, in certain areas Czechoslovakia benefited from the existing configuration of Soviet-Czechoslovak cooperation.

Keywords: Czechoslovakia, Soviet Union, economic reforms, economic, investment, scientific and technical cooperation, mutual trade

Obsah

Úvod	10
1. Charakter československo-sovětské hospodářsko-politické spolupráce v 70. letech	15
1.1. Charakteristika socialistické ekonomiky 70. let: silné a slabé stránky	15
1.2. Politický a ekonomický rámec spolupráce ČSSR a SSSR v 70. letech	21
1.3. 70. léta: vzájemná obchodní výměna	27
1.4. 70. léta: vědeckotechnická spolupráce, společná investiční činnost	29
1.5. Zhodnocení spolupráce	31
2. Charakter hospodářsko-politických vztahů v letech 1982-1984	33
2.1. Andropovovy reformy v Sovětském svazu	33
2.2. Černěnkova epizoda	39
2.3. Sovětsko-československý obchod v letech 1982-1984	40
2.3.1. Komoditní struktura	43
2.3.2. Vědecko-technická spolupráce a společná investiční činnost	47
2.4. Bilance spolupráce v období 1982-1984	50
3. Perestrojka (1985-1989)	53
3.1. Perestrojka v SSSR	53
3.1.1. SSSR v době nástupu Gorbačova	54
3.1.2. Reformní program Gorbačova	56
3.1.3. Perestrojka a země sovětského bloku	68
3.2. Československá přestavba	72
3.3. Ekonomická spolupráce Sovětského svazu a Československa v letech 1985-1989	81
3.3.1. Vzájemný obchod v letech 1985-1989: obrat	85
3.3.2. Komoditní struktura: československý dovoz ze Sovětského svazu v letech 1985-1989	88
3.3.3. Komoditní struktura: export Československa do Sovětského svazu v letech 1985-1989	91
3.3.4. Společná investiční činnost	94
3.3.5. Vědeckotechnická spolupráce v letech 1985-1989	98
3.4. Rozvoj uranového průmyslu v Československu a československo-sovětská spolupráce v atomové energetice	104
3.4.1. Historický vývoj	104
3.4.2. Atomové elektrárny	109
3.4.3. Bilance spolupráce v uranovém průmyslu	111
4. Hospodářské vztahy Československa a Sovětského svazu v období 1982-1989: kdo profitoval ze vzájemné spolupráce?	114
4.1. Distribuce výhod/nevýchod ekonomické spolupráce ČSSR a SSSR	115
4.2. Proč Sovětský svaz subvencoval Československo a další země východní Evropy?	132
5. Ekonomická spolupráce Sovětského svazu/Ruské federace a ČSFR v letech 1989-1992	136
5.1. Vliv politických událostí na vývoj obchodní výměny v letech 1989-1992	137
5.2. Vzájemný obchod v letech 1990-1992	142
5.2.1. Obrat bilaterálního obchodu	142
5.2.2. Komoditní struktura: export Československa do Sovětského svazu v letech 1989-1990	143
5.2.3. Komoditní struktura: export Sovětského svazu do Československa v letech 1989-1990	145
5.3. Odhad vlivu sovětského ekonomického propadu na produkci v Československu	146
5.4. Obnova vzájemných ekonomických vztahů v letech 1991-1992	151
5.4.1. Obrat vzájemného obchodu v letech 1991-1992	153

5.4.2 Komoditní struktura zahraničního obchodu: export Československa do Sovětského svazu v letech 1991-1992.....	155
5.4.3 Komoditní struktura zahraničního obchodu: import Československa ze Sovětského svazu v letech 1991-1992.....	156
Závěr	160
Seznam pramenů a literatury	166
Seznam grafů v textu	182
Seznam tabulek v textu	182
Seznam příloh.....	182
Příloha.....	184

Úvod

Jako téma disertační práce autor zvolil problematiku vztahů mezi Sovětským svazem a Československem, zaměřenou na období rozpadu sovětského bloku (1982 až 1992). Odborníci, kteří se zabývají zkoumáním vzájemné spolupráce v tomto období, hodnotí ji především z politického hlediska, neberou v úvahu ekonomické hledisko a podávají tak jednostranný, do určité míry zkreslující pohled.

Přítom rozvoj československo-sovětských vztahů v osmdesátých letech, stejně jako jiná období historie, je nutno hodnotit bez přizpůsobování aktuální politické situaci. Jejich vývoj se odvíjel od vnitřních a vnějších podmínek té doby, které jsou dnes výrazně jiné. V historickém pohledu je nutno pochopit tehdejší situaci a posuzovat ji tak z tehdejších souvislostí. Veřejnost bohužel nevnímá tuto dobu se znalostí věci, ale podle toho, co o ní sdělují média, případně podle jiných kritérií. Historie by však neměla být otázkou výkladu, ale hledání pravdy.¹

Cíle práce a hypotéza

Hlavním cílem práce bude kritická analýza vzájemných vztahů ČSSR a Sovětského svazu v historickém průřezu, z níž bude patrné, jaké negativní i pozitivní vnitřní i vnější faktory hospodářského, politického i ideologického charakteru zásadním způsobem ovlivňovaly spolupráci v období po nástupu Jurije Andropova k moci, kdy se systém „reálného socialismu“ dostával do stále zřetelnější krize a kdy docházelo k výraznému zpomalení tempa ekonomického růstu až do roku 1992, kdy došlo k rozpadu Československa.

Její úkolem tedy je historický rozbor příčin a konkrétního průběhu závěrečné etapy vývoje sovětsko-československých vztahů. Souběžně s tím je také řešena všeobecná krize komunistických režimů. Nezbytným se stala komparace ekonomického vývoje v obou zemích. Nejpodstatnějším a také nejobtížnějším úkolem je zřejmě postihnout pokud možno všechny podstatné souvislosti – a pokud možno i všechny méně podstatné souvislosti – vývoje těchto vztahů.

Předkládaný materiál by měl splňovat i účel stát se komplexním kompendiem období nejaktivnější spolupráce českého a ruského státu v době, kdy dochází k obnovení vzájemných vztahů a existují opět výborné podmínky pro otevření nové etapy spolupráce.

Práce bude také zaměřena na to, aby zhodnotila přínosy a negativa kooperace s SSSR, podrobněji ukázala na příkladu vývoje, organizace a struktury spolupráce podstatu jejich

¹ KLJUČEVSKIJ, V.O., *Ruské dějiny. Díl III*, Praha 1928, s. 25.

vztahů v rámci sovětského ekonomického systému, založeném na absenci osobní iniciativy a principu všeobecného plánování. Analyzovány budou i důvody, proč se nové politické elity bývalých komunistických zemí bezprostředně po rozpadu sovětského bloku zaměřily na likvidaci organizací socialistického společenství, izolaci Sovětského svazu/Ruska a přerušeni vzájemných ekonomických vazeb v maximálně možné míře.

I když má práce převážně analytický charakter, autor se snaží v průběhu výkladu poukázat na některé teoretické problémy. Část textu je také věnována specifickým problémům československo-sovětské ekonomické spolupráce podle sfér specializace, tj. zahraničního obchodu, mezinárodní specializace a kooperace výroby, spolupráce v oblasti investiční výstavby a vědeckotechnické spolupráce. Vybrané téma autor považuje za významné z toho důvodu, že na jeho základě se dá uvažovat o politických nebo ekonomických tendencích daného období, lze vysvětlit specifiku současných vztahů Ruské federace a ČR, ukázat hospodářský potenciál vzájemného obchodu.

Důvodem, proč autor zaměřil svou disertační práci na uvedené období, je mj. velký zájem o výzkum dané problematiky, ale také zjištění příčin kolapsu socialistického experimentu, formulace „ponaučení“ pro budoucí vývoj, ale i obecný zájem o vztahy mezi dvěma zeměmi v podmínkách vzrůstajícího objemu kooperace a intenzity kulturní interakce obou národů. Autor považuje práci za významnou i z hlediska současného stavu výzkumu problematiky.

Hlavní hypotéza, kterou autor ověřoval, spočívala v objasnění, do jaké míry vnitropolitický vývoj v obou zemích, ovlivňovaný četnými vnitřními, regionálními a globálními vlivy, měl dopad na hospodářskou sféru spolupráce a která ze zemí více profitovala z této spolupráce. V rámci jednotlivých částí práce se testují i jiné hypotézy: rozpad Sovětského svazu a sovětského trhu zhoršil ekonomický propad československé ekonomiky; obchodní vztahy mezi ČSFR a Ruskou federací byly po rozpadu sovětského bloku determinovány politickou situací.

Metodologie

Práce je koncipována převážně jako jedinečná případová studie, věnována desetiletému období spolupráce SSSR a Československa. Usiluje tedy o komplexní a hlubokou analýzu jevů, charakteristických pro československo-sovětské vztahy.

Pro zpracování disertační práce byla použita empiricko-analytická metoda (protože bylo zapotřebí nastudovat prameny a literaturu, publikace a dokumenty, které jsou k

tomuto tématu k dispozici a s tématem úzce souvisejí), komparace pramenů, analýza a sekundární analýza dokumentů. V hojné míře jsou využívány i tradiční metody historikovy práce: indukce-dedukce, přímá-nepřímá metoda, analýza-syntéza, synchronní-diachronní popis, retrospektivní metoda, komparativní metoda i metoda sondy. Byla použita i klasifikační a vztahová analýza hlavních aktérů a charakteristik během hlavních krizových událostí, které zásadním způsobem ovlivnily bilaterální vztahy, a deskriptivní metoda, doplněná pro lepší ilustraci tabulkami a grafy.

Použité prameny a literatura a stav zkoumané problematiky

Pro české historiky se jedná o méně frekventované téma, chybí původní česká komplexnější publikace věnovaná problematice československo-sovětské hospodářské spolupráci v 80. letech. Výzkum autor založil na studiu odborné literatury a publikovaných pramenů – seznam použité literatury je uveden v závěru práce. Všude tam, kde je citován příslušný autor či pramen, je na něj odkazováno v poznámkovém aparátu.

Při výzkumu československo-sovětských vztahů v 80. letech až počátku 90. let můžeme dnes vycházet z již velice bohaté palety memoárů, částečně uvolněných ruských archivních fondů a fondů českých archivů. Klíčovým zdrojem pro získání potřebných dokumentů z historických období byly dokumenty z ruských archivů (zejména Rossijskij gossudarstvennyj archiv novejšej istorii, Archiv vněšněj politiky Rossijskoj federacii) a českého Národního archivu.

Existuje též poměrně rozsáhlá odborná literatura věnovaná rozvoji sovětského bloku v daném období, ale konkrétně k československo-sovětským vztahům a jejich souvislostem se však bohužel dosud vyjádřilo jen několik autorů. Obecně lze konstatovat, že literatura, která by se věnovala výhradně československo-sovětským vztahům je velmi omezená.² Před listopadem 1989, kdy byly československo-sovětské vztahy nejintenzivnější, neměli autoři přístup ke klíčovým utajovaným dokumentům tezaurovaným v příslušných archivech. Po pádu komunismu v Československu, bilaterální vztahy postupně upadaly a nebyl zájem ani poptávka po daném tématu.

² ADAMOVIČOVÁ, R., *Zahraniční obchod Československa se Sovětským Svazem a jeho význam pro rozvoj národního hospodářství ČSSR*, Bratislava 1973; DANŠINA, V.N., *Torgovo-ekonomičeskoe sotrudničestvo stran-členov SEV*, Moskva 1991; FINGERLAND, J., *Národohospodářský komplex SSSR a československo-sovětská spolupráce*, Praha 1989; MAKSIMOV, M.N., *Čechoslovackaja socialističeskaja republika*, Moskva 1987; ŽARINOV, V.V., VOZNJUK, A. Ja., *Sovetsko-čechoslovackie otnošenija 1977-1982. Dokumenty i materialy*, Moskva 1984.

Přestože o politickou a ekonomickou transformaci komunistických režimů v ČSSR a SSSR (a ostatních komunistických zemí) v současné odborné literatuře existuje velký zájem, tématu politických a ekonomických vztahů Československa a Sovětského svazu a jejich vývoji těsně před rozpadem sovětského bloku se věnují autoři minimálně. V ruském prostředí se touto problematikou zabývali především A.D. Nekipelov a I.I. Orlik,³ v českém – E. Voráček,⁴ přitom západní autoři zkoumali především fungování a obchod v rámci sovětského bloku jako celku. Z tohoto hlediska byly přínosné práce anglicky píšících odborníků, zejména P. Hansona, S. Saxonberga, M. Coxe, A. Browne, M. Ellman, V. Kontoroviče⁵ a českých autorů – M. Pullmana, I. Jakubce, V. Kotyka, V. Průchy, O. Turka, J. Vykoukala aj.⁶

Závěry studia vybrané problematiky v budoucnu dnes těžko předjímat, ale autor je přesvědčen, že výsledky dalšího výzkumu, včetně výzkumu archivního, potvrdí i platnost základních závěrů, obsažených v této práci.

Struktura práce

Disertační práce analyzuje československo-sovětské vztahy komplexnějším pohledem zahrnujícím různé politické, ekonomické i ideologické aspekty odrážející odlišný vývoj obou zemí. Vzhledem k tomu je rozčleněna do čtyř kapitol.

Úvod první kapitoly obsahuje teoretický výklad o silných a slabých stránkách socialistické ekonomiky, coby výchozího rámce rozvoje vzájemných vztahů Československa a Sovětského svazu. Daná část obsahuje též krátké shrnutí problematiky spolupráce obou zemí v sedmdesátých letech 20. století, nastiňují se charakteristiky a problematické skutečnosti vývoje bilaterální spolupráce.

³ NEKIPELOV, A.D., ORLIK, I.I., *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroj polovině XX veka*, 2. díl, Moskva 2002, titíž, *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroj polovině XX veka*, 3. díl, 1. část, Moskva 2005, NEKIPELOV, A.D., ORLIK, I.I., *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroj polovině XX veka*, 3. díl, 2. část, Moskva 2007.

⁴ VORÁČEK, E., *Gorbačov a kolaps státního socialismu v Československu: Rok 1989*, in: NĚMEČEK, J., VORÁČEK, E., *Česko-ruské vztahy v 19. a 20. století: = češko-rossijskije otnošenija v 19-20 vekach*, Praha 2011, s. 145-158.

⁵ Fundovaný a ucelený rozbor rozpadu sovětských hospodářských systémů ve východní Evropě srov. SAXONBERG, S., *The fall: a comparative study of the end of communism in Czechoslovakia, East Germany, Hungary and Poland*, Amsterdam 2001; COX, M., *Rethinking the Soviet Collapse. Sovietology. The Death of Communism and the New Russia. How the Soviet Union Disappeared*, London 1995; BROWN, A., *Vzestup a pád komunismu*, Praha 2011; ELLMAN, M., KONTOROVIC, V., *The destruction of the Soviet system. An insiders' history*, London 1998; HANSON, P., *The rise and fall of the Soviet economy*, London 2003.

⁶ KOTYK, V., *Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku*, Praha 2009; PULLMANN, M., *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, Praha 2011; JAKUBEC, I., *Hospodářský vývoj českých zemí v období 1848-1992*, Praha 2008; PRŮCHA, V., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992. Období 1945-1992*, 2. díl, Brno 2009; TUREK, O., *Podíl ekonomiky na pádu komunismu v Československu*, Praha 1995.

Záměrem druhé kapitoly bylo analyzovat dynamiku změn v československo-sovětských hospodářských a politických vztazích v období vlády generálních tajemníků KSSS Jurije Andropova a Konstantina Černěnka (1982-1985). Osvětluje se podstata jejich reformních kroků a vlivu na vzájemný obchod, vědeckotechnickou spolupráci a společnou investiční činnost.

Ve třetí kapitole se autor zaměřuje na základní analýzu nejdůležitějších okamžiků spolupráce SSSR a ČSSR v období Gorbačovovy Perestrojky. Pozornost se věnuje i fenoménu Perestrojky v obou zemích, její podstatě a vlivu na vzájemnou spolupráci. Analýza specifikuje i vzájemný obchod v čase a struktuře. Cílem této části byla též kvantifikace vzájemných dodávek a jejich reálného významu pro obě země, a určení toho, kdo více profitoval ze stávající struktury vzájemného obchodu, investiční činnosti, vědeckotechnické kooperace a jiných oblastí bilaterální kooperace.

V této souvislosti bude verifikováno tvrzení, že s ohledem na strukturu obchodu byl Sovětský svaz pro ČSSR významný především dovozem surovin, recipročně Československo reprezentovalo pro sovětské hospodářství důležitý zdroj technologických postupů a produkce pro uspokojení poptávky po strojírenské produkci a spotřebních výrobcích.

Závěrečná kapitola se zaměřuje na vývoj obchodní směny (obrat, bilance, vývoz a dovoz), analýzu politických a diplomatických mezníků – mezinárodních smluv a dohod – a dalších faktorů, které formovaly objem a charakter obchodního a ekonomického partnerství mezi ČSFR a Ruskou federací.⁷ Záměrem však nebylo jen zachycení dynamiky změn vzájemné spolupráce, ale také testování platnosti hypotézy, že obchodní vztahy mezi ČSFR a Ruskou federací byly po rozpadu sovětského bloku ovlivněny politickou situací.

Součástí kapitoly je i analýza významu a kvantifikace bezprostředních důsledků vlivu sovětského ekonomického propadu na produkci v Československu. Závěrečná pasáž práce si klade za cíl nastínit výhody a nevýhody vzájemné hospodářské spolupráce obou zemí a zodpovězení otázky, zda na počátku 90. let 20. století existovaly předpoklady pro budoucí výhodnou spolupráci České republiky a Ruské federace.

⁷ Zkoumané období zahrnuje rok 1992, kdy už došlo k rozpadu SSSR. Z daného důvodu se využívají příslušné statistické údaje za Ruskou federaci, které v historickém a politickém kontextu a vzhledem ke struktuře vzájemného obchodu s Československem lze považovat za srovnatelné se sovětskými. Srov. údaje z Regionální struktura sovětského obchodu s vybranými zeměmi (GOSKOMSTAT, *Rossijskij Statističeskij ežegodnik 1991*, Moskva 1992, s. 180-191); Vnější obchod Ruské federace (GOSKOMSTAT, *Rossijskaja federacija 1992*, Moskva 1993, s. 12-20). Před rokem 1992 v socialisticky orientovaných zemích byl při tvorbě statistických údajů využíván systém bilancí národního hospodářství, který byl v souladu s tehdejší ekonomickou teorií úzce vymezen a za tzv. produktivní oblast považoval pouze tzv. výrobní sféru.

1. Charakter československo-sovětské hospodářsko-politické spolupráce v 70. letech

1.1. Charakteristika socialistické ekonomiky 70. let: silné a slabé stránky

Rozvoj vzájemných vztahů v období po „Pražském jaru“ probíhal na pozadí složitých ekonomických a sociálních procesů.⁸ Nicméně pozitivní zahraničně politický vývoj a vyřešení řady závažných sociálních problémů, umožnil zemím sovětského bloku dosáhnout určité úrovně stability v hospodářské sféře.⁹ Mohlo se dokonce zdát, že se podařilo najít určitý směr stabilního a udržitelného rozvoje socialistické ekonomiky. Avšak stabilita systému se ukázala jako krátkodobý jev.¹⁰ Brežněvova éra, na rozdíl od let osmdesátých, se sice ještě lišila uchováním „sovětského monolitu“, ale při bližším pohledu zjistíme, že za touto okázalou, leč křehkou kulisou už vlastně dozrály všechny hnilobné procesy, které pak během druhé poloviny 80. let rozložily celý systém nadobro.¹¹

Z tohoto zorného úhlu nebylo proto sovětské a východoevropské kataklyzma náhlým selháním, ale výsledkem celé plejády systémových vad, které se postupně proplétaly a navzájem násobily, až nakonec nevydržely všeobecnou mocenskou zkoušku bipolárního světového uspořádání a konfrontaci Východu se Západem. Než začneme s analýzou vzájemných vztahů v posuzovaném období, určíme silné a slabé stránky socialistické ekonomiky, které měly bezprostřední vliv na rozvoj československo-sovětské spolupráce v období úpadku a rozpadu sovětské říše.

Silné stránky socialistické ekonomiky

(1) makroekonomická stabilita

Makroekonomická stabilita vycházela ze skutečnosti, že ekonomika byla řízená ze strany nabídky. V praxi byly ale zdroje často „přezaměstnané“ a neúčinně využité, ale

⁸ Podrobněji viz ALLEN, R.C., *The rise and decline of the Soviet economy*, in: *Canadian Journal of Economics* 34, 2001, č. 4, s. 859-881; ASH, T.G., *The uses of adversity: essays on the fate of Central Europe*, London 1989; COX, M., *Rethinking the Soviet Collapse. Sovietology. The Death of Communism and the New Russia. How the Soviet Union Disappeared*, London 1995; CROZIER, B., *The rise and fall of the Soviet empire*, Michigan 1999; DURMAN, K., *Útěk od praporů: Kreml a krize impéria 1964-1991*, Praha 1998; ELLMAN, M., KONTOROVIC, V., *The destruction of the Soviet system. An insiders' history*, London 1998; HANSON, P., *The rise and fall of the Soviet economy*, London 2003; KOTYK, V., *Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku*, Praha 2009.

⁹ KŘEN, J., *Dvě století střední Evropy*, Praha 2005, s. 823.

¹⁰ BROWN, A., *The rise and fall of communism*, London 2010, s. 109.

¹¹ Tamtéž, s. 81; HANSON, P., *The rise and fall of the Soviet economy*, London 2003, s. 127.

nezaměstnanost byla stále minimální. Oficiálně vůbec neexistovala; ve skutečnosti byla téměř celá omezena na velmi nízkou úroveň frikční nezaměstnanosti: lidé, kteří odešli z jedné práce, velmi brzy našli jinou.¹²

(2) stabilní ceny a neustálý růst HDP

Inflace nikoliv neexistovala, ale byla potlačena, protože oficiální ceny byly řízeny, a úroveň cen se oficiálně po mnoho let neměnila – ale i ve skutečnosti byla po většinu období nízká.

Produkt každý rok rostl (i když postupně klesající rychlostí), protože to z velké míry zajišťoval stát, a protože skoro všem podnikům bylo nařízeno, aby zvyšovaly svoji produkci. To může znít jako velmi primitivní způsob zajištění růstu. I ve skutečnosti to nezajišťovalo růst objemů výroby produkce, kterou lidé (jiní než plánovači) skutečně chtěli.¹³

(3) plná zaměstnanost

Plná zaměstnanost byla náhodným vedlejším produktem systému. Pracovní obrat v sovětské ekonomice byl po většinu období vysoký. Byla zde ale záruka výkonu práce v tom smyslu, že držitel určitého pracovního místa mohl očekávat, že dané místo mu zůstane tak dlouho, jak si on nebo ona si přála; propuštění z jakéhokoliv důvodu bylo vzácné. Bylo to částečně proto, že legislativa ztěžovala propouštění dělníků. Ale snad ještě důležitější byl převládající stav nedostatku, což v podstatě zaručovalo, že se každá výrobní jednotka neustále usilovala o rozšíření své pracovní síly. Vedoucí pracovníci neměli obecně žádný zájem na snižování počtu pracovních sil ani snižování nákladů v žádné formě.¹⁴

(4) schopnost dosahovat centrálně stanovených priorit

Silnou stránkou byla i schopnost systému dosáhnout centrálních priorit jak ekonomických, tak neekonomických. Centralizované plánování a řízení v rámci pevné hierarchické struktury, která poskytovalo podřízeným málo autonomie a žádné alternativy,

¹² GAJDAR, J.T., *Gibel' imperii. Uroki dlya sovremennoj Rossii*, Moskva 2013, s. 93.

¹³ PINDAK, F., *Inflation under Central Planning*, in: Jahrbuch der Wirtschaft Osteuropas II, 1983, s. 114; WILES, P.J.D., *Soviet Inflation 1982*, in: Jahrbuch der Wirtschaft Osteuropas II, 1983, s. 78; MARRESE, M., *CMEA: effective but cumbersome political economy*, in: International Organization 40, 1986, č. 2, s. 302; SMITH, G.A., *Soviet foreign trade: organization, operations and policy in 1918-1971*, New York 1972, s. 116.

¹⁴ TUREK, O., *Podíl ekonomiky na pádu komunismu v Československu*, Praha 1995, s. 61.

usnadňovalo masivní mobilizaci vzácných zdrojů a jejich výlučnou koncentraci na dosažení centrálně určených cílů.¹⁵

(5) realizace rozsáhlých projektů

Jednou z předností centrálního plánování, možná tou nejvýznamnější, byla schopnost mobilizovat velké množství finančních a jiných zdrojů a alokovat je k realizaci rozsáhlých prioritních projektů. Výstavba těžkého průmyslu, kolektivizace zemědělství, poválečná obnova průmyslu, bezprecedentní rozmach armádního a vojenského sektoru – to všechno jsou příklady účinnosti daného systému.¹⁶

Tato specifická vlastnost centrálního plánování byla jednou z příčin rychlého ekonomického růstu v rané fázi industrializace, ale postupně s tím, jak úlohu motoru růstu přebírala průmyslová odvětví, ve kterých jsou zásadní inovace, flexibilita, přijímání rizika a jiné podnikatelské vlastnosti, byly výhody této vlastnosti v podstatě nivelizovány.¹⁷

Slabé stránky ekonomik sovětského typu

(1) vysoké náklady ekonomického růstu

Současně nedostatky systému vyvolaly závažnou ekonomickou nevykonnost. Zatímco systém sledoval několik prioritních cílů, existovala slabá kontrola nad spojenými ekonomickými náklady, chyběla dokonce jejich znalost. Sledované cíle byly dosahovány bez ohledu na oběti nebo ztráty v méně prioritních oblastech pro stát, a neexistoval žádný způsob pro zodpovědnost za dosažení cílů, resp. jak zjistit, zda tento úspěch stál za to.

Podstata systému, spočívající na několika prvcích – hierarchická struktura, centralizované příkazové plánování, úředně stanovené rozmístění vstupů, řízení cen a pobídkového systému, nedostatek likvidity a alternativ, všechno nezbytné k zajištění sledování centrálních cílů a priorit – izolovala a neposkytovala žádné informace činitelům o ekonomických následcích jejich činností. V honbě za špatně stanovenými cíli podřízené

¹⁵ WINIECKI, J., *Are soviet-type economies entering an era of long-term decline?*, in: *Soviet Studies* 38, 1986, č. 3, s. 334.

¹⁶ PEARSON, R., *The rise and fall of the Soviet Empire*, New York 1998, s. 56; NOVE, A., *Soviet Economic Performance: a Comment on Wiles and Ellman*, in: DREWNOWSKI, J. (ed.), *Crisis in the East European Economy: the Spread of the Polish Disease*, London 1982, s. 223; KOMÁREK, V., *Inovace a intenzifikace v hospodářství*, Praha 1986, s. 14.

¹⁷ Blíže KHANIN, G.I., *The 1950s: the triumph of the Soviet economy*, in: *Europe-Asia Studies* 55, 1993, č. 8, s. 1187-1212.

organizace byly nuceny dělat rozhodnutí, která měla dalekosáhlý dopad na schopnosti, provoz a náklady jiných organizací v rámci systému.¹⁸

Kompromisu mezi cíli a jemným laděním ekonomické činnosti, nezbytné k dosažení hospodářské efektivnosti, bylo bráněno nepružností plánování, rozdělováním odpovědnosti na úseky v nepružné hierarchické struktuře, nesprávnými informacemi o relativním nedostatku a užitných hodnotách dodávané cenou a pobídkovými systémy, a systematickou separací nezbytných předpokladů pro přijetí efektivních řešení. Přirozené odezvy o měnící se ekonomické situace se porušovaly předběžným plánováním, přidělováním vstupů a pevnými cenami, které vedly ke zpožděné a atrofované reakci na změnu a příležitost.

Pobídky směřované pouze ke splnění plánů a zavádění příkazů a pokynů, podléhající kontrole nadřízenými, vedly činitele k tomu, že se vyhýbali změně, riskování nebo inovacím, ignorovali lokální informace bez ohledu na jejich význam pro ostatní, a pracovali pouze podle nařízení a příkazů. Vnitřní ztuhlost systému se projevovala tím, že každý pokus o změnu byl riskantní, pravděpodobnost toho, že se je podaří realizovat nízká, stejně jako pravděpodobnost, že tato snaha bude odměněna.¹⁹

Navíc nevyhnutelné chyby v plánování a nedostatek ekonomicky relevantních informací o možnostech vedly činitele k praktikování byrokratičnosti nebo „regionalismu“. To znamená, že sledovali centrálně přidělené cíle tam, kde to bylo proveditelné, bez toho, aby podstupovaly zbytečná rizika, a realizovali je za co nejmenších nákladů a snahy zvláště tam, kde místní náklady nesouvisely s odpovídajícími náklady příležitosti. Tato praxe vedla k systematicky špatné realizaci rozhodnutí z hlediska centrálních úřadů.²⁰

(2) zdeformovaná motivace

Pobídky na úrovni podniků, stejnou měrou pro vedoucí pracovníky i dělníky, vždy pozitivně korelovaly s objemem nebo výstupem v centrálně plánovaných ekonomikách, negativně však korelovaly s náklady a objemy materiálních vstupů a výrobních faktorů. V důsledku toho byly podniky podporovány v tom, aby rozšiřovaly výrobu za jakékoliv náklady, neustále zvyšovaly svoji poptávku po materiálních vstupech a používaly je marnotratně, rozšiřovaly své zásoby a neuvažovaly o inovacích a možnostech šetření.²¹

¹⁸ ALLEN, R.C., *The rise and decline of the Soviet economy*, in: Canadian Journal of Economics 34, 2001, č. 4, s. 878.

¹⁹ HANSON, P., *The rise and fall of the Soviet economy*, London 2003, s. 158.

²⁰ Tamtéž, s. 176.

²¹ Podrobněji viz KEMME, D., *The chronic shortage model of centrally planned economies*, in: Soviet Studies 41, 1989, č. 3, s. 345-364.

Takové chování a výsledná trvalá nadměrná poptávka byly umožněny tím, co J. Kornai nazývá jako „mírné“ rozpočtové omezení.²² Tato dobře známá systémově specifická vlastnost silně ovlivňovala zdrojovou intenzitu ekonomik sovětského typu. Následkem toho tyto ekonomiky ukazovaly mnohem vyšší intenzitu zdrojů na jednotku výstupu, než tržní ekonomiky.

(3) nízká kvalita výroby

Jiným symptomem stejné vlastnosti byla nízká priorita kvality výroby v podmínkách centrálního plánování. Nicméně vysoká intenzita zdrojů, jejíž role vzrůstala po komoditním boomu začátkem 70. let a dvou ropných šocích, byla příčinou postupného zhoršení směnných relací a narůstajícího nedostatku energie a průmyslových surovin.²³

(4) nadměrná centralizace

Ekonomika sovětského typu se vyznačovala nadměrnou centralizací rozhodovacích funkcí na nejvyšší úrovni, zabráněním výrobcům účasti na obchodování, odtržeností cílů zahraničního obchodu a výroby, a také používání zastaralých metod řízení zahraničně ekonomické činnosti. Spolu s tím intenzivně se utvářel institucionální a smluvně právní mechanismus spolupráce, který neměl k dispozici potřebné finančně ekonomické nástroje. Mimochodem, právě z tohoto důvodu se převoditelný rubl v podmínkách vázaných zahraničně obchodních vztahů a deformovaných cen nemohl stát adekvátním platebním prostředkem v rámci vzájemné obchodní výměny zemí sovětského bloku.

(5) nedostatek specializace

Dalším systémově specifickým rysem ekonomik sovětského typu byl tzv. dvojitý nedostatek specializace průmyslové struktury. V důsledku snah o substituci většiny dovozů a následkem aplikace rozvojových politik orientovaných na domácí trh, tyto ekonomiky nevyužívaly potenciální výhody mezinárodní dělby práce. Produkovaly příliš velký sortiment výrobků, zejména polotovarů, ve velmi malých objemech, s využitím zastaralých technologií

²² KORNAI, J., *Resource-constrained versus Demand-constrained Systems*, in: *Econometrica* 47, 1979, č. 4, s. 28.

²³ PRŮCHA, V., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992. Období 1945-1992*, 2. díl, Brno 2009, s. 208.

a nadměrného objemu materiálních vstupů a výrobních faktorů. V důsledku toho bylo mnoho těchto výrobků nákladných, technologicky zastaralých, s nízkou kvalitou a na světových trzích převážně nekonkurenceschopných.²⁴

(6) pomalost inovace

Pomalost inovace je dalším dobře známým rysem ekonomik sovětského typu. Byl již zdůrazněn nedostatek podnětů k inovacím šetřícím materiálové vstupy, ale byla zde ještě zásadnější překážka.

Každá inovace se zaváděla do stávajících výrobních zařízení, ale personál obsluhující tato zařízení měl zájem především na zavádění plánovaných cílů na dané plánovací období. I kdyby inovace mohla mít za následek zvýšení produkce, riziko dlouhého zpoždění během ovládnutí a aplikace dané technologie, a následné narušení výrobních harmonogramů, působilo proti zavádění inovací. Protože tu nebyla ani hrozba konkurence, ani finančního selhání, které by vyvážilo averze „manažerů“ k riziku v nedostatkových ekonomikách sovětského typu, inovace byla spíše výjimkou než pravidlem.²⁵

Navíc příkazová ekonomika sovětského typu ukázala jako vysoce neúčinná, i proto že nedokázala podněcovat iniciativu jednotlivce nebo technologickou inovaci. Tento systém byl náchylný k nevhodným rozhodnutím a byrokratické korupci, což bylo silnou překážkou pro centralizované, státem řízené hospodářství. Ekonomika také vyžadovala, aby byl politický systém účinně řízen. Ale vedoucí představitelé těchto zemí byli nuceni k tomu, aby po celé období existence východního bloku zkoušeli omezené tržní reformy, které však nedokázaly účinně řešit hospodářské problémy. Beznadějná krize ekonomiky vedla nakonec k perestrojce.²⁶

Uváděné brzdící faktory rozvoje vyústily ve zpomalení ekonomického růstu a neschopnost další modernizace.²⁷ Ekonomika plné zaměstnanosti vedla ke stále vyrovnanější mzdě za stále méně efektivnější práci. Současně byla socialistická ekonomika vybudovaná takovým způsobem, že zvyšovat efektivitu výroby a produktivitu práce bylo pro podniky

²⁴ TURNOCK, D., *The East European economy in context: communism and transition*, London 1997, s. 46.

²⁵ KEMME, D., *The chronic shortage model of centrally planned economies*, in: *Soviet Studies* 41, 1989, č. 3, s. 358.

²⁶ BEREND, T.I., *From the Soviet bloc to the European Union: The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe Since 1973*, Cambridge 2009, s. 181.

²⁷ DYBA, K., CHALOUPKA, J., ZEMAN, K., *Postavení ČSSR ve světové ekonomice*, Praha 1984, s. 38.

nevýhodné, protože růst produkce by vyvolal v následujícím období zvýšení plánovaných úkolů a snížení mzdového fondu.²⁸

Univerzálním nástrojem řešení naléhavých problémů zůstávalo posilování vedoucí role komunistických stran a rozšíření jejich dohledu na všechny oblasti společenského života.²⁹ Například v souladu s rozhodnutím XXVI. sjezdu KSSS (1971) byla do stanov strany přijata úprava „o poskytnutí větších práv stranickým organizacím v oblasti kontroly činnosti státních orgánů ve výrobní sféře, ve vědeckotechnických institucích, školních zařízeních a kulturně osvětových zařízeních“.³⁰

Koncem 70. let se na cestě dalšího rozvoje objevila takzvaná „strukturální překážka“.³¹ Současně s tím, jak se možnosti zvýšení dodávek paliva a surovin z SSSR významně snížily, vývoz hotových výrobků z hlediska kvality a objemu je nemohl nahradit. V důsledku toho byla v 80. letech zvyšující se dynamika obratu zahraničního obchodu spojena s růstem světových a smluvních cen, než se zvýšením fyzických objemů obchodu.³²

Současně se stále zdatelnější stagnací mezinárodní výměny se významně zhoršily jiné problémy, konkrétně nedostatek vysoce kvalitního zboží ve vzájemném obchodu, zvýšení jeho hodnotové nevyrovnanosti a zaostávání struktury směňovaného zboží. To bylo přímým důsledkem neschopnosti ekonomik sovětského typu osvojit si výsledky vědeckotechnického pokroku a zavádět je do výroby.³³

1.2. Politický a ekonomický rámec spolupráce ČSSR a SSSR v 70. letech

Intervence vojsk Varšavské smlouvy v srpnu roku 1968 ukončila proces Pražského jara a ekonomických reforem v ČSSR a v Sovětském svazu (Kosyginovy reformy), orientovaných převážně na decentralizaci a zavádění prvků tržní ekonomiky do sovětského modelu hospodářství. Znamenala začátek etapy politické „normalizace“ provázené čistkami v politických a hospodářských kruzích.

²⁸ HANSON, P., *The rise and fall of the Soviet economy*, London 2003, s. 83.

²⁹ TUREK, O., *Podíl ekonomiky na pádu komunismu v Československu*, Praha 1995, s. 8; ADAMOVICOVÁ, R., *Zahraněční obchod Československa se Sovětským Svazem a jeho význam pro rozvoj národního hospodářství ČSSR*, Bratislava 1973, s. 82.

³⁰ TURNOCK, D., *The East European economy in context: communism and transition*, London 1997, s. 10-16.

³¹ TUREK, O., *Podíl ekonomiky na pádu komunismu v Československu*, Praha 1995, s. 23.

³² DYBA, K., CHALOUPKA, J., ZEMAN, K., *Postavení ČSSR ve světové ekonomice*, Praha 1984, s. 56.

³³ VYKOUKAL, J., LITERA B., TEJCHMAN, M., *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989*, Praha 2000, s. 141.

Podstata vzájemných vztahů v politické oblasti v období po roce 1968 je zachycena v dokumentu „Některé poznámky k politicko-vojenské akci 22.08.1968“, který v části „proces politického uspořádání v Československu“ vycházel z následujících ustanovení³⁴:

1. vojenská kontrola nad zemí se musí realizovat prostřednictvím politického a administrativního procesu. Jde o rozhodné vměšování do vnitřních záležitostí Československa, o vyvíjení tlaku na všech úrovních, a to až do předložení ultimativních požadavků;

2. konsolidace socialismu je možná pouze za předpokladu, že všechna média budou pod absolutní kontrolou Sovětského svazu a jeho představitelů. Hlavním tématem v rámci jednání se SSSR – je boj za lidskou mysl řadového československého občana, který nelze vyhrát bez kontroly rozhlasu, tisku, televize, filmů, bez ohledu na to, jak dlouho tam zůstanou sovětsí vojáci. Jediný způsob, jak ji ovládnout – to je neustálý tlak na vedení strany a země, kam musí být nominováni „lidé, kteří jsou ochotni spolupracovat se Sovětským svazem a ukázali v praxi tuto připravenost“;

3. zavedení účinné kontroly nad orgány ministerstva vnitra, které musí neustále pracovat „na posílení socialismu, vést rozhodný boj proti intrikám zahraničních zpravodajců a vnitřní kontrarevoluci“; na ministerstvu vnitra se musí pravidelně uskutečňovat čistky pro udržení zdravé „atmosféry“;

4. pro posílení prosovětského kurzu země se musí věnovat zvláštní pozornost práci se stranickými a státními orgány, Národním shromážděním, plénem Ústředního výboru KSČ; jedná se o konkrétní práci s každým poslancem a členem ÚV KSČ s využitím nástrojů indoktrinace, kompromitace, demoralizace a ekonomických podnětů, atd.;

5. obnova a údržba vysoké prestiže armády jako bojeschopného nástroje Varšavské smlouvy; prostředkem k dosažení tohoto cíle by mělo být pravidelné očištění důstojnického sboru;

6. vytvoření nelegálních zpravodajských buněk v klíčových oblastech země s cílem uskutečnění „rozsáhlé práce zaměřené na aktivizaci činnosti zdravých prvků, identifikaci, demoralizaci a vyloučení aktivních členů kontrarevoluce“;

7. zapojení bratrských národů k vytváření programů pro boj s kontrarevolucí a sionismem, podpora Brežněvovy doktríny, podle které „by mělo být zřejmé, že socialistické státy, věrné svým internacionálním povinnostem, budou i nadále využívat ozbrojené síly a všechny další prostředky k obraně socialismu“.

³⁴ GANI RF, f. 89, i. 61, čj. 6, Někotorye zaměčanija po voprosu voenno-političeskoj akcii 21 avgusta 1968 goda, s. 2.

Pevné zakotvení Československa v socialistickém světě platilo i v hospodářské oblasti. Pro rozvoj obchodní výměny Sovětského svazu a ČSSR v 70. letech bylo charakteristické³⁵:

- růst podílu strojů a zařízení ve vývozu Československa do Sovětského svazu³⁶;
- určující vliv na strukturu a objemy vzájemného obchodu měl rychlý růst cen surovin v první polovině desetiletí; v důsledku toho narostl podíl jen ropy a zemního plynu na celkovém dovozu ČSSR ze Sovětského svazu z 6% v roce 1973 na 27% v roce 1985³⁷;
- prohloubení vnitroodvětvové spolupráce v řadě odvětví národního hospodářství (např. při výrobě chemického zboží, hnojiv, kaučuku atd. činil československý vývoz do roku 1988 94% dovozu z SSSR)³⁸;
- vývoz československého průmyslového zboží (zejména obuv, sklo, nábytek, oděvy a látky) na sovětský trh se stal jedním ze základních zdrojů příjmů země ze zahraničního obchodu;
- snížení podílu potravin a potravinářských surovin v dovozu Sovětského svazu z Československa a významný nárůst významu vývozu potravinových výrobků (jedná se mj. o masné a mléčné výrobky, vejce, ovoce a zeleninu);
- růst vývozu z Československa do SSSR umožnil rozpočtu ČSSR obejít se bez zahraničních půjček k pokrytí nákladů na dovoz různých surovin, paliva, zemědělské produkce a potravin³⁹.

Z iniciativy Sovětského svazu byl v ČSSR přijat konsolidační program, předpokládající upevnění centrálně plánovaného systému řízení ekonomiky a zahrnující následující opatření: prisouzení stranickým orgánům vedoucí úlohy v oblasti řízení hospodářství, zdůraznění disciplíny, orientace na politickou homogenitu stranické elity a obyvatelstva; ekonomická opatření byla zaměřena na potlačení inflace, podporu obchodu s důrazem na export, zvýšení úlohy sociální politiky. Program počítal s vyřazením reformně orientované složky politické elity a odstraněním společenského neklidu prostřednictvím zvýšeného důrazu na sociální oblast.⁴⁰

³⁵ NEKIPELOV, A.D., ORLIK, I.I., *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroj polovině XX veka*, 2. díl, Moskva 2002, s. 79; MINISTERSTVO VNĚŠNĚJ TORGOVLI SSSR, *Vnešněekonomičeskije svjazi SSSR 1980*, Moskva 1981, s. 181.

³⁶ FINGERLAND, J., *Problémy a perspektivy československo-sovětských vztahů*, Praha 1987, s. 76.

³⁷ FRIEDLANDER, M., *Foreign trade in Eastern Europe and the Soviet Union*, Michigan 1990, s. 116.

³⁸ DANŠINA, V.N., *Ekonomika Čechoslovakii v 80-e gody: struktura i effektivnost'*, Moskva 1988, s. 83.

³⁹ Národní archiv ČR, f. Ústředního výboru KSC (1984), čj. 6957, Zpráva o vývoji národního hospodářství a plnění státního plánu ČSSR v roce 1984, s. 3.

⁴⁰ DURMAN, K., *Útěk od praporů: Kreml a krize impéria 1964-1991*, Praha 1998, s. 391; PULLMAN, M., *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, Praha 2011, s. 82.

V hospodářské oblasti Československu a Sovětskému svazu se do poloviny 70. let podařilo dosáhnout a udržovat poměrně vysoká tempa růstu; sílily však negativní tendence, které se vyznačovaly prohloubením zaostávání za vyspělým kapitalistickým světem, klesal i podíl SSSR a ČSSR na světové průmyslové výrobě a na objemu obchodu. Tyto skutečnosti ovšem nevedly k obnovení zastavených reformních programů, ale k zesílení propagandy: Komunistická strana Sovětského svazu (KSSS) přesvědčovala obyvatelstvo zemí sovětského bloku o „dokončení výstavby reálného socialismu“ a „dosažení stadia rozvinutého socialismu“.⁴¹

V roce 1973 a 1979 došlo ve světě k ropné krizi a následnému prudkému nárůstu cen surovin. V důsledku toho ve druhé polovině 70. let totiž došlo k citelnému zpomalení dynamiky růstu hospodářství: v Sovětském svazu následně expandovala pouze odvětví těžkého průmyslu a válečná výroba, ostatní sektory hospodářství při nejlepším stagnovaly a průměrný růst národního důchodu v Československu se snížil z 5,5-6% v letech 1968-1973 na 3% (období 1979-1980) a v letech 1981-1982 růst se dokonce zastavil.⁴²

První ropná krize a její důsledky umožnily ekonomickým teoretikům přesně zformulovat nedostatky centrálně plánované ekonomiky, které spolu s dodatečnými náklady na zbrojení, zhoršením směnných relací, úvěrovou blokádou a zákazem na vývoz zemědělské produkce kapitalistickými státy zapříčinily postupný rozpad ekonomického a politického systému sovětského bloku: potlačení osobní a podnikové ekonomické iniciativy, byrokratizace života, neschopnost centrálně direktivního hospodářství k celkové adaptaci, nízká efektivita a kvalita výroby v průmyslu a produktivita práce, zanedbání životního prostředí, neefektivnost investic do zemědělství, nerovnovážený rozvoj jeho struktury, pomalá aplikace výsledků vědecko-technického pokroku.⁴³

Hospodářské vedení KSSS, KSČ a národní vlády reagovaly na cenovou explozi způsobem, který mnohdy dál prohluboval vnitřní nerovnováhu: v důsledku snahy o udržení stabilní (fixní) cenové hladiny docházelo k tomu, že rostl nedostatek zboží, zejména určeného pro obyvatelstvo, deficit zboží vedl ke spekulacím na černém trhu, snižování reálných mezd

⁴¹ ŠMELEV, B., *Centralno-Vostochnaja Evropa vo vtoroi polovine XX.veka*, 2. díl, Moskva 2003, s. 79; WANNER, J., *Brežněv a Východní Evropa*, Praha 1995, s. 37.

⁴² Tamtéž, s. 182.

⁴³ Podrobněji viz ŠUBIN, A.V., *Ot zastojk k reformam SSSR v 1917-1985 gg.*, Moskva 2001; LAVER, J., *Stagnation and Reform: the USSR 1964-89*, London 1997; KEMME, D., *The chronic shortage model of centrally planned economies*, in: *Soviet Studies* 41, 1989, č. 3, s. 345-364; HAVLIK, P., *Dismantling the command economy in Eastern Europe*; HANSON, P., *The rise and fall of the Soviet economy*, London 2003; GAJDAR, J.T., *Gibel' imperii. Uroki dlya sovremennoj Rossii*, Moskva 2013; BEREND, T.I., *Central and Eastern Europe, 1944-1993: Detour from the Periphery to the Periphery*, Cambridge 1999; ALLEN, R.C., *The rise and decline of the Soviet economy*, in: *Canadian Journal of Economics* 34, 2001, č. 4, s. 859-881.

v důsledku inflačních tlaků vedlo k poklesu kupní síly a životní úrovně obyvatelstva, rostl podíl „stínové“ ekonomiky.⁴⁴

V obchodních vztazích došlo ke změně systému vyúčtování, která se v dlouhodobém horizontu negativně projevila na rozvoji socialistické dělby práce a na vývoji bilaterálních československo-sovětských vztahů: přecházelo se k mechanismu pětiletých klouzavých průměrů,⁴⁵ což v podmínkách zhoršených směnných relací v zahraničním obchodě Československa vedlo ke zpomalení vzájemné směny. Rentabilita výroby a návratnost investic byla totiž podmíněna dodávkami levných sovětských surovin, nový systém vyúčtování spolu se zlepšenými směnnými relacemi SSSR (který si mohl dovolit nakupovat výrobky ve vyspělých západních zemích) proto značně poznamenal kvalitu a strukturu sovětsko-československé směny. Již od poloviny 70. let proto vyvstala otázka zhoršující se kvality směňované produkce mezi Sovětským Svazem a Československem provázené zúžením palety produkce spotřebního zboží.

Pro 70. léta 20. století bylo charakteristické přetrvávání problémů z minulosti (období konsolidace sovětského bloku), které bránily prohloubení spolupráce. Uvedeme tu jen několik nejzávažnějších problémů, které negativně ovlivnily sovětsko-československou kooperaci v daném období: rozdílné bezpečnostní standardy při instalaci a využívání dovážených strojů a zařízení, preference domácích výrobců při zadávání zakázek státními plánovacími orgány, podstatné rozdíly v technické dokumentaci a technologických normách (bránící výměně dokumentace výrobních postupů a procesů, využívání technologií v praxi), neschopnost se dohodnout na cenách produkce vyrobené v rámci kooperace, nekoordinovaný nákup licencí na Západě a napodobování výrobních a technologických procesů v obou zemích.⁴⁶

Významným problémem, který ovlivnil bilaterální vztahy po ropném šoku ve druhé polovině 70. let byla „cenová exploze“,⁴⁷ kdy průměrné ceny exportovaného československého zboží vzrostly v průměru o 60%, zatímco ceny importů – o 95%.⁴⁸ V rámci československo-sovětského obchodu se směnné relace pro ČSSR pak zhoršily o 18%,⁴⁹ což

⁴⁴ ANDREEV, A.K., *Organizacija upravljenija vněšnej togrovlj v evropejskich stranach-členach SEV*, Moskva 1988, s. 108; BRADA, J., HEWETT, E.A., *Reforms in foreign economic relations of Eastern Europe and the Soviet Union*, Duke 1988, s. 81; FRIEDLANDER, M., *Foreign trade in Eastern Europe and the Soviet Union*, Michigan 1990, s. 16.

⁴⁵ Cena komodit byla stanovována na základě každoročního odvození z průměrné hodnoty ceny komodity na světovém trhu za pět let.

⁴⁶ ŠMELEV, B., *Centralno-Vostochnaja Evropa vo vtoroi polovine XX.veka*, 2. díl, Moskva 2003, s. 220.

⁴⁷ JAKUBEC, I., *Hospodářský vývoj českých zemí v období 1848-1992*, Praha 2008, s. 178.

⁴⁸ Je důležité též zmínit o tom, že československé směnné relace byly negativně ovlivněny klesající kvalitou exportovaných statků, což znamenalo pokles jejich cen na světovém trhu.

⁴⁹ Národní archiv ČR, fond Ústředního výboru KSČ (1984), čj. 6957, Zpráva o vývoji národního hospodářství a plnění státního plánu ČSSR v roce 1984, s. 6.

vedlo ke vzniku deficitu finančních prostředků nutných k zaplacení dovážených ze Sovětského svazu produktů a stagnaci ve vzájemném obchodě.⁵⁰

Nutno poznamenat, že jedním z dopadů prvního ropného šoku bylo to, že se vláda soustředila především na navyšování investic do budování uhelných, jaderných a plynových zdrojů jako substitutu za ropu. Díky tomu se vytvořila báze československé a současné české energetiky, ale pro tehdejší ekonomiku tyto investice byly významnou zátěží. Přitom tzv. „sovětský dešťník“ (fázový posun dopadů ropné krize) přispěl k tomu, že opatření v oblasti úspor energie se začala implementovat až na konci 70. let.

Závislost Československa na exportu do Sovětského svazu se dále prohlubovala v důsledku poklesu konkurenceschopnosti československého zboží na světových trzích, což zpětně negativně působilo na fungování československého národního hospodářství.⁵¹ Na druhou stranu pevné vazby československého průmyslu a sovětského hospodářství poskytovaly prostor k rozvoji průmyslu a výrobních kapacit v Československu; v 70. letech za finanční a odborné účasti Sovětského svazu byly postaveny, zmodernizovány či restrukturalizovány velké podniky a továrny.⁵²

S cílem intenzifikace vzájemného obchodu a v souvislosti s přijetím Komplexního programu ekonomického rozvoje členských zemí RVHP v roce 1971 došlo ke změnám legislativy ve vzájemném obchodě Sovětského svazu a ČSSR.⁵³ Od té doby ji tvořily pětileté smlouvy, bilaterální a mnohostranné smlouvy o specializaci a spolupráci ve výrobě a také dvoustranné smlouvy o vědeckotechnické spolupráci a smlouvy o spolupráci v oblasti vědy a výzkumu.⁵⁴

Na nejvyšší politické úrovni se nedostatky ve vzájemných vztazích byly poprvé oficiálně uznány až na konci 70. let. Příslušnou kritiku obsahuje Kontrolní protokol vzájemných dodávek zboží v období 1976-1980.⁵⁵

V dokumentu se uvádí, že „... neschopnost československých a sovětských podniků dodržovat ve vzájemném obchodě dohodnuté lhůty dodávek svědčí o značně negativním vlivu absence materiální zainteresovanosti ekonomických subjektů na zabezpečení normálního

⁵⁰ AZOV, V., RUBINŠTEJN, G., *Vnešnjaja trgovlja SSSR*, Moskva 1977, s. 31.

⁵¹ Na začátku 80. let se v Československu vyráběla 90% výrobní nomenklatury, zdroj: BEREND, T.I., *From the Soviet bloc to the European Union: The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe Since 1973*, Cambridge 2009, str. 78.

⁵² Jednalo se především o závody v těžkém a strojírenském odvětvích, vojenském průmyslu, například České Loděnice, Zbrojovka Brno či 1. Brněnský strojírenský závod K. Gottwalda.

⁵³ AE GARF, f. 302, i. 2, čj. 1536, Otčyot o sostojanii i razvitii ekonomičeskogo sotrudničestva SSSR i ČSSR, s. 1-2.

⁵⁴ ANDREEV, A.K., *Organizacija upravlenija vnešnej togrovlji v evropejskich stranach-členach SEV*, Moskva 1988, s. 31.

⁵⁵ AE GARF, fond 2, i. 32, čj. 1602, Protokol proverki vypolněnija vzajimnych postavok tovarov SSSR i ČSSR na period 1976-1980 gg., s. 4.

fungování hospodářského mechanismu“.⁵⁶ Zhodnocení československo-sovětské ekonomické spolupráce státními orgány obsahuje i „Protokol plnění vzájemných závazků při rozvoji inovačních výrob ve strojírenské oblasti Ministerstva zahraničního obchodu SSSR“.⁵⁷

1.3. 70. léta: vzájemná obchodní výměna

Sovětský svaz zůstal v průběhu celého daného období největším obchodním partnerem Československa. Jeho podíl na obratu zahraničního obchodu ČSSR stabilně převyšoval 1/3 objemu (32,4% v roce 1970, 42% v roce 1979).⁵⁸ Zároveň s tím zaujímala ČSSR druhé místo mezi partnery Sovětského svazu s váhou o něco větší než 8% (kolísání od 8 do 10% během celého období).⁵⁹

Tabulka č. 1 Obrat vzájemného obchodu SSSR a Československa v letech 1970-1979 (mil. rublů)

	Obrat	Export	Import
1970	2 193,2	1 082,7	1 110,5
1975	3 911,2	2 019,5	1 891,7
1979	6 546,3	3 362,9	3 183,4

Zdroj: MINISTERSTVO VNĚJŠÍHO OBCHODU SSSR, *Vněšnjaja torgovlja SSSR za 1922-1981 gg.*, Moskva 1982, s. 16.

Základ československého vývozu v 70. letech tvořily stroje a zařízení, jejichž podíl na celkovém obchodě dosahoval v průměru 59%.⁶⁰ V průběhu dekády se zvyšovaly zejména dodávky chemického a dalšího průmyslového zařízení, dopravních prostředků, přístrojů, kovoobráběcích strojů a kovářského zařízení.

⁵⁶ Protokol 14 prosince 1979 potvrdil, že 5% dohodnutého objemu zboží nebylo dodáno zákazníkovi v partnerské zemi.

⁵⁷ V dokumentu se uvádí, že „... přijatá opatření k rozvoji vzájemné spolupráce s Československou socialistickou republikou se neefektivně aplikují na místní úrovni v důsledku neschopnosti, nezájmu a byrokratizace procesu vzájemného obchodu. Navíc, problematickým se vidí nutnost koordinace obchodních a jiných toků přes organizaci RVHP v rámci koordinace dlouhodobých ekonomických plánů zemí socialistického tábora, kde ekonomické procesy jsou často podřízeny politické z vůli (například, přednostní orientace na SSSR a země třetího světa – mimoevropské členské země RVHP) určené Komunistickou stranou Sovětského svazu“. Zdroj: AE NARF, f. 413, i. 32, čj. 893, Protokol ispolnenija vzajmnych obyazatelstv v razvitii inovacionnych proizvodstv v mašinostroitelnoj otrasli, s. 3.

⁵⁸ MINISTERSTVO VNĚŠNĚJ TORGOVLI SSSR, *Vněšněekonomičeskie svjazi SSSR 1980*, Moskva 1981, s. 182; AE GARF, f. 413, i. 32, čj. 957, O sovětsko-čechoslovackich otnošenijach v 1980 godu, s. 10.

⁵⁹ AE GARF, fond 2, i. 32, čj. 1602, Protokol proverki vypolnenija vzajmnych postavok tovarov SSSR i ČSSR na period 1976-1980 gg., s. 3.

⁶⁰ MINISTERSTVO VNĚŠNĚJ TORGOVLI SSSR, *Vněšněekonomičeskie svjazi v 1979 godu*, Moskva 1980, s. 184; AE GARF, f. 302, i. 2, čj. 1536, Spravka o sostojanii i razvitii ekonomičeskogo sotrudničestva SSSR i ČSSR v 1975-1985 gg., s. 7.

Nejdůležitější československou exportní položkou byly stroje (lodě, trolejbusy, nákladní automobily, lokomotivy, sekačky, stroje na sběr chmele, traktory, stroje a zařízení k uskladnění zemědělské produkce, výtahy) a strojírenské zařízení (pro závody na výrobu sušeného mléka, krmných směsí, linky na výrobu másla, sýrů, salámů apod.). Do SSSR se vyvážely také komplexní zařízení pro jaderné elektrárny a válcovací zařízení pro metalurgické závody.⁶¹

O úloze ČSSR při uspokojení potřeb Sovětského svazu pokud jde o stroje a zařízení svědčí např. výsledky obchodování v roce 1978, kdy podíl produkce československého strojírenství na dovozu SSSR této skupiny zboží ze zahraničí činil 23%. ČSSR uspokojovala 33% sovětských potřeb válcovaného zařízení, 58% textilních strojů, 27% železničních souprav a pomocného zařízení k nim, 27% zařízení pro potravinářský průmysl a byla jediným dodavatelem trolejbusů, motocyklů, tramvají a chladících vozů.⁶²

Kromě strojírenské produkce Československo realizovalo dodávky chemických činidel, chemických přísad, laků a barev. Z ČSSR se dodávaly rychle sestavitelné obytné komplexy Surgut 80 a Surgut 40 pro naftaře a stavbaře a také obytné buňky Zrub a Unimo 66, využívané zejména při výstavbě plynovodu Progres z Urengoje do Užhorodu.⁶³

Důležitým zůstal vývoz průmyslového zboží do Sovětského svazu. Jeho podíl na celkovém vývozu ČSSR do SSSR se stabilizoval v průběhu období na úrovni přibližně 20% z celkového vývozu. Základ tvořily dodávky skleněného nádobí a svítidel, hotových oděvů a tkanin, obuvi, kožené galanterie, bižuterie a dalšího zboží.

Z hlediska jednotlivých položek největší význam měla československá obuv,⁶⁴ které bylo dodáno v roce 1978 více než 600 mil. párů všech druhů,⁶⁵ a také výrobky z broušeného skla, porcelánu a skla. V této souvislosti je třeba připomenout, že obchodování se zbožím společenské potřeby napomáhala výstavba úzce specializovaných obchodů. Například v obchodním domě Praha⁶⁶ v moskevské městské části Čertanovo obyvatelé a návštěvníci hlavního města kupovali výhradně československé výrobky.

Nejvýznamnější položkou ve vývozu ze Sovětského svazu měly pro Československo dodávky paliv a surovin. Například dodávky ropy uspokojovaly 93% potřeb ekonomiky

⁶¹ NYKRYN, J., *Zahraníční obchod ČSSR*, Praha 1988, s. 36-38.

⁶² MINISTERSTVO VNĚŠNĚJ TORGOVLI SSSR, *Vněšněekonomické svazi v 1979 godu*, Moskva 1980, s. 186, AE GARF, f. 302, i. 2, čj. 1536, Správka o sostojanii i razvitii ekonomičeskogo sotrudničestva SSSR i ČSSR v 1975-1985 gg., s. 23.

⁶³ KLIMKOVIČ, G., *Torgovoe sotrudničestvo stran SEV*, Moskva 1984, s. 106; AE GARF, f. 413, i. 32, čj. 1692, Kontrolnyj protokol vzajimnyh postavok tovarov v 1976-1980 gg., s. 5.

⁶⁴ MINISTERSTVO VNĚŠNĚJ TORGOVLI SSSR, *Vněšněekonomické svazi SSSR v 1979 godu*, Moskva 1980, s. 184.

⁶⁵ První místo z hlediska objemu exportované obuvi v Československu zaujímal podnik Svět, sdružující závod v Gottwaldově a několik menších fabrik.

⁶⁶ Univerzální obchod byl slavnostně otevřen v roce 1981; jeho roční průměrný obrat činil 85 mil. rublů.

ČSSR, železné rudy – 83%, zemního plynu – 100%, černých kovů – 100%, litiny – 94%. Z SSSR se také dováželo uhlí, železná ruda, mangan, chrom, měď, olovo, hliník, nikl, azbest, fosfáty, hnojiva, kaučuk, řezivo a bavlna.⁶⁷

Druhou největší položkou sovětského vývozu do Československa byly stroje a zařízení, zejména obráběcí stroje a kovářské stroje, zařízení na stavbu silnic a zemědělské zařízení, letecká technika a jiné stroje. Důležité místo patřilo dodávkám pro atomové elektrárny na území SSSR, sovětská technická podpora zajistila zvýšení výrobních kapacit země na zpracování ropy, výrobu litiny a válcovaného materiálu, chemické výroby a celulózy. Podstatnou měrou přispěl SSSR i k výstavbě metra v Praze.⁶⁸

Podstatné byly sovětské dodávky chemických výrobků. V souladu s Dohodou o specializaci ve výrobě energeticky náročných a méně energeticky náročných chemických produktů vyvážel SSSR do Československa vysokotlakový polyetylén, metanol, dusíkatá hnojiva a umělý kaučuk. Základ sovětského vývozu průmyslového zboží tvořila bytová technika a přístroje (pračky, radiopřijímače, videotechnika atd.).

1.4. 70. léta: vědeckotechnická spolupráce, společná investiční činnost

V 70. letech zvláštní postavení v rámci bilaterálních vztahů získala vědeckotechnická spolupráce, která se aktivně rozvíjela zejména v 80. letech. Základy spolupráce v této oblasti položilo založení a fungování Mezivládní československo-sovětské komise pro ekonomickou a vědeckotechnickou spolupráci. Komise stanovila cíle a úkoly spolupráce, formulované začátkem každé pětiletky v souladu se záměrem o zrychlení procesů intenzifikace průmyslu obou zemí. Na konci pětiletého období komise hodnotila dosažené výsledky a předkládala doporučení k odstranění chyb a omylů.⁶⁹

V rámci vědecko-technické spolupráce v 70. letech se stal lehký průmysl základem k uskutečnění opatření stanovených komisí, vedoucí úloha při zavádění výsledků vědeckotechnické spolupráce byla přidělena Československu. Vědeckotechnická spolupráce probíhala i v chemickém odvětví a při výrobě chemického průmyslového zboží na základě Dohody o vědecko-technické spolupráci v oblasti vytváření nového chemického průmyslového zboží.⁷⁰

⁶⁷ FEDERÁLNÍ STATISTICKÝ ÚŘAD, *Statistická ročenka ČSSR 1979*, Praha 1980, s. 481; GOSKOMSTAT, *Vnešnjaja trgovlja SSSR v 1984 godu*, Moskva 1986, s. 81-83; NEKIPELOV, A.D., ORLIK, I.I., *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroj polovině XX veka*, 2. díl, Moskva 2002, s. 180.

⁶⁸ Podrobněji viz ŠKORPIL, J., *Pražské metro: čtvrtá dimenze velkoměsta: historie, výstavba, provoz*, Praha 1990.

⁶⁹ ŘÍHA, L., *Hospodářská a vědeckotechnická spolupráce a integrace mezi SSSR a ČSSR*, Praha 1989, s. 41.

⁷⁰ Tamtéž, s. 46.

Vědecko-technická spolupráce ČSSR a SSSR se realizovala též v obuvnickém průmyslu (v Československu byly vybudovány linky na výrobu obuvi typu PLK-O), v zemědělství a potravinářském průmyslu (vypracování technologií na zdokonalení fungování sušiček obilí a strojů pro cukrovary a pivovary v SSSR), lehkém strojírenství (spolupráce s MO Sputnik a Elektro Praga v oblasti výroby chladniček a mrazicích boxů). Se střídavým úspěchem probíhala spolupráce na vypracování elektronických zařízení a postupů elektronického průmyslu, vytvoření robotů pro provoz podniků, důlního razicího komplexu atd.⁷¹

Velký význam v rámci vědecko-technické spolupráce měla spolupráce Akademie věd SSSR a Československé akademie věd. Zejména aktivně se rozvíjely vztahy mezi Fyzikálním institutem Akademie věd SSSR a Fyzikálním institutem Československé akademie věd, Institutem jaderného výzkumu AV SSSR, Institutem kosmického výzkumu AV SSSR a Geofyzikálním institutem, Institutem geologie Československé akademie věd a Institutem radiotechniky a elektrotechniky ČSAV, byla vytvořena pracovní skupina pro kosmickou biologii a medicínu.⁷² Společné projekty se realizovaly v následujících oblastech: optická vlákna a spojení, vyhledávání a zkoumání nových materiálů, výzkum živých buněk (mikrobiologie), geofyzikální výzkum aj.

Nicméně, bez ohledu na relativně úspěšnou spolupráci obou zemí v rámci vědecko-technické spolupráce se již koncem 70. let projevila řada problémů. Konkrétně, u většiny úkolů vybraných pro vědecko-technickou spolupráci se vyskytly vážné disonance v domluvených lhůtách dosažení cílů a etapách jejich realizace ve výrobě, a porovnání výchozího obsahu vědecko-technické spolupráce se získanými výsledky.⁷³

To jen potvrzovalo, že přechod od extenzivního k intenzivnímu typu ekonomického růstu probíhá velmi pomalu. Přitom se zachovávala izolovanost mezi vědou a výrobou, která bránila realizaci v praxi principů spolupráce a specializace.⁷⁴ Většina úloh vědecko-technické spolupráce byla zbavena postupného přechodu od etapy vědeckého rozpracování k průmyslovému využití, výsledky společných projektů v rámci vědecko-technické spolupráce staly jen zřídkačím předmětem mezinárodní specializace, spolupráce ve výrobě a dodávek na trhy třetích zemí.

⁷¹ IVANOV, A.E., *SSSR-ČSSR: naučno-proizvodstvennaja integracija i intensifikacija*, Moskva 1987, s. 37.

⁷² AAN, f. 579, i. 10, čj. 423, Protokol peregovorov AN SSSR i ČSAN po itogam sotrudničestva za 1983-1984 gg., s. 1-3.

⁷³ AE GARF, f. 413, i. 32, čj. 893, Protokol ispolněnija vzaimnych objazatělstv v razvitii innovacionnych proizvodstv v mašinostroitel'noj otrasli, s. 8.

⁷⁴ HANSON, P., *The rise and fall of the Soviet economy. An economic history of the USSR from 1945*, London 2003, s. 227.

V tomto období se aktivně rozvíjely vztahy v rámci společné investiční činnosti. Během 70. let bylo realizováno několik společných projektů, jak na sovětském, tak na československém území i v partnerských zemích RVHP.⁷⁵ Jednalo se například o:

- výstavbu Kijembajevského azbestového kombinátu v souladu se smlouvou ze dne 8. června 1973;
- pomoc ČSSR při výstavbě plynovodu Sojuz, realizovaná podle smlouvy o spolupráci při rozpracování orenburského naleziště zemního plynu a výstavbě dálkového plynovodu ze dne 21. června 1974;
- výstavbu Krivorožského železorudného kombinátu na výrobu surovin obsahující železo a slitin v souladu se smlouvou z 20. října 1979;
- výstavbu Kingisepského kombinátu Fosforit na výrobu hnojiva dle smlouvy z 2. dubna 1973;
- výstavbu opravářské základny plynovodu Sojuz v Užhorodě podle smlouvy z 18. března 1978;
- společnou výstavbu závodu na zpracování niklu a kobaltu na Kubě ve městě Punta Gorda podle smlouvy ze dne 5. října 1977;
- stavbu prvního úseku vedení vysokého napětí z Vinnicy (SSSR) do Albertiny (Maďarsko), který spojil elektroenergetické systémy východoevropských zemí RVHP (systém Mir) dle smlouvy ze dne 28. února 1973.

1.5. Zhodnocení spolupráce

Tzv. zlaté období sovětského bloku se považuje za jednu z nejúspěšnějších etap v poválečné spolupráci SSSR a ČSSR, kdy relativně rychle rostl objem vzájemného obchodu, prohlubovala se vědecko-technická spolupráce, zvyšoval se počet společně realizovaných programů a projektů.⁷⁶

Ale koncem 70. a začátkem 80. let možnosti extenzivního rozvoje byly prakticky vyčerpány.⁷⁷ Limity modernizace a symptomy ekonomické stagnace v SSSR se stávaly stále více očividné: technologický vývoj průmyslových kapacit se zastavil, zaostávání strojů a zařízení narůstalo, návratnost kapitálových investic v průmyslu i v zemědělství se rychle

⁷⁵ MARRESE, M., *CMEA: effective but cumbersome political economy*, in: International Organization 40, 1986, č. 2, s. 287-327, s. 310.

⁷⁶ GORJAČEV, A., *Vnešnjaja torgovlja socialističeskich stran*, s. 5.

⁷⁷ CIPKOWSKI, P., *Revolution in Eastern Europe: Understanding the Collapse of Communism in Poland, Hungary, East Germany, Czechoslovakia, Romania and the Soviet Union (Our Changing World)*, Washington 1991, s. 27.

snižovala.⁷⁸ Zdroje už nestačily k uspokojení narůstajících potřeb národního hospodářství, stále více zřejmá byla nízká účinnost národohospodářského komplexu, která se projevila v nízké produktivitě práce, nehospodárnosti mnoha odvětvové struktury ekonomiky, narůstající neefektivitě plánovaného hospodářství.⁷⁹

Ekonomika obou zemí se ukázala být nepřipravena přizpůsobit se rychle se měnícím podmínkám světového trhu. SSSR a ČSSR ekonomicky ztrácely a čelily narůstajícímu zaostávání technické úrovně a mobility výrobních struktur. K překonání problémů se navrhovala „tradiční“ opatření, ale ty se neosvědčily. Situace vyžadovala radikálnější zásahy do systému.

⁷⁸ BEREND, T.I., *From the Soviet bloc to the European Union: The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe Since 1973*, Cambridge 2009, s. 31; NOVE, A., *Soviet Economic Performance: a Comment on Wiles and Ellman*, in: DREWNOWSKI, J. (ed.), *Crisis in the East European Economy: the Spread of the Polish Disease*, London 1982, s. 204-231.

⁷⁹ Uvědomovalo to patrně i nové vedení KSSS, které po smrti Brežněva vystoupilo s kritikou celého období jeho vlády. Před spolustraníky v prosinci 1982 vystoupil M.S. Gorbačov: „Bylo to (období) konzervativní reakce na Chruščovovy reformy existujícího totalitárního státu; bez ohledu na to, že v rozmezí let 1964 a 1982 byla přijata nová sovětská Ústava (1979) a hodně se diskutovalo o demokratických základech na kterých je založeno fungování strany, velice málo se skutečně dělalo pro zvýšení zájmu ze strany obyvatelstva k demokratickému procesu, nýbrž naopak byla rozvinuta bezprecedentní kampaň pro potlačení činnosti a omezení vlivu takzvaných disidentů na sovětskou společnost“, GORBAČOV, M.S., *Michail Gorbačov: život i reformy*, 1. část, Moskva 1995, s. 36.

2. Charakter hospodářsko-politických vztahů v letech 1982-1984

Hospodářsko-politická spolupráce Sovětského svazu a Československa v první polovině 80. let 20. století probíhala na pozadí mocenských změn v SSSR.⁸⁰ Do čela sovětské Komunistické strany se dostal Jurij Vladimirovič Andropov.⁸¹ Informace týkající se osobnosti nového generálního tajemníka byly rozporuplné, stejně jako jeho politika v čele sovětského impéria, která se ale zároveň stala východiskem k Perestrojce, později rozvinuté Andropovovým protežé M.S. Gorbačov.

V první části této kapitoly přiblížíme vnitřní a vnější politiku Andropova, dále se budeme věnovat analýze vlivu politického a ekonomického vývoje v rámci nově sovětské strategie na vztahy SSSR a ČSSR v národohospodářské, obchodní a vědeckotechnické rovině.

2.1. Andropovovy reformy v Sovětském svazu

Andropov byl zvolen Generálním tajemníkem KSSS v listopadu 1982 za podpory armády (D.F. Ustinov), KGB (V.M. Čebrikov) a „reformně-orientovaného“ křídla strany (A.A. Gromyko, M.S. Gorbačov). Stal se tak prvním sovětským vůdcem, který měl zkušenosti z práce v orgánech státního bezpečnostního aparátu (od roku 1967 byl předsedou KGB).

O osobnosti nového generálního tajemníka se tehdy vědělo jen velice málo, informace se omezovaly krátkou biografickou poznámkou o Andropovi, která se objevila v deníku Pravda 6. prosince 1982. Z toho plynul i velký počet spekulací, které obsahoval dobový západní odborný tisk, kde Andropova prezentovaly jako progresivního politika, sovětského „nového Kennedyho“.⁸²

Dokonce se tvrdilo se že „vyniká dobrými znalostmi západní kultury“, je „skrytým liberálem“, „pragmatický a pozitivně vnímá myšlenku nutnosti politické modernizace a ekonomické reformy SSSR“, je „ochotný navázat užší vztahy se Západem“ a „tráví svůj volný čas čtením amerických detektivek a posloucháním jazzu“.⁸³ Pozitivně se k volbě Andropova

⁸⁰ Blíže k tématu viz ELLMAN, M., KONTOROVICH, V., *The destruction of the Soviet system. An insiders' history*, London 1998; GAJDAR, J.T., *Gibel' imperii. Uroki dlya sovremennoj Rossii*, Moskva 2013; GATI, C., *The Bloc That Failed: Soviet-East European Relations in Transition*, Indiana 1990; HAVLIK, P., *Dismantling the command economy in Eastern Europe*, San Francisco 1991; KOTYK, V., *Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku*, Praha 2009.

⁸¹ Podrobněji o J.V. Andropovi viz MEDVEDEV, R., *Andropov*, Moskva 2006; MLEČIN, L., *Jurij Vladimirovič Andropov. Poslednyaya naděžda režima*, Moskva 2008.

⁸² MEDVEDEV, R., *Andropov*, Moskva 2006, s. 108.

⁸³ MLEČIN, L., *Jurij Vladimirovič Andropov. Poslednyaya naděžda režima*, Moskva 2008, s. 34-37.

vyjadřovaly i představitelé sovětského tuzemského a zahraničního disentu (V. Bukovsky, R. Medvedev, D. Litvinov).

I podle Gorbačova Andropov byl dobře informován o situaci v zemi, věděl o hospodářských problémech, vnímal jejich vážnost a důsledky jejich zanedbávání. Nový generální tajemník KSSS byl jedním z mála lidí, který dostával cenné a fakticky přesné informace o politickém a hospodářském stavu země.⁸⁴ Tudíž Andropov věděl přesně o značných problémech, kterým tehdy čelil Sovětský svaz. Jednalo se o:

- zvyšující se míru militarizace ekonomiky v rámci závodu ve zbrojení;
- jednoznačnou preferenci těžkého průmyslu;
- vysokou míru nedokončené výstavby (dolgostroj);
- značné opotřebenění zařízení, hospodářské a dopravní infrastruktury, zaostávání sovětských technologií;
- neefektivní kolchozní/sovchozní strukturu zemědělství;
- zpomalení přírůstku obyvatelstva;
- zvyšující se míru alkoholismu, degradaci sociálních a životních podmínek (zvláště v menších městech a na vesnici), snížení průměrné délky života člověka (ze 66 na 62 let v průběhu období 1980-1984⁸⁵);
- prohlubující se ekologickou krizí⁸⁶ vyvolanou především rozmístěním vysoce nebezpečných výrob v hustě obydlených oblastech (především ve větších městech Ruské federace).

Bez ohledu na závažnost zmíněných problémů metody, který byl ochotný použít Andropov pro jejich vyřešení se vyznačovaly „návratem k Leninovu dědictví“ a „pečlivou analýzou díla Lenina“, což bylo jinak typické pro představitele staré generace sovětské nomenklatury.⁸⁷ Andropov si jasně uvědomoval pilíře stability sovětské moci (vycházel přitom z vlastní praxe řešení maďarské krize v roce 1956⁸⁸ a československé krize v roce 1968). Uvolnění vnitřních stabilizujících prvků mohlo vést podle něj k poklesu autority KSSS

⁸⁴ GORBAČOV, M.S., *Michail Gorbačov: život i reformy*, 1. část, Moskva 1995, s. 141; ŠACHNAZAROV, G., *S voždyami i bez nich*, Moskva 2001, s. 283; ČERNJAEV, A.S., *Šest' let s Gorbačovym*, Moskva 1993, s. 331.

⁸⁵ KONTOROVICH, V., *Technological progress and research and development*, in: ELLMAN, M., KONTOROVICH, V. (eds.), *The Disintegration of the Soviet Economic System*. London 1992, s. 208.

⁸⁶ Zmíňme nejznámější příklady ekologických katastrof v Sovětském svazu: tragédie Aralského jezera, dopady jaderných zkoušek na životní prostředí severního Kazachstánu a Čeljabinské oblasti, znečištění Vorkutské a Norilské aglomerace apod.

⁸⁷ KŘEN, J., *Dvě století Střední Evropy*, Praha 2005, s. 610; McFAUL, M., *Russia's unfinished revolution: political change from Gorbachev to Putin*, s. 207.

⁸⁸ V české literatuře se o této krizi a roli sovětského velvyslance Andropova informuje např. MICHENER, J.A., *Most ke svobodě. Krvavé události revolučního roku 1956 v Maďarsku*, Brno 2008 nebo VYKOUKAL, J., LITERA B., TEJCHMAN, M., *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989*, Praha 2000.

a oslabení moci sovětského politického aparátu. Žádné jiné vnější politické či ekonomické problémy nebyly schopné jinak ohrozit existenci sovětského systému.⁸⁹

Do svého prvního projevu v roli generálního tajemníka, proneseného na plenárním zasedání KSSS 22. listopadu 1982, Andropov zařadil pasáže, které obsahovaly nové přístupy k situaci v Sovětském svazu a vlastní analýzu stavu sovětského impéria. Ve své řeči též zdůraznil některé závažné nedostatky národního hospodářství a potvrdil nesplnění dvou pětiletých plánů. Vůdce také poukázal na naléhavost úkolů zdokonalování ekonomických mechanismů, stimulace růstu produktivity práce, aplikace inovací a zlepšení fungování státních podniků. Zmínil i o nutnosti posílení preciznosti, disciplíny a kontroly.⁹⁰

Původní záměry Andropova obsahoval i programový článek zveřejněný v časopisu *Komunista*, ve kterém tvrdil, že Brežněvův systém rozvinutého socialismu je „počátečním obdobím dlouhého historického procesu („...naše země se nachází jen na začátku cesty“) a navrhl přehodnocení stavu rozvoje sovětské společnosti („...je třeba se podívat na reálnou vývojovou dynamiku společnosti“). Jako hlavní nástroje překonání problémů a rozvoje SSSR byly zmíněny „Leninovy ideály“ – přísná disciplína a pořádek.⁹¹

Hluboce zakořeněný konzervatismus se ukázal v budoucnosti jako nepřekonatelná ideologická překážka, která neumožnila Andropovovi přistoupit k radikálnějším reformám. Ideologické změny se nepovažovaly za potřebné,⁹² přestože v rámci vnitrostranické diskuze Andropov povolil a dokonce schvaloval diskuzi o demokracii a potřebných systémových změnách.⁹³

Samotné Andropovovy reformy, jejichž aplikace začíná v lednu 1983, byly syntézou opatření z oblastí stanného práva a ekonomické reorganizace.⁹⁴

První reformní kroky byly zaměřeny na zrušení principu „stability kádrů“ a zahrnovaly realokaci a obměnu pracovníků na vedoucích stranických a ekonomických

⁸⁹ ANDROPOV, J.V., *Izbrannye reči i stat'i*, Moskva 1984, s. 78-86.

⁹⁰ GANI RF, f. 89, i. 67, čj. 20, Vstupitel'noe slovo general'nogo sekretarja J.V. Andropova, s. 1-5.

⁹¹ GANI RF, f. 89, i. 61, čj. 10, ANDROPOV, J.V., Izučaja Karla Marxa i drugie voprosy social'nogo razvitija, s. 2.

⁹² Například, amnestie nikdy nebyly vyhlášeny pro politické vězně, soudní procesy s disidenty, stále se komplikovala emigrace Židů.

⁹³ Do Andropovova „brain trustu“ patřily mj. V. Alexandrov-Agentov, A. Bovin, A. Volskij a další.

⁹⁴ O podstatě Andropovových reforem pojednávali mj. BROWN, A., *The rise and fall of communism*, London 2010; COX, M., *Rethinking the Soviet Collapse. Sovietology. The Death of Communism and the New Russia. How the Soviet Union Disappeared*, London 1995; HARVEY, R., *Comrades: The rise and fall of the world communism*, London 2003; HOHMANN, H.H., *Soviet Perestroika, economic reform and integration problems in Eastern Europe*, Berlin 1989; EBON, M., *The Andropov file: the life and ideas of Yuri V. Andropov, general secretary of the Communist Party of the Soviet Union*, Michigan 1993; GAJDAR, J.T., *Gibel' imperii. Uroki dlya sovremennoj Rossii*, Moskva 2013; PICHOKA, R., *Sovetskij Sojuz: istorija vlasti 1945-1991*, Novosibirsk 2000.

pozicích. Důležitými rysy reformy byla minimalizace vlivu Brežněvovy „rodiny“,⁹⁵ která měla zásadní vliv na sovětskou politiku v 70. letech, a všeobecné omezení privilegií nomenklatury a různých mocenských skupin (vojensko-průmyslový komplex, Ministerstvo vnitra, Gosplan).⁹⁶ Reformní opatření během vlády Andropova se vyznačovaly posílením alternativních center a pilířů moci na úkor KSSS, jmenovitě státní bezpečnosti a armádních složek. Neznamenal to ovšem posílení decentralizace stranické moci, naopak zvýšení vlivu KGB souviselo se snahami o posílení vedoucí úlohy strany ve společnosti, nikoliv její oslabení.

Dále generální tajemník začal s hledáním nových konceptů ekonomické politiky. Za tímto účelem v lednu 1983 byla vytvořena skupina Gorbačova-Ryžkova, která ve spolupráci s vedoucími sovětskými ekonomickými experty (A. Aganbegjan, M. Bogomolov, A. Šatalin, L. Abalkin, N. Zaslavskaja) vypracovala zprávu o hospodářských problémech země a možnostech jejich řešení.⁹⁷ Daná skupina navrhla realizaci tzv. ekonomického experimentu zahrnujícího pět ministerstev a zaměřeného na posílení iniciativy a zainteresovanosti výrobců.

V červenci 1983 následovalo přijetí zákonů zahrnujících opatření na zvýšení nezávislosti výrobců, posílení socialistické pracovní disciplíny⁹⁸ a ekonomické decentralizace. Zavedení hmotné zainteresovanosti podniků za účelem modernizace obsahoval Zákon o pracovních kolektivech,⁹⁹ který byl zaměřen na posílení účasti pracovníků a dělníků na řízení podniku: nově měly vybírat ředitele podniků, rozhodovat o rozdělení mezd a pracovních úkolů, práci již zvolených „manažerů“ však ovlivňovat už nemohly. Dané opatření bylo také zaměřeno na zvýšení pracovní morálky, disciplíny a kvality práce prostřednictvím zavedení třístupňové mzdové tabulky, předpokládající růst mezd v souladu s výkonem zaměstnance.

Andropovovy reformy se týkaly i zemědělství. Jeho kroky¹⁰⁰ předpokládaly částečný návrat k obščinnému systému kultivace půdy z doby NEPU ve 20. letech 20. století.¹⁰¹ Opatření v zemědělství zahrnovaly také zvýšení výkupní ceny produkce od sovchozů o 30%,

⁹⁵ S tím souviselo odvolání ministra vnitra M. Šolokova, stranického předsedy Krasnodarského regionálního výboru KSSS P. Medunova a zástupce ředitele KGB A. Cviguna. Místo ně byly povýšeny do Politbyra a Sekretariátu strany představitelé nové generace komunistů, především M. Gorbačov, J. Ligačov či N. Ryžkov.

⁹⁶ MEDVEDEV, R., *Andropov*, Moskva 2006, s. 48.

⁹⁷ PEARSON, R., *The rise and fall of the Soviet Empire*, New York 1998, s. 38; HANSON, P., *The rise and fall of the Soviet economy*, London 2003, s. 106.

⁹⁸ N.I. Ryžkov ve svých vzpomínkách označuje dané dva zákony za „začátek Perestrojky, ovšem omezené limity mocné ideologie“; autoři daných projektů pokračovali ve vysokých funkcích i za Gorbačova.

⁹⁹ GANI RF, f. 89, i. 9, čj. 124, Zákon o pracovních kolektivech, s. 8-10.

¹⁰⁰ VYKOUKAL, J., LITERA B., TEJCHMAN, M., *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989*, Praha 2000, s. 63; KENEZ, P., *A history of the Soviet Union from the beginning to the end*, Cambridge 2006, s. 287.

¹⁰¹ Občina byla tvořena určitým malým počtem rodin spojených „kolektivní smlouvou“ podle které jim byla přidělena půda, semena a vybavení, byly odměňovány podle dosažených výsledků a mohly si ponechat určitý podíl zisku v závislosti na objemu vyrobené produkce.

zavedení prémiových položek při nákupu produkce státem od máloziskových a neziskových zemědělských družstev a státních farem, prodloužení doby splatnosti či odepsání dluhů kolchozů a sovchozů. Reformy předpokládaly posílení motivace pracovníků kolektivních a státních družstev s cílem zvýšení objemů produkce vzácnějších plodin prostřednictvím zvýšení cen a rozšíření systému kooperativního obchodu (kolchozní trh).¹⁰²

Další část reformních opatření, které byly schváleny ve druhé polovině roku 1983, se zaměřovaly na zdokonalování technologické úrovně sovětského zemědělství, zlepšení zásobování obyvatelstva, rozvoj domácího sektoru služeb, posílení úlohy pracovních kolektivů a aplikace ekonomického experimentu ve vybraných odvětvích (podle doporučení pracovní skupiny byly zvoleny těžký průmysl, doprava, elektrotechnický průmysl, potravinový průmysl na Ukrajině, lehký průmysl Běloruské SSR).¹⁰³

Značné úsilí Andropovovy administrativy bylo věnováno i zahraničněpolitické oblasti, které ovšem chyběl jednotný koncept. Zahraniční politika v období Andropova byla spíše zaměřena na vyřešení především aktuálních otázek. Patří sem válka v Afghánistánu, Solidarita v Polsku, nevyřešený sovětsko-čínský konflikt, územní spory s Japonskem, konflikty na blízkém Východě a v Africe, zhoršení vztahů se západní Evropou a USA.¹⁰⁴

Snahu o formulaci zahraničněpolitických cílů Andropova obsahuje jeho článek, „Leninismus – nauka a umění revoluční kreativity“, publikovaný v roce 1983, kde se píše o tom, že „sovětská politika ve své podstatě a v souladu se svými cíli je třídní politika; třídní přístup je naším dominantním a vedoucím principem, jeho rámce jsou určeny Komunistickou stranou Sovětského svazu“.¹⁰⁵ Takto pojaté základy zahraniční politiky nicméně svědčily o záměru sovětského vedení v čele s Andropovem bojovat do vyčerpání, absenci snahy nalezení kompromisu s „třídním nepřítelem“.¹⁰⁶

Udržení jaderné parity dosažené za Brežněva ve druhé polovině 70. let bylo nakonec jedním z hlavních cílů Andropovovy politické reprezentace. Motivací bylo zachování dostatečně silné vyjednávací pozice v rámci světové konfrontace se Západem. Andropov si uvědomoval, že sovětské nukleární zbraně a Sovětská armáda jsou jediným nástrojem udržení Sovětským svazem pozice supervelmoci.¹⁰⁷

¹⁰² EBON, M., *The Andropov file: the life and ideas of Yuri V. Andropov, general secretary of the Communist Party of the Soviet Union*, Michigan 1993, s. 109.

¹⁰³ Tamtéž, s. 139.

¹⁰⁴ EGOROVA, N.I., ČUBARJAN, A.O., *Sovetskaja vněšnjaja politika v gody „Cholodnoj vojny“ (1945-1985)*, Moskva 2003, s. 55.

¹⁰⁵ ANDROPOV, J.V., *Izbrannye reči i stat'i*, Moskva 1984, s. 56.

¹⁰⁶ KŘEN, J., *Dvě století Střední Evropy*, Praha 2005, s. 671.

¹⁰⁷ MLEČIN, L., *Jurij Vladimirovič Andropov. Poslednyaya naděžda režima*, Moskva 2008, s. 142.

Nové kolo závodů ve zbrojení se ovšem významně odrazilo na hospodářském stavu celého sovětského bloku. Například v Československu se tyto problémy naplno projevíly v průběhu šestého pětiletého plánu: tehdy došlo ke zpomalení ekonomického růstu, které značně ovlivnilo sestavení sedmého pětiletého plánu.¹⁰⁸ Ekonomické potíže satelitů zvyšovaly již tak vysokou závislost na sovětském hospodářství. SSSR musel utrácet stále více valut na dotace jejich neefektivních ekonomik.¹⁰⁹

Usnesení Ústředního výboru a Rady ministrů o opatřeních pro zrychlení vědeckotechnického pokroku národního hospodářství přijaté 28. srpna 1983¹¹⁰ representovalo „druhou vlnu“ Andropovových reforem. Jeho základním bodem bylo zřízení mechanismu hodnocení a atestace vyráběné produkce podle kvality. Podle daného opatření výrobky byly rozděleny na produkty nejvyšší a první kategorie¹¹¹: do prodejní ceny výrobků nejvyšší kategorie se zahrnovala 30% prémiová položka, zatímco zbytek vyráběné produkce musel být postupně (v průběhu následujících pěti let) stažen z oběhu. Kontrolou procesu byla pověřena nová Státní komise kontroly kvality produkce.

Realizace zmíněných opatření a posílení disciplíny v zemi vedly ke stabilizaci zásobování některými výrobky, posílení podnikové disciplíny a růstu kvality produkce, produktivity práce. Statistika zaznamenala překročení plánových ukazatelů v průmyslu o 6,2%, v zemědělství – o 4%, průmyslová výroba vzrostla o 4,7% a produktivita práce o 3,9%.¹¹²

Neschopnost pokračovat v aplikaci reforem z roku 1983 v následujícím roce byla spojena jednak se zhoršujícím zdravotním stavem Andropova, jednak s nárůstem rozporů mezi jednotlivými složkami sovětské nomenklatury. Neschopnost prosadit razantnější reformy souvisely i s odporem konzervativní části elity v čele s K.U. Černěnkem, který v průběhu druhé poloviny roku 1983 postupně přebral pravomoci Generálního tajemníka a odstavil na vedlejší kolej představitele nové generace, tj. Gorbačova, Ryskova a Ligačova.

Období vlády Andropova potvrdilo paradox posledních let existence sovětského impéria: strana a její vůdce disponovaly v podstatě neomezenými pravomocemi, přesto nebyly schopny zvrátit situaci v zemi k lepšímu. Osobní zainteresovanost a objektivní ekonomické skutečnosti totiž nemohly být nahrazeny větší „socialistickou konkurencí“,

¹⁰⁸ JAKUBEC, I., *Hospodářský vývoj českých zemí v období 1848-1992*, Praha 2008, s. 124; PINDAK, F., *Inflation under Central Planning*, in: *Jahrbuch der Wirtschaft Osteuropas II*, 1983, s. 116.

¹⁰⁹ Závislost se projevovala např. ve zvyšujících se objemech importu výrobků ze zemí RVHP do SSSR. Jen z Československa na sovětský trh směřovalo více než 60% investičních výrobků po roce 1982. Podrobněji o problematice poskytnutí „dotací“ Československu a jiným zemím sovětského bloku viz kapitola 4.

¹¹⁰ GANI RF, f. 89, i. 9, čj. 127, s. 1.

¹¹¹ ALLEN, R.C., *The rise and decline of the Soviet economy*, in: *Canadian Journal of Economics* 34, 2001, č. 4, s. 871. Jednalo se o prototyp budoucího systému Gospriemka.

¹¹² GOSKOMSTAT, *Narodnoe chozjajstvo SSSR v 1983 godu*, Moskva 1984, s. 78.

zvýšením objemu direktivních a plánových ukazatelů, přísnějšími administrativními sankcemi.

Andropovova politika a jeho reformy však reprezentovaly historický zlom, kdy došlo k využívání lexikonu a aplikaci kroků, které se předtím považovaly za nevhodné. Reformy z roku 1983 se v roce 1985 staly základem pro koncept Zrychlení hospodářského vývoje Gorbačova a později jeho Perestrojky.¹¹³ Objasnění reformního procesu a logiky uvažování Andropova poskytuje vhodný základ k tomu, abychom pochopili jak se reformně orientovaný komunista Gorbačov dostal k moci, vysvětlili popularitu Andropova a Gorbačova a příčiny vzpoury konzervativní elity proti reformám a konečného neúspěchu celého procesu.

2.2. Černěnkova epizoda

O činnosti Konstantina Ustinoviče Černěnka v čele strany lze v krátkosti říci, že to byla negace Andropovského kurzu.¹¹⁴ Pravda, netýkalo se to zahraniční politiky, kde se konfrontační proces se Spojenými státy zprvu dále prohluboval v duchu Andropovova výroku, že „nemá co do intenzity a ostrosti obdoby v poválečném období“. Zhoršením procházel i vztah k Číně. Rovněž pokus o zdůraznění vlastních národních zájmů, přednesený Maďarskem a se sympatií převzatý i NDR, SSSR zkritizoval. Varoval přitom před oslabením vztahů mezi socialistickými státy a „porušováním správného vztahu mezi chápáním internacionálního a národního“.¹¹⁵

Ve vnitřní politice Černěnko namísto důrazu na pořádek a disciplínu vyzdvihoval nutnost nového způsobu „sociálního myšlení“, čímž měl na mysli více „glasnosti“, tj. systematicky organizovaných vystoupení stranických a vládních činitelů. K pracovištím, jež připravovaly podklady o sociálním vývoji společnosti zaujal odmítavé stanovisko ještě za života Andropova. Zrušil i tresty, které čekaly funkcionáře, obviněné z finančních machinací. A korupce podle vzpomínek jednoho současníka za Černěnka znovu rozkvetla: „Gigantická armáda nomenklaturní obsluhy... všichni se snažili seč mohli komercializovat stranický majetek“.¹¹⁶ Za zmínku také stojí, že Černěnko schválil stranickou rehabilitaci dějinami již zapomenutého Molotova, vyloučeného z KSSS na sklonku Chruščovovy éry.¹¹⁷

¹¹³ Srov. úvodní vystoupení Andropova a Gorbačova (Pravda, 14. března 1985), in: GANI RF, f. 89, inventura 67, jednotka 20, s. 2-8.

¹¹⁴ Pro podrobnější analýzu období K.U. Černěnka v čele SSSR viz VOLKOGONOV, D.A., *Autopsy For An Empire: The Seven Leaders Who Built The Soviet Regime*, New York 1998; HOUGH, J., *Democratization and Revolution in the USSR, 1985-1991*, New York 1997.

¹¹⁵ HOUGH, J., *Democratization and Revolution in the USSR, 1985-1991*, New York 1997, s. 237; ; McFAUL, M., *Russia's unfinished revolution: political change from Gorbachev to Putin*, Washington 2002, s. 109.

¹¹⁶ MEDVĚDEV, V.A., *V komande Gorbačova: vzglyad iznutri*, Moskva 1994, s. 19.

¹¹⁷ Tamtéž, s. 39.

2.3. Sovětsko-československý obchod v letech 1982-1984

Bilaterální obchod v uvedeném období se vyvíjel v podmínkách změny poměru směnných relací. V letech 1980-1985 došlo k poklesu směnných relací v československém zahraničním obchodě se SSSR téměř o polovinu, což znamenalo, že k získání stejného fyzického objemu československého dovozu bylo nutno vyvézt dvojnásobný fyzický objem zboží. Celkově ceny československých importů v letech 1980-1985 vzrostly o 95%, zatímco ceny československých exportů vzrostly jen o 60%, směnné relace se zhoršily o 18%.¹¹⁸ U strojů a zařízení se poměr mezi československým vývozem a dovozem změnil z poměru 100:43 v roce 1980 na 100:30 v roce 1985.¹¹⁹

Reálným dopadem těchto skutečností pro ČSSR byla především nutnost daleko více zacílit svou výrobu na potřeby sovětského trhu. To mělo dalekosáhlé dopady na další československý hospodářský vývoj. Krytí surovinového importu vázalo velké prostředky a výrobní kapacity.¹²⁰

Tabulka č. 2 Obchod SSSR a Československa v letech 1980-1983 (mil. rublů)

v běžných cenách	1980	1981	1982	1983
export	3648	4382	5048	5872
import	3536	4105	4732	5420
bilance	112	277	316	452
ve stálých cenách	1980	1981	1982	1983
export	-	3810	3883	4092
import	-	3783	4097	4425
bilance	-	27	-314	-333

Zdroj: JOINT ECONOMIC COMMITTEE, *East European economies. Slow growth in the 1980's*, Washington 1985-1986, s. 32.

I když v uvedeném období československé pasivum v devizové pozici ve vztahu k SSSR nepřekročilo ve vztahu k objemu vzájemné výměny zboží rozsah, který by si ze sovětské strany vyžadoval poskytnutí úvěru, československý přístup k řešení vyrovnanosti

¹¹⁸ FEDERÁLNÍ STATISTICKÝ ÚŘAD, *Statistická ročenka ČSSR 1989*, Praha 1989, s. 476.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 473.

¹²⁰ V důsledku růstu cen Československo muselo exportovat do Sovětského svazu o 10% více průmyslových výrobků ve fyzické hodnotě v roce 1975, než v roce 1970, o 22% více v roce 1980, o 35-40% více v roce 1984. Vedlo to k vynucené akceleraci exportů (o 22,3% v letech 1981-1985) ve srovnání se 2% růstem objemů sovětských importů.

platebních vztahů k SSSR se projevil v jiných nepříznivých důsledcích pro ekonomickou strukturu ČSSR.¹²¹

Úsilí o vyrovnání platebních vztahů mobilizací vnitřních rezerv československé ekonomiky a hledání vývozních fondů do SSSR se projevovalo v odčerpávání prostředků z užitého národního důchodu, což snižovalo jeho použití na jiné účely. Vezme-li se k tomu ještě skutečnost, že československá ekonomika započala rokem 1980 se snižováním zadluženosti ve volných měnách, je možno z toho vyvodit závěr, že vyrovnání se s oběma uvedenými skutečnostmi ve svém důsledku výrazně ovlivnilo užití národního důchodu v ČSSR nejen v 6. pětiletce, ale především v 7. pětiletce.¹²²

Další nepříznivou tendencí bylo zvýšení poměru mezi československým vývozem a dovozem strojů a zařízení, který neodpovídal požadavkům intenzifikace reprodukčního procesu a posilování vědeckotechnického potenciálu československé ekonomiky. Nepříznivě působila i skutečnost, že oborová a výroková struktura strojírenského dovozu z SSSR nebyla ve srovnání s výrobní strukturou sovětského strojírenství přiměřeně reprezentativní.¹²³ Naopak československá vývozní nabídka stále více diverzifikovala a na řešení existující strukturální nerovnováhy se ve zvýšené míře podílely o dříve málo významné vývozy stavebních hmot a konstrukcí.

Zvyšování závislosti na zahraničním obchodě se Sovětským svazem bylo přirozeným důsledkem těchto trendů. V období 1982-1985 se československé vazby na sovětské hospodářství dále prohlubovaly, mj. i z důvodu pokračování technologické revoluce na Západě, která měla za následek snížení poptávky po méně kvalitní východoevropské produkci.¹²⁴

Předchozí závěry doplňuje následující tabulka, zachycující teritoriální vazbu československých zahraničně obchodních toků v relaci na sovětské teritorium.

¹²¹ Národní archiv ČR, fond Ústředního výboru KSČ (1983), čj. 3611/23, Zpráva o vývoji národního hospodářství a plnění státního plánu ČSSR v roce 1982, s. 16.

¹²² DYBA, K., CHALOUPKA, J., ZEMAN, K., *Postavení ČSSR ve světové ekonomice*, Praha 1984, s. 61; Národní archiv ČR, fond Ústředního výboru KSČ (1984), čj. 3781/23, Zpráva o vývoji národního hospodářství a plnění státního plánu ČSSR v roce 1983, s. 19.

¹²³ Srov. GOSKOMSTAT, *Vnešnjaja torgovlja SSSR v 1983 godu*, Moskva 1984, s. 32; FEDERÁLNÍ STATISTICKÝ ÚŘAD, *Statistická ročenka ČSSR 1989*, Praha 1989, s. 479.

¹²⁴ WINIECKI, J., *Are soviet-type economies entering an era of long-term decline?*, in: *Soviet Studies* 38, 1986, č. 3, s. 327.

Tabulka č. 3 Teritoriální vazba československých zahraničně obchodních toků na sovětský trh (% podíl sovětského vývozu, resp. dovozu na celkovém československém vývozu, resp. dovozu)

	1982	1983	1984	1985
vývoz				
Stroje a zařízení	49,1	50,8	53,2	53,0
Paliva, nerostné suroviny	24,4	24,8	23,2	22,7
Chemické výrobky	22,0	20,0	21,3	21,6
Stavební hmoty	24,4	23,8	26,4	30,7
Nepotravinářské suroviny	6,8	5,2	6,4	6,5
Průmyslové výrobky	47,4	48,4	50,0	50,9
dovoz				
Stroje a zařízení	25,2	27,4	27,6	25,9
Paliva, nerostné suroviny	77,8	79,2	80,6	81,7
Chemické výrobky	18,3	18,6	21,3	22,3
Stavební hmoty	7,7	4,6	5,5	5,2
Nepotravinářské suroviny	19,4	19,9	20,2	20,3
Průmyslové výrobky	9,3	10,4	11,2	8,3

Zdroj: podklady Federálního statistického úřadu k vývoji československého zahraničního obchodu (údaje vycházejí z běžných cen Kčs)

Vysoká vzájemná provázanost a úzká polarita vzájemné výměny se projevily v československé teritoriální vazbě rozhodujících nositelů zahraničně obchodní směny ve vztahu k Sovětskému svazu se zřejmou tendencí k dalšímu prohlubování jednostranně formované struktury. Odbyt československých strojírenských výrobků a zařízení byl z více než 50% zabezpečován na sovětském trhu a stejně bylo tomu tak i u průmyslových výrobků (např. od roku 1980 do roku 1986 vzrostl podíl Sovětského svazu na vývozu ČSSR u obráběcích strojů z 13 % na 44 %, nákladních automobilů z 29 % na 45 %, motocyklů z 46 % na 62%, vlněných tkanin z 13 % na 70 %, obuvi kožené z 32 % na 78 % atd.).¹²⁵

Na rostoucí podíl těchto zbožových skupin v československé dovozní struktuře měl vliv cenový faktor, avšak nezanedbatelný byl i vliv relativně vysoké náročnosti československého národohospodářského komplexu na spotřebu energie a surovin, který se

¹²⁵ FEDERÁLNÍ STATISTICKÝ ÚŘAD, *Statistická ročenka ČSSR 1987*, Praha 1987, s. 480.

posílil v důsledku přijetí Dlouhodobého programu rozvoje specializace a spolupráce SSSR a ČSSR,¹²⁶ podle kterého:

- palivové a surovinové potřeby Československa se uspokojovaly cestou sjednocení materiálně technických zdrojů při výstavbě objektů palivově surovinových průmyslových odvětví, protiplnění strojů, zařízení a vybavení, chemické výroby a zboží společenské spotřeby;
- za prioritní se označoval rozvoj spolupráce v chemické oblasti formou výměny energeticky náročné chemické produkce SSSR za lehkou a méně energeticky náročnou produkci z ČSSR;
- odvětvími specializace Československa byly určeny těžké a dopravní strojírenství, energetické strojírenství, chemické a ropné strojírenství, strojírenství pro lehký a potravinářský průmysl, chemický průmysl a petrochemický průmysl.¹²⁷

Obdobně tak nárůst podílu strojů, zařízení a dopravních prostředků ve struktuře československého vývozu do Sovětského svazu nebyl jen výrazem pokračujícího industrializačního procesu, stimulujičím vzájemnou směnu, ale potvrzením narůstající úlohy těchto agregací jako základního platebního prostředku za dovozy surovin a energií ze Sovětského svazu, zvýrazněné enormním cenovým růstem paliv.¹²⁸

Stále rostoucí závislost Československa na sovětském trhu ale negativně ovlivnila československé hospodářství v dlouhém období: garantovaný odbyt na sovětském trhu vedl k systematickému poklesu technologické úrovně výrobků, absence konkurence a motivace ziskem způsobily stagnaci manažerských a pracovních kádrů; na druhé straně však daný systém garantoval plnou zaměstnanost, díky čemu se podařilo vyhnout manifestacím projevu nespokojenosti ve společnosti a vedlo k zachování sociálního klidu.¹²⁹

2.3.1. Komoditní struktura

Vývoj podílů jednotlivých skupin výrobků kopírovalo dlouhodobé trendy sovětsko-československého obchodu. Určujícím nositelem československo-sovětské obchodní výměny zůstaly sovětské dovozy paliv a nerostných surovin, doprovázené objemově méně významnými dovozy některých dalších surovin (např. bavlny).

¹²⁶ AE GARF, Dolgosročnaja programma razvitija specializacii i kooperacii SSSR i ČSSR v period 1981-1985 gg., f. 413, inventura 32, jednotka 891, s. 2-3.

¹²⁷ FINGERLAND, J., *Problémy a perspektivy československo-sovětských vztahů*, Praha 1987, s. 63.

¹²⁸ HAVLIK, P., *Dismantling the command economy in Eastern Europe*, San Francisco 1991, s. 146.

¹²⁹ TUREK, O., *Podíl ekonomiky na pádu komunismu v Československu*, Praha 1995, s. 10; SCHOPFLIN, G., *Politics in Eastern Europe*, London 1993, s. 38; PŮLPÁN, K., *Nástin českých a československých hospodářských dějin do roku 1990*, 1. díl, Praha 1993, s. 86-89.

Pro dané období bylo charakteristické zvyšování významu sovětských surovin pro československé hospodářství. Sovětský svaz byl v tomto období dominantním surovinovým dodavatelem ČSSR. Minerální paliva se přitom podílela na sovětských importech do ČSSR už celými 62% v roce 1984: dodávky surovin a polotovarů z SSSR zajišťovaly 93% spotřeby ropy, 83% železné rudy, 100% plynu, 76% asbestu, 69% černého uhlí, 100% železných kovů, 94% litiny, 100% manganu, 69% bavlny.¹³⁰ Sovětský svaz též plnil roli výlučného dodavatele mnoha Západem embargu podléhajících produktů, jako například chrom, hliník, kyselina sírová a další. Sovětský svaz byl výhradním dodavatelem chromu, mědi, olova, hliníku, kyseliny sírové. V nominálních cenách suroviny tvořily 72% celkového sovětského exportu do ČSSR v roce 1984.¹³¹ Konsekvntně tedy narostla i jeho váha v obchodní bilanci ČSSR na 45,11%, nicméně hodnotový objem dovozu paliv rostl po celé období výrazně rychleji než materiálový.

Importy ze Sovětského svazu zahrnovaly též kovy, stroje a zařízení (výpočetní technika, kompresory, kovoobráběcí stroje, vrtné zařízení, traktory, automobily, civilní letadla) a vojenskou produkci (bojová letadla, vrtulníky, zbraně).¹³² Jestliže však podíl první skupiny za období let 1976 až 1985 vzrostl na celkových československých dovozech ze SSSR z 61 % na 72,2 %, pak dovoz druhé uvedené skupiny na celkových československých dovozech z SSSR poklesl za stejné období z 26 % na 19,4 %¹³³

¹³⁰ Údaje z MINISTERSTVO VNĚJŠÍHO OBCHODU, *Vneshnjaja trgovlya Sovetskogo Sojuza v 1989 godu*, Gosstat, Moskva 1989 a ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD, *Statistická ročenka 1989*, Praha 1990, srov. MINISTERSTVO VNĚJŠÍHO OBCHODU, *Vneshneekonomicheskie svyazi SSSR v 1980 godu*, Moskva 1981.

¹³¹ AE GARF, f. 2, i. 1956, signatura 302/2/V, čj. 1782, Statističeskij sbornik trgovli stran-členov SEV za 1985 god, s. 41; AE GARF, f. 48, i. 295, čj. 64032, O roli SSSR pri udovletvorenii toplivnyh potrebnošej stran-členov SEV, s. 16.

¹³² AE NARF, f. 413, i. 32, čj. 3127, Struktura chechoslovacko-sovetskoj trgovli v 1983 godu, s. 1-10.

¹³³ FEDERÁLNÍ STATISTICKÝ ÚŘAD, *Statistická ročenka ČSSR 1987*, Praha 1987, s. 474.

Tabulka č. 4 Struktura československého exportu do Sovětského svazu (v %)

Komodita	1981	1982	1983	1984	1985
Stroje, zařízení, dopravní prostředky	64,5	63,5	66,4	68,3	68,3
Suroviny a paliva	9,3	8,8	8,4	7,3	7,3
Výrobky chemického průmyslu	3,1	3,1	2,8	2,7	2,8
Stavební materiály	1,1	1,4	1,3	1,5	1,5
Nepotravinářské suroviny	0,5	0,6	0,6	0,5	0,5
Živá zvířata	-	-	-	-	-
Potravinářské suroviny	0,3	1,5	0,5	0,2	0,2
Potravinářská zboží	1,7	1,4	1,2	1,5	1,6
Průmyslové spotřební zboží	19,3	19,6	18,8	17,9	18,2

Zdroj: FINGERLAND, J., *Národohospodářský komplex SSSR a československo-sovětská spolupráce*, Praha 1989, s. 142.

Československému dovozu strojů a zařízení¹³⁴ patřilo stejně významné místo v rámci exportu do SSSR, jako dodávkám paliv sovětského vývozu. Vedoucími sektory exportu strojů a zařízení byly dopravní prostředky, komplety průmyslových továren a stroje pro těžký průmysl.¹³⁵ Význam těchto výrobků a jejich objem rostl souběžně s tím jak stoupaly požadavky extenzivního ekonomického růstu hospodářství ČSSR a Sovětského svazu.

Největší podíl na československém exportu měly roury, barviva, chemické výrobky, kožená obuv,¹³⁶ kožená galanterie, nábytek, šicí výrobky, pletené zboží, léčiva, nádoby. Dodávky československých strojů a zařízení měly pro Sovětský svaz důležitý význam: ČSSR byla výlučným (například, tramvaje, lokomotivy), respektive dominantním (například, atomové reaktory VVER-440, mlékárny, továrny na výrobu piva) dodavatelem některých typů strojů. Československými stroji byly vybaveny nově postavené továrny na výrobu průmyslových strojů, kůže, obuvi, piva.¹³⁷

Ostatní agregace zaujímaly ve vzájemném obchodě druhořadé postavení a tvořily průměrně jen 30% bilaterální výměny bez ohledu na to, že dynamika jejich růstu byla mnohem vyšší v daném období, než u hlavních obchodovatelných položek. Týkalo se to

¹³⁴ Viz Příloha č. 1.

¹³⁵ FEDERÁLNÍ STATISTICKÝ ÚŘAD, *Statistická ročenka ČSSR 1989*, Praha 1989, s. 463; GOSKOMSTAT, *Vnešnjaja trgovlja SSSR v 1987 godu*, Moskva 1987, s. 179.

¹³⁶ O významu exportu československé obuvi do SSSR svědčí údaje z roku 1983, kdy ČSSR vyvezlo 600 mil. párů obuvi do SSSR, což představovalo 98% československého exportu této položky, NA ČR, fond Ústředního výboru KSČ (1984), čj. 3781/23, Zpráva o vývoji národního hospodářství a plnění státního plánu ČSSR v roce 1983, s. 2.

¹³⁷ ŠMELEV, B., *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroi polovine XX. veka*, 2. díl, Moskva 2003, s. 233; AE GARF, f. 413, i. 32, čj. 957, O sovětsko-čechoslovackich otnošenijach v 1980 godu, s. 3-5.

československého exportu stavebních materiálů, náhradních dílů, potravinové surovinové produkce (slad, ječmen, chmel), potravin (maso a výrobky z masa, pivo, máslo, cukroví), průmyslové spotřební produkce (obuv, kůže, galanterie, sklo, bižuterie).¹³⁸ Vzájemná výměna těchto výrobků byla ve své dynamice především ovlivněna nutností vyvážet více zboží v zájmu obnovy vnější rovnováhy mezi ČSSR a SSSR, přičemž možnosti této směny byly u řady produktů limitovány nedostatkovostí uváděného zboží na vnitřním trhu.

V rámci sovětského exportu se jednalo o chemickou spotřební produkci, hnojiva, gumy, syntetická vlákna, potraviny, průmyslové spotřební produkce (domácí spotřebiče, hudební a videopřehrávače, televizní přijímače).¹³⁹

Tabulka č. 5 Struktura československého importu ze Sovětského svazu (v %)

Komodita	1981	1982	1983	1984	1985
Stroje, zařízení, dopravní prostředky	20,8	18,9	19,4	19,7	18,6
Suroviny a paliva	69,4	72,5	72,5	72,3	73,4
Výrobky chemického průmyslu	3,8	3,3	3,1	3,2	3,4
Stavební materiály	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Nepotravinářské suroviny	3,6	3,2	2,9	2,9	2,8
Živá zvířata	-	-	-	-	-
Potravinářské suroviny	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Potravinářská zboží	0,8	0,7	0,6	0,5	0,6
Průmyslové spotřební zboží	1,4	1,2	1,3	1,3	1,1

Zdroj: FINGERLAND, J., *Národohospodářský komplex SSSR a československo-sovětská spolupráce*, Praha 1989, s. 144.

Ze vzájemného posouzení aktivní a pasivní části československo-sovětské zahraničně obchodní směny vyplývá, že existující kladné či záporné saldo vykazovalo vcelku dlouhodobě shodný trend, tzn. že na straně československého dovozu ze SSSR existoval trvale pasivní vztah k rozhodujícím produktům v oblasti dovozů paliv a nerostných surovin, oblasti dovozu surovin pro nepotravinářské užití a dále pak v rámci agregace chemické výroby, avšak při podstatně menších objemech záporného salda. Dlouhodobě aktivní v relaci k SSSR byly československé vývozy strojů a zařízení, vývozy průmyslového zboží široké spotřeby,

¹³⁸ Jedním z typických způsobů distribuce za účelem zvýšení prodeje československých výrobků v Sovětském svazu byla výstavba specializovaných obchodů v největších sovětských městech, například supermarket Praga v moskevské čtvrti Čertanovo s celkovým obrátem 85 mil. rublů ročně se specializoval na prodej československých spotřebních výrobků a byl otevřen v roce 1981.

¹³⁹ DANŠINA, V.N., *Torgovo-ekonomičeskoe sotrudničestvo stran-členov SEV*, Moskva 1991, s. 107.

agregace stavební hmoty a také vývozy potravinářských surovin a potravin při zhruba stejném objemu aktivního salda.

2.3.2. Vědecko-technická spolupráce a společná investiční činnost

Rozvoji vědecko-technické spolupráce (VTS) Sovětského svazu s ČSSR (a dalšími socialistickými zeměmi) byla za Andropova věnována velká pozornost. Významný impulz a nový základ poskytl Program dlouhodobé hospodářské a vědeckotechnické spolupráce mezi ČSSR a SSSR na období do roku 2000¹⁴⁰ a v prosinci 1982 přijatá „Opatření k prohloubení a zvýšení efektivity kooperace mezi ČSSR a SSSR v prioritních oblastech vědy a techniky“.¹⁴¹

Na začátku roku 1984 bylo určeno osmnáct prioritních oblastí kooperace (podprogramů)¹⁴² v rámci bilaterální vědecko-technické spolupráce, mj. robototechnika a vývoj automatických manipulátorů (kontrola procesů svaření, instalačních operací, vysokotlakové tavby), vývoj automatického vřetena a automatického tkalcovského stavu (BDA-14), technologií vulkanizace,¹⁴³ elektromotorů (N-56, N-63, N-112 a N-132 v Československu a N-71 v Sovětském svazu), chemických výrobků.¹⁴⁴

Vedle toho byly uzavřeny několik desítek smluv, zaměřených na další posílení kooperace, včetně posílení přímých styků mezi sovětskými a československými podniky.¹⁴⁵ K nejvýznamnějším patřily: sovětsko-československá kooperační dohoda o vývoji automatických strojírenských výrobků, průmyslových robotů a manipulátorů, vytvoření unifikované základny komponentů pro elektrotechnické výrobky, počítače, dohoda o vývoji a výrobě zařízení pro hutnické a zemědělské strojírenství, smlouva o zřízení komplementárních výrobní elektrotechnického, plnicího, kompresorového a chladicího zařízení, železničních vozů a lodí atd.¹⁴⁶

¹⁴⁰ NA ČR, fond Ústředního výboru KSČ (1985), čj. 8601/23, Program dlouhodobé hospodářské a vědeckotechnické spolupráce mezi ČSSR a SSSR na období do roku 2000. O námitkách vůči danému programu z československé strany viz podrobněji NA ČR, fond Ústředního výboru KSČ (1984), Stanovisko ekonomického oddělení pro jednání předsednictva ÚV KSČ k návrhu programu dlouhodobí hospodářské a vědeckotechnické spolupráce mezi ČSSR a SSSR na období do roku 2000, čj. 8601/23.

¹⁴¹ AE GARF, f. 413, i. 32, čj. 956, Měry po dalnějšemu razvitiju i povyšeniiju effektivnosti sotrudničestva ČSSR i SSSR v prioritěnyh oblastjach nauki i tehniki.

¹⁴² NA ČR, fond Ústředního výboru KSČ (1985), j. 8601/23, Program dlouhodobé hospodářské a vědeckotechnické spolupráce mezi ČSSR a SSSR na období do roku 2000, s. 20.

¹⁴³ Jako jediný byl tento program financován výhradně Mezinárodní investiční bankou.

¹⁴⁴ AE GARF, f. 413, i. 32, čj. 719, Mery po uglublěniiju i povyšeniiju effektivnosti sotrudničestva mezdu SSSR i ČSSR v prioritěnyh oblastjach nauki i tehniki, s. 1-6.

¹⁴⁵ Plný seznam spolupracujících podniků viz NA ČR, fond Ústředního výboru KSČ (1984), čj. 6857/23, Seznam ministerstev, sdružení, podniků a organizací, které uskutečňují nebo budou uskutečňovat spolupráci na základě přímých styků.

¹⁴⁶ O ekonomickém a racionálním využívání surovin a materiálů, ochraně životního prostředí, vývoji a využívání robotů a manipulátorů ve výrobě, chemikalizaci a biologizaci zemědělské výroby, O spolupráci ve výstavbě třetího a čtvrtého bloku atomové elektrárny Temelín, O výstavbě centrální báze pro udržení funkčnosti plynovodu Urengoj-Užhorod a další viz AE GARF, f. 302, i. 2, čj. 2165a, s. 6-7.

Podle dohody o výměně vědecko-technické dokumentace od roku 1981 do roku 1985 ČSSR připravila a předala Sovětskému svazu více než 200 projektů zlepšení průmyslových procesů a výstavby nových výrobních kapacit. Na základě získané dokumentace ze Sovětského svazu byla vybudována řada významných československých závodů, např. závod na výrobu syntetického kaučuku v Kralupech nad Vltavou, na výrobu hliníku v Žiaru nad Hronom, na výrobu penicilínu ve Slovenské Lupči, na výrobu polyamidového hedvábí v Humenném, Kovohutě v Istebném apod. Rozsáhlou technickou pomoc poskytl Sovětský svaz ČSSR při výstavbě Východoslovenských železáren v Košicích, cementárny v Banské Bystrici, jaderné elektrárny v Jaslovských Bohunicích, při rozvoji výroby barevné televize v ČSSR apod.¹⁴⁷

Důležitá byla také pomoc v chemickém průmyslu, zejména ve výrobě syntetického lihu v Chemických závodech československo-sovětského přátelství v Litvínově, některých produktů v bratislavském Slovnaftu, kaprolaktamu ve Spolaně Neratovice apod.¹⁴⁸ Základem vzájemné kooperace v chemickém odvětví byla Dohoda o aplikaci specializace ve výrobě energeticky náročných a energeticky méně náročných výrobků.¹⁴⁹ V souladu s ní Sovětský svaz dodával polyetylén, metanol, dusíková hnojiva a syntetický kaučuk; recipročně Československo se specializovalo na výrobě chemických reagentů, chemických přísad, barev a laků.¹⁵⁰

V rámci vědeckotechnické spolupráce Československo hrálo vedoucí úlohu především v sektorech lehkého a chemického průmyslu. Pod vedením československých odborníků proběhla modernizace sovětských podniků lehkého průmyslu (např. továrny na výrobu obuvi ve Vladimíru a Vorošilovgradu, továrny na výrobu kůže v Narvě a Moskvě) a chemického průmyslu (výroba mycích prostředků ve Volgogradu, čisticích prostředků v Simferopolu a Brežněvě).

Jednou z nejdůležitějších součástí sovětsko-československé spolupráce v období 1982-1985 byla přeprava a zajištění nepřetržitých dodávek sovětského zemního plynu do zemí západní Evropy,¹⁵¹ jehož vývoz byl důležitým zdrojem konvertibilních měn pro socialistický blok, nezbytných pro zajištění dovozů z kapitalistických zemí pro stabilizaci situace na

¹⁴⁷ AE GARF, f. 413, i. 32, čj. 892-894, Protokol vypořádání vzájemných postavok tovarů po sotožaniju na 1 janvarja 1983 goda za period 1978-1982 gg., s. 7.

¹⁴⁸ Tamtéž, s. 10; AE GARF, f. 413, i. 32, čj. 240, Sotrudničestvo čechoslovackich i sovětských predpriyatij v pervoi polovině 1982 goda, s. 11-16.

¹⁴⁹ Podrobněji struktura sovětsko-československého obchodu s chemickými výrobky viz Příloha č. 2.

¹⁵⁰ AE GARF, f. 302, i. 2, j. 1536, Spravka o sotožaniju i razvitii ekonomičeskogo sotrudničestva SSSR i ČSSR v 1975-1985 gg., s. 7; AE GARF, f. 413, i. 32, j. 957, O sovětsko-čechoslovackich otnošenijach v 1980 godu, s. 18.

¹⁵¹ AE GARF, f. 413, i. 32, čj. 892-894, Protokol vypořádání vzájemných postavok tovarů po sotožaniju na 1 janvarja 1983 goda za period 1978-1982 gg., s. 11.

vnitřním trhu a stability ve společnosti. Nástrojem zajištění plynulé přepravy plynu z SSSR sloužily bilaterální protokoly k Dohodě¹⁵² o přepravě přes území ČSSR sovětského přírodního plynu do zemí západní Evropy z 1. července 1982.¹⁵³

Dalšími oblastmi kooperace byly výstavba a provoz atomových elektráren, účast na vytvoření elektroenergetického systému Mir, účast Československa na rozvoji těžebních a obráběcích kapacit na území SSSR.¹⁵⁴

Významnou součástí vědecko-technické spolupráce byla i kooperace československé a sovětské akademií věd. V souladu s Protokolem o spolupráci AV SSSR a ČSAV pro léta 1982-1985¹⁵⁵ se pravidelně organizovaly studijní pobyty akademických pracovníků, byly schváleny společné programy středoškolského a vysokoškolského vzdělávání ve spolupracujících institucích a na vysokých školách. V rámci Protokolů byly stanoveny preferenční vědecké okruhy (rozvoj kabelového-optického spojení, hledání a rozvoj nových látek a materiálů, mikrobiologie, geofyzický výzkum, studium problematiky izotermické geologie), zpracovávané vedoucími institucemi obou zemí (Fyzikální institut AV SSSR a ČSAV, Instituty jaderného výzkumu AV SSSR a geofyzický institut ČSAV, Institut kosmického výzkumu AV SSSR, Institut radiotechniky a elektroniky ČSAV).

Charakteristickým příkladem investiční spolupráce byla účast Československa v investičních projektech, nejčastěji v energetickém sektoru, s cílem zajištění dodávek nerostů z SSSR. Jednalo se o osvojení a výstavbu ropo- a plynovodů, například plynovod Sojuz postavený v letech 1978-1982. V souladu s podmínkami účasti v daném projektu, Československo financovalo a zrealizovalo projekt výstavby druhého nejdelšího úseku mezi Volgogradem až do hranic Ruska (této akce se zúčastnilo na 2 tis. československých odborníků), čímž si zajistilo každoroční dodávky 2,8 mld. plynu.¹⁵⁶ Kromě Sojuzu se ČSSR podílelo spolu s dalšími zeměmi RVHP na výstavbě plynovodu Urengoj-Užhorod a infrastruktury na údržbu plynovodu v Užhorodu.¹⁵⁷

Sovětské suroviny byly importovány výměnou za účast Československa ve výstavbě těžebních a zpracovatelských kapacit: dodávky železné rudy byly zajištěny prostřednictvím

¹⁵² Dohoda o přepravě sovětského zemního plynu do zemí západní Evropy přes území Československé socialistické republiky a výměnný dopis a Protokol k Dohodě o přepravě sovětského zemního do zemí západní Evropy. [cit. 2011-16-11]. Dostupný z WWW: <http://docs.pravo.ru/document/view/20020678/>; AE GARF, f. 413, i. 32, čj. 4228, Dogovor o postavkach prirodnoho gaza..., s. 2-7.

¹⁵³ Každodenní objem přepraveného plynu činil 2,5 až 3 mil. m³, následně SSSR za každý přepravený 1 tis. m³ plynu do Rakouska dodával do Československa 65 m³ a do SRN – 98m³ jako platbu za tranzit.

¹⁵⁴ AE GARF, f. 413, i. 32, čj. 1601, Soglašenje meždu SSSR i ČSSR o vzajmosvjazannyh postavkach někotorych syrjevych tovarov v 1981-1985 gg., s. 12.

¹⁵⁵ AAV RF, f. 579, i. 10, čj. 346, Protokol ob itogach sotrudničestva AN SSSR i AN ČSSR v 1982-1985 gg..

¹⁵⁶ Tamtéž, s. 37.

¹⁵⁷ AE GARF, f. 302, i. 2, čj. 1536, Otčyot o sostojanii i razvitii ekonomičeskogo sotrudničestva SSSR i ČSSR, s. 4.

financování těžby železné rudy v Kurské a Doněcké oblasti. V souladu se smlouvou z října 1983 ČSSR (společně s NDR a Rumunskem) se zúčastnilo výstavby továrny na těžbu a obohacování železné a manganové rudy ve městě Krivoj Rog.¹⁵⁸

Pevně uzavřené smlouvy na dodávku dalších surovin obsahovaly účast československé strany na dalších investičních projektech, jako třeba výroba ferroslitin na Ukrajině a v Kazachstánu, těžba asbestu v Orenburské oblasti, břidlice (Kijembajevský kombinát na zpracování ferroslitin), produkce celulózy v Irkutsku, kvasnic na Ukrajině, čpavku v Estonsku (továrna Fosforit).¹⁵⁹

Daný způsob spolupráce pro zajištění dodávek energií byl aplikován i v jiných sektorech. Například velmi aktivně se rozvíjela kooperace v atomové energetice (výstavba atomové elektrárny v Chmelnici a Temelínu).¹⁶⁰ Československo se zúčastnilo procesu vytvoření největšího energetického systému ve světě Mír (propojil energetické systémy zemí RVHP).

2.4. Bilance spolupráce v období 1982-1984

Andropovova „verze“ Perestrojky ve své podstatě byla pokusem skupiny lidí oddaných a věrných komunistickému systému dosáhnout jejího očištění. Po nenávratnosti Brežněvových let a neomezené moci vládnoucí nejvyšší nomenklatury, kroky nového generálního tajemníka orientované na její omezení byly přijaty řádovými občany s nadšením.

Andropovův nový přístup k blahobytu sovětského národu, vlastní mu skromnost, lhostejnost vůči zájmům mocné brežněvovské elity a odhalení životního stylu nejvyšší nomenklatury jsou správně považovány za jedny z největších vymožeností jeho režimu. Jeho relativní úspěch byl těsně spojen s ekonomickým pokrokem podpořený politikou obnovení pořádku a disciplíny během prvních měsíců vlády.

Centrálně plánovaná ekonomika znovu ukázala svou životaschopnost v extrémních podmínkách všeobecné mobilizace. Ale jakmile efekt nového vůdce a jeho politiky vyprchal, tempo ekonomického růstu se vrátilo k „normálu“: stagnaci především spotřebních sektorů

¹⁵⁸ Českoslovenští odborníci postavili halu magnetické separace a její zařízení, zdroj: AE GARF, f. 413, i. 32, čj. 1601, Soglašenje mežu SSSR i ČSSR o vzajimosvjazannych postavkach někotorych syrjevych tovarov v 1981-1985 gg., s. 7.

¹⁵⁹ AE GARF, fond 2, i. 32, čj. 1602, Protokol proverki vypolněnija vzajimnych postavok tovarov SSSR i ČSSR na period 1976-1980 gg., s. 2; AE GARF, f. 302, i. 2, j. 2273, Soglašenje o mnogostoronnem ekonomičeskom i naučno-techničeskom sotrudničestvě stran-členov SEV, s. 12.

¹⁶⁰ NA ČR, fond Ústředního výboru KSČ (1983), j. 3611/23, Zpráva o vývoji národního hospodářství a plnění státního plánu ČSSR v roce 1982, s. 10.

orientovaných na uspokojení potřeb obyvatelstva (obrný sektor pokračoval ve svém růstu v důsledku obnovení závodů ve zbrojení po roce 1981).¹⁶¹

Ekonomické reformy („ekonomický experiment“, omezená decentralizace, modifikovaná agrární politika, nová legislativa) nebyly důkladně a náležitě aplikovány ve srovnání s mobilizačními opatřeními té doby (například, kontrola přítomnosti zaměstnanců na pracovním místě). Ideologická omezení Andropova neumožnila mu zavést anebo pokusit se o reorganizaci hospodářské struktury.

Další příčinou vedle nepříznivých podmínek na světovém trhu byla i nízká efektivita plánovacího mechanismu centrálně plánované ekonomiky. Zformována v jiných podmínkách ona nebyla schopna přirozené evoluce k intenzivnímu typu ekonomického růstu a jen potvrzovala skutečnost, že sovětský systém může fungovat jen pod tlakem totalitárního teroru a mobilizujícího strachu.

Nicméně za účelem posílit politickou roli strany a prosadit návrat k Leninovi, Andropov nevědomky změnil sovětskou politiku. Nová garnitura sovětských reformátorů v čele s Michailem Gorbačovem, která nastoupila v roce 1985 čerpala inspiraci v andropovském stylu vystupování, sebedůvěry a prosazení ve stranické hierarchii. Vedle toho politika bývalého šéfa KGB připravila půdu pro prosazení změn socialistických ekonomických principů, jež ve druhé polovině 80. let vedly k postupné destabilizaci a úpadku sovětského systému.

Pro československo-sovětskou spolupráci v daném období bylo charakteristické pokračující postupné narůstání jejího významu pro obě země. V průběhu celé analyzované etapy lze pozorovat zvýšené snahy národohospodářů v obou státech zlepšit kvalitu hospodářské spolupráce, prohloubit specializaci, dosáhnout zvýšení míry kooperace a aplikování nových vědecko-technických poznatků v praxi. Svědčilo to jednak o úsilí změnit stávající situaci, jednak bylo znakem bezmoci úřadů změnit ji k lepšímu.

V průběhu zkoumaného období stále vzrůstal objem československo-sovětského obchodu. Československý podíl činil přibližně 9-10% zahraničního obchodu SSSR, zatímco sovětský podíl dosahoval 30-35%, zejména v důsledku vhodné geografické polohy, struktury nabídky i poptávky, pevné vazby ČSSR na sovětský trh a změny směnných relací.¹⁶²

¹⁶¹ BEREND, T.I., *Central and Eastern Europe, 1944-1993: Detour from the Periphery to the Periphery*, Cambridge 1999, s. 75; CIPKOWSKI, P., *Revolution in Eastern Europe: Understanding the Collapse of Communism in Poland, Hungary, East Germany, Czechoslovakia, Romania and the Soviet Union (Our Changing World)*, Washington 1991, s. 205.

¹⁶² GOSKOMSTAT, *Vnešnjaia torgovlja SSSR v 1987 godu*, Moskva 1987, s. 87; AE GARF, f. 302, i. 2, čj. 1536, Správka o sostojanii i razvitii ekonomičeskogo sotrudničestva SSSR i ČSSR v 1975-1985 gg.

Strukturální základ vzájemného obchodu zůstával stabilní, pokračovalo se totiž ve směně surovin za stroje: v rámci bilaterální směny rostl význam sovětských surovinových dodávek a produktů chemického odvětví, v jejímž rámci se zemím podařilo dosáhnout významného stupně kooperace. Souběžně ale narůstaly problémy, zejména v důsledku změny cenových relací v neprospěch Československa, poklesu konkurenceschopnosti vyráběného zboží na světových trzích, rostoucí neschopností obou stran dodávat exportní produkci v plné míře a včas.¹⁶³

Obdobně, zintenzivnění vědecko-technické spolupráce a schválení nových programů kooperace nevedly k podstatnému zvýšení objemů a kvality směňovaného zboží; její aktivní aplikace narážela na neschopnost národního hospodářství využít nové poznatky a vynálezy v praxi, setkávala se s vnitřními bariérami socialistického hospodářství.¹⁶⁴

Přínosy plynoucí ze vzájemné spolupráce však tehdejší vedení nedokázalo využít k tomu, aby dosáhlo kvalitativního pokroku. Postupně se zhoršující stav národního hospodářství Sovětského svazu a rostoucí zahraničněpolitické potíže vedly k zanedbávání jeho vztahů s Československem a dalšími socialistickými zeměmi, resultující po roce 1985 v oslabení vzájemných vazeb a postupném rozpadu Sovětského bloku.¹⁶⁵

¹⁶³ CIPKOWSKI, P., *Revolution in Eastern Europe: Understanding the Collapse of Communism in Poland, Hungary, East Germany, Czechoslovakia, Romania and the Soviet Union (Our Changing World)*, Washington 1991, s. 93; DANŠINA, V.N., *Ekonomika Českoslovakii v 80-e gody: struktura i effektivnost'*, Moskva 1988, s. 106; KOTYK, V., *Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku*, Praha 2009, s. 167.

¹⁶⁴ FINGERLAND, J., *Problémy a perspektivy československo-sovětských vztahů*, Praha 1987, s. 24.

¹⁶⁵ BROWN, A., *Vzestup a pád komunismu*, Praha 2011, s. 34; McFAUL, M., *Russia's unfinished revolution: political change from Gorbachev to Putin*, Washington 2002, s. 239; NEKIPELOV, A.D., ORLIK, I.I., *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroj polovině XX veka*, 2. díl, Moskva 2002, s. 158; MALIA, M., *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917-1991*, s. 87.

3. Perestrojka (1985-1989)

3.1. Perestrojka v SSSR

V březnu 1985 generálním tajemníkem ÚV KSSS byl zvolen Michail Gorbačov. Nový vůdce od počátku měl v úmyslu věnovat své hlavní úsilí opravě skomírajícího sovětského hospodářství a jeho vratkého institucionálního aparátu.¹⁶⁶ V projevu na zasedání ÚV KSSS 23. dubna 1985 s mimořádnou otevřeností konstatoval stav hluboké a všestranné stagnace sovětské společnosti, který si informované špičky sovětského vedení začaly uvědomovat již v předcházejících letech.¹⁶⁷

Krise zasahovala všechny základní vazby sovětského sociálně-ekonomického a politického systému. Vezmeme-li za základ měřítko ekonomického růstu hrubého domácího produktu, pak řada renomovaných sovětských ekonomů již v polovině 80. let konstatovala „nulový růst“ (Aganbegjan),¹⁶⁸ či dokonce „pokles“ (Khanin)¹⁶⁹.

Tabulka č. 6 Odhady relace HDP/obyvatel SSSR vůči USA (v %)

Zdroj	1970	1975	1980	1985
Evropská hospodářská komise	46	52	-	51
Havlik	40	56	58	57
Summers-Heston	47	51	49	50
UNCTAD	31	37	38	38
Aganbegjan	51	54	56	56
Khanin	28	36	37	35

Zdroj: HAVLIK, P., *Comparison of Real Products between East and West 1970-1983*, Vídeň 1986; SUMMERS, R., HESTON, A., *A new set of international comparisons of real product and prices: estimates for 130 countries. 1950-1985*, Washington 1991; UNCTAD, *Handbook of trade and development statistics*, London 1988; HARRISON, M., *Soviet economic growth since 1928: the alternative statistics of G.I. Khanin*, in: Europe-Asia Studies 45, 1993, č. 1, s. 141-167; AGANBEGYAN, A.G., *La restructuration économique en URSS et les relations économiques internationales*, in: Revue française d'économie 4, 1989, č. 4, s. 5-22.

¹⁶⁶ STOKES, G., *The walls came tumbling down: the collapse of communism in Eastern Europe*, Oxford 2011, s. 38-41; STRAYER, R., *Why Did the Soviet Union Collapse?: Understanding Historical Change*, New York 1998, s. 67; ERICSON, R.E., *The Soviet Union 1979-1990*, London 1990, s. 18.

¹⁶⁷ GA RF, f. 89, i. 67, j. 19, Projev M.S. Gorbačova na schůzi Politbyra z 1. března 1985.

¹⁶⁸ AGANBEGYAN, A.G., *La restructuration économique en URSS et les relations économiques internationales*, in: Revue française d'économie 4, 1989, č. 4, s. 5-22.

¹⁶⁹ HARRISON, M., *Soviet economic growth since 1928: the alternative statistics of G.I. Khanin*, in: Europe-Asia Studies 45, 1993, č. 1, s. 147. Alternativní údaje a srovnání ekonomického úrovně SSSR, Československa a západních zemí – viz Příloha č. 5, 6, 7.

3.1.1. SSSR v době nástupu Gorbačova

Gorbačovova garnitura při nástupu k moci v roce 1985 byla konfrontována s řadou systémových a také „objektivních“ a subjektivních problémů sovětského hospodářství. Za systémové se označují:

1) Pohlcování kolem 40% rozpočtových výdajů náklady na zbrojení.

V polovině 80. let gradovala jednostranná orientace sovětského národního hospodářství na těžký průmysl, zejména, zbrojní: podíl zemědělství podle neoficiálních statistik činil 20-25%, lehký a potravinářský průmysl se podílely na celkové hodnotě základních fondů méně než 5% a na civilní vědu a výzkum směřovalo méně než 20% prostředků z celkového objemu určeného vědeckým ústavům a podnikům.¹⁷⁰

2) Problematický vývoj v zemědělství.

Pro sovětské zemědělství byly typické nízká produktivita práce a vysoké pracovní a investiční náklady. Extenzivní model rozvoje byl východiskem deficitů ve dvou rovinách: výroba zemědělské produkce nepokrývala potřeby obyvatelstva v potravinách; vzhledem ke značně vysoké nákladovosti samotné zemědělství pociťovalo nedostatek zdrojů i když spotřebovávalo značnou část investičního potenciálu země.¹⁷¹

Sovětské zemědělství disponovalo více než 220 mil. hektarů orné půdy a dostávalo asi 30% všech investic. Sovchozy a kolchozy byly udržovány při životě miliardovými státními dotacemi. Nicméně ze Západu a zemí Třetího světa se v první polovině 80. let bylo dovezeno průměrně 35-40 mil. tun obilovin ročně. Průměrný objem sklizně klesl do 170-190 mil. tun ve srovnání s 200-205 mil. tun na konci 70. let.¹⁷²

3) Nedostatek energií.

Tradiční sovětský systém se ukázal být neschopný přizpůsobit se změnám ve světovém hospodářství, což ochromovalo jeho schopnost vyvážet jiné než energetické suroviny, přírodní zdroje a zbraně, a vedlo k závislosti na západních úvěrech nutných k zabezpečení většiny dovozu. Bez ohledu na prvenství SSSR v těžbě ropy, v zemi existoval deficit ropných produktů, především se to týkalo benzínu. Sovětské zemědělství také vystupovalo jako katalyzátor energetického deficitu sovětské ekonomiky.¹⁷³

4) Deficit investic při nadbytku výrobních kapacit a hluboká deformace investičního

¹⁷⁰ ELLMAN, M., KONTOROVÍČ, V., *The destruction of the Soviet system. An insiders' history*, London 1998, s. 165.

¹⁷¹ FINGERLAND, J., *Národohospodářský komplex SSSR a československo-sovětská spolupráce*, Praha 1989, s. 32.

¹⁷² INSTITUT MEŽDUNARODNYCH I POLITIČESKICH ISSLEDOVANIJ, *Agrarnaja reforma v stranach CVE i Rossii 1990-2000*, Moskva 2003, s. 86; GUSEINOV, R., *Istorija ekonomiki Rossii*, Moskva 1999, s. 207.

¹⁷³ HANSON, P., *The rise and fall of the Soviet economy*, London 2003, s. 161.

procesu, způsobené:

- zpomalením vědeckotechnického rozvoje, vedoucím k zaostávání kvalitativní úrovně základních fondů za jejich kvantitativním růstem;
- nevyužitím prostředků z fondů obnovy na novou výstavbu;
- hypertrofickým podílem výrobních prostředků, vyráběných pro opravy zastaralého zařízení, což také deformovalo normální reprodukční strukturu základních fondů.

5) Ekologická krize.

Škody na zdraví obyvatelstva zaviněné zhoršením ekologické situace v Sovětském svazu zatěžovaly rozpočet dodatečnými výdaji odhadovanými na 55-65 mld. rublů ročně.¹⁷⁴

6) Institucionální krize.

Metody a instituce účinné při dřívější jednodušší fázi vývoje již nebyly schopny dosahovat žádoucích výsledků. Přirozeným důsledkem bylo zvýšení dysfunkčního chování podřízených, stále více zřejmá mikroekonomická neefektivita, zpomalení hospodářského růstu, klesající produktivita výrobních faktorů a častější selhání při dosažení stanovených cílů.

Neméně závažnými byly i „subjektivní“ problémy charakteristické pro sovětské hospodářství v polovině 80. let: nedostatečné využívání vědeckotechnických poznatků dané nízkou schopností absorpce a difúze výsledků vědeckotechnického rozvoje; nízká úroveň řízení investičního procesu; nízká úspěšnost, resp. nesprávné zaměření strukturální politiky; nízká inovační úroveň a kvalita výrobků a vysoká materiálová, energetická a pracovní náročnost výroby; nízká efektivnost využití základních výrobních fondů; zaostávání infrastruktury, terciárního sektoru; nedostatečný rozvoj sociální oblasti.¹⁷⁵

Vedle tradičních nedostatků ekonomického systému,¹⁷⁶ sovětské národohospodářství museli zápolit i s celou řadou „objektivních“, nesystémových faktorů, které přispívaly ke zostření problémů v sovětské ekonomice. Mezi ně se řadí exogenní faktory, následky „zrání“ ekonomiky a jednotlivá chybná strategická rozhodnutí v rámci procesu plánování.

K exogenním faktorům patřily demografické změny,¹⁷⁷ které vedly k prudkému poklesu přílivu nových pracovníků, a vnější ekonomické a politické podmínky omezující

¹⁷⁴ ERICSON, R.E., *The Soviet Union 1979-1990*, London 1990, s. 37.

¹⁷⁵ KONTOROVÍČ, V., *Technological progress and research and development*, in: ELLMAN, M., KONTOROVÍČ, V. (eds.), *The Disintegration of the Soviet Economic System*. London 1992, s. 200-208; PEARSON, R., *The rise and fall of the Soviet Empire*, New York 1998, s. 76; PULLMAN, M., *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, Praha 2011, s. 28-31.

¹⁷⁶ Podrobně o nedostacích a přednostech socialistického ekonomického systému se pojednává v 1. kapitole práce.

¹⁷⁷ Demografický vývoj v Sovětském svazu se vyznačoval dvěma protichůdnými tendencemi: ubývání obyvatelstva v „slovanských“ a pobaltských státech (v letech 1959-1985 o 25 mil. lidí), což mělo za následek nedostatek pracovní síly, a růst venkovského obyvatelstva v Zakavkazsku, Střední Asii a Kazachstánu v 70. a

přístup SSSR ke světovému trhu. Významnou ránu v tomto smyslu utrpělo sovětské hospodářství poté, co došlo k poklesu cen jeho primární exportní položky – ropy, jejíž hodnota klesla hluboko pod 20 dolarů za barel. Tento pokles táhl ke dnu ceny dalších surovinových vývozů a způsobil snížení příjmů i hlavních odběratelů sovětských zbraní, což vedlo k dalšímu poklesu příjmů Sovětského svazu.¹⁷⁸

Negativní důsledky „zralé“ ekonomiky se odvíjely od samotné podstaty systému. Jednalo se o zastarávání kapitálové zásoby a vyčerpání zdrojové základny, vedoucí k deficitu energie a surovin. Oba tyto nedostatky byly důsledkem extenzivní podstaty růstu systému, neschopnosti k inovacím, plýtvání zdrojů a vstupů, které systém podporoval a odměňoval. Kapacity zůstávaly v provozu mnohem déle, než je ekonomicky racionální, zdroje byly zbytečně využívány na opravu zastaralého kapitálu a dokončení nespočetného množství rozpracovaných projektů.¹⁷⁹

Tradiční sovětský systém skrýval skutečné náklady rozvoje, využívání přírodních zdrojů a přijetí investičních rozhodnutí před těmi, kdo rozhodoval. Ti pak museli jednat na základě hrubých odhadů odvozených z přibližných plánů, nepřesných signálů z nižších úrovní a získaných při pozorování fungování zahraničních, strukturálně jiných ekonomik. Tyto problémy dramaticky zhoršoval nedostatek spolehlivých informací, což bránilo správnému hodnocení dosaženého výkonu.¹⁸⁰

K objektivním faktorům zhoršení výkonnosti sovětského hospodářství patřila i chybná rozhodnutí o plánu a strategii, většina z nichž byla závislá nebo podmíněna povahou ekonomického systému. Jednalo se například o rozhodnutí snížit cíle ekonomického růstu v rámci desáté a jedenácté pětiletky, a zejména pak snížení růstu fixních investic.¹⁸¹

Na závěr je však třeba zdůraznit, že přes všechny tyto problémy sovětské ekonomice nehrozilo v době nástupu Gorbačova žádné bezprostřední nebezpečí zhroutilí.

3.1.2. Reformní program Gorbačova

Gorbačov byl klasický reformní komunista, ale jako všichni komunističtí reformátoři byl především komunista a teprve potom reformátor. V roce 1985 nový generální tajemník

první polovině 80. let o 12 mil. lidí, FESHBACH, M., *The Soviet Union: Population, Trends, and Dilemmas*, Washington 1982, s. 76.

¹⁷⁸ WINIECKI, J., *Are soviet-type economies entering an era of long-term decline?*, in: *Soviet Studies* 38, 1986, č. 3, s. 335; LAVER, J., *Stagnation and Reform: the USSR 1964-89*, London 1997, s. 228.

¹⁷⁹ ALLEN, R.C., *The rise and decline of the Soviet economy*, in: *Canadian Journal of Economics* 34, 2001, č. 4, s. 863; KEMME, D., *The chronic shortage model of centrally planned economies*, in: *Soviet Studies* 41, 1989, č. 3, s. 354.

¹⁸⁰ EICHENGREEN, B., *The European economy since 1945: Coordinated Capitalism and Beyond*, Princeton 2008, s. 391.

¹⁸¹ AE GARF, f. 3, i. 22, čj. 780, *Obzor ekonomiki SSSR v 1985-1986 gg.*, s. 3.

však měl jen velmi obecné představy řešení existujících problémů sovětské společnosti, zejména problémů ekonomických, a formuloval tedy i velmi obecná východiska jejich řešení.

Zprvu se nové Gorbačovovo vedení vůbec zdráhalo mluvit i jenom o reformě systému. Za bezprostřední příčinu krize označovalo skutečnost, že ekonomický i politický systém v Sovětském svazu je plodem minulých historických podmínek ze 30. a 40. let, který byl přizpůsoben těmto podmínkám a dnešku už neodpovídá. Přitom současné vývojové potřeby narážely na brzdicí mechanismus jak ve sféře hospodářského, tak i sociálního a politického života. V rozhovoru pro francouzský deník *l'Humanité* v únoru 1986 ostatně řekl, že leninský komunismus pro něj zůstává čistým a neposkvřeným ideálem.¹⁸²

Gorbačov svým slovům nepochybně věřil a reformy, které zahájil, byly zcela vědomě leninistické – nebo „socialistické“ – svým zaměřením. Předpokládané i realizované změny vycházely jednoznačně z pojetí „socialistické volby“, a vylučovaly představu, že by dominantní roli ve společnosti mohla hrát nikoli strana, ale pluralitní demokracie, nikoli státní vlastnictví, ale soukromé vlastnictví. Ve své knize Gorbačov mj. napsal: „všechny změny uskutečňujeme v souladu se socialistickou volbou“ a „odpovědi na otázky, které přináší život, hledáme v rámci socialismu, ne za jeho hranicemi“.¹⁸³

Vědomí, že úvahy o reformních cílech mohou mít skutečný smysl jen v souvislosti se systémovými změnami nejenom v ekonomickém, ale v celém sociálním a hlavně politickém systému, ještě ani v roce 1986 neproniklo do dokumentů XXVII. sjezdu KSSS. Je též příznačné, že v okamžiku zahájení reform, Gorbačov značně přeceňoval možnosti stávajícího politicko-ekonomického systému, nechápal a neuvědomoval si jeho limity. Důsledkem toho byla jeho zjednodušující a idealizující představa o časovém průběhu procesu. Například, běžně se domníval, že reformy bude možné v základních rysech ukončit do pěti let.¹⁸⁴

Je třeba zmínit i další podstatnou skutečnost, která přímo ovlivnila podobu Gorbačovské politiky. Tou byla relativní popularita nového sovětského vedení. Vláda byla hrdá na svou popularitu, ve které spatřovala důležitý zdroj své politické moci. To bylo také důvodem, proč nebyla v podstatě schopna přijímat naléhavá a bolestivá rozhodnutí.¹⁸⁵

Současně nová garnitura měla sklon přeceňovat vlastní schopnosti a možnosti. Následně se snažila ve svém programu spojit ekonomicky neslučitelné věci, deklarovala

¹⁸² Zkrácenou verzi rozhovoru M.S. Gorbačova pro francouzský deník *l'Humanité* viz ČERNJAEV, A.S., *Šest' let s Gorbačovym*, Moskva 1993, s. 74-76.

¹⁸³ GORBAČOV, M.S., *Michail Gorbačov: žizň i reformy*, 2. část, Moskva 1995, s. 28, 36.

¹⁸⁴ Tamtéž, s. 47.

¹⁸⁵ Ve svých memoárech o tom zmiňují hned tři blízké spolupracovníky M.S. Gorbačova: ČERNJAEV, A.S., *Šest' let s Gorbačovym*, Moskva 1993, s. 89; JAKOVLEV, A.N., *Omut pamyati. Ot Stolypina do Putina*, Moskva 2001, s. 117; ŠACHNAZAROV, G., *S voždyami i bez nich*, Moskva 2001, s. 278.

přípravenost řešit složité sociální problémy v co nejkratší době a nebrala přitom v úvahu skutečnou sociální a hospodářskou cenu podobných opatření. Jako příklad lze uvést slib zvýšení blahobytu obyvatelstva a současnou snahu zvýšit podíl akumulace na národním důchodu o 3 procentní body.¹⁸⁶ Dalším příkladem byla kampaň proti nadměrné spotřebě alkoholu, která byla jednou z hlavních příčin destabilizace spotřebitelského trhu a státního rozpočtu.

Repertoár strategie urychlení se pohyboval na hranici někdejší Kosyginovy reformy a reforem východoevropských. Počáteční fáze nového období byla ovládána představou, že problémem je překonat „zastoj“. Pokusy o to byly podnikány především na bázi technokratické koncepce ekonomického urychlení. Podstatou inovační aktivity Gorbačovova stranického vedení tak nebylo úsilí o zásadní změnu politicko-ekonomického systému, hlavního zdroje stagnačních tendencí.¹⁸⁷

Základní myšlenkou reformního programu byla představa o jakémsi spojení nekapitalistických ekonomických a sociálních vztahů s politickou demokracií (více demokracie – více socialismu) a na této bázi pak snaha o celkovou modernizaci společnosti. Za hlavní jeho složky se označují částečná reforma cenového mechanismu (zavedení cen bližších tržním podmínkám), posílení finanční samostatnosti podniků a přechod k obchodním mechanismům ve vztazích mezi podniky a mezi nimi a státem formou tzv. státních zakázek, kádrová výměna, větší racionalizace a efektivnost, uvolňování systému direktivního administrativního řízení, zvýšení motivace lidí k výkonnosti, napojení na západní technologii a světový trh, všeobecná disciplína, jejímž jádrem se stalo vyhlášení války alkoholismu.¹⁸⁸

Změny byly doprovázeny formulací nových priorit v oblasti zavádění inovací a likvidace technologického zaostávání sovětského hospodářství. Zahrnovaly investice do strojírenského průmyslu, výrobního zařízení a modernizace a výměna zastaralého zařízení dostaly přednost před novou výstavbou, regionálním rozvojem a dalšími odvětvími ekonomiky. Zrychlení vývoje mělo být zajištěno dramatickým nárůstem prostředků

¹⁸⁶ BUCHARIN, N.I., *Ekonomika perechodnogo perioda*, Moskva 2008, s. 83.

¹⁸⁷ STRAYER, R., *Why Did the Soviet Union Collapse?: Understanding Historical Change*, New York 1998, s. 237.

¹⁸⁸ Podrobněji o boji proti alkoholu v Sovětském svazu viz např. RICHARDSON, E., *The Struggle For Sobriety: Anti-Alcohol Campaigning Under Gorbachev And Yeltsin*, in: *Russian and East European Studies* 16, 1999, č. 5, s. 187-203; NEMTSOV, A.A., ŠKOLNIKOV, V.M., *The Anti-Alcohol Campaign and Variations in Russian Mortality*, in: BOBADILLA, J.L., COSTELLO, C.A., MITCHELL, F. (eds.), *Premature Death in the New Independent States*, Washington 1997, s. 239-261; TARSCHYS, D., *The Success of a Failure: Gorbachev's Alcohol Policy, 1985-88*, in: *Europe-Asia Studies* 45, 1993, č. 1, s. 7-25; WHITE, S., *Russia Goes Dry. Alcohol, State and Society*, Cambridge 1996; COHEN, A.B., *Sobering Up: The Impact of the 1985-1988 Russian Anti-Alcohol Campaign on Child Health*. [cit. 2014-31-01]. Dostupné z [www: http://www.cid.harvard.edu/neudc07/docs/neudc07_s3_p01_cohen.pdf](http://www.cid.harvard.edu/neudc07/docs/neudc07_s3_p01_cohen.pdf).

vyčleněných na investice do modernizace, což bylo jedním z hlavních cílů revidované dvanácté pětiletky.¹⁸⁹

Dosáhnout oslabení tlaku na výdajovou část rozpočtu a ulehčit Sovětskému svazu jeho finanční břemeno měly i změny v zahraniční politice, zejména přijetí tzv. Nového politického myšlení. Jeho základem byla „přednost globálních všelidských zájmů před partikulárními zájmy socialismu a třídního boje“, a při její tvorbě se vycházelo převážně ze tří následujících zásad:¹⁹⁰

1. V atomovém věku přestává být válka možnou metodou řešení rozporů ve světě, neboť by tu nebylo ani vítězů, ani poražených. Z toho plyne, že bezpečnost ani pro sovětský systém nemůže být zajištěna zbrojením, ale mírovými prostředky – kooperací, smlouvami, respektováním zásad mezinárodního práva.

2. Mírové soužití nemůže být chápáno jen jako pouhý ozbrojený mír, „specifická forma třídního boje“, kdy konečným cílem je zánik jednoho a vítězství druhého systému. Svět je pouze jeden a v mezinárodní politice musí mít všelidské hodnoty přednost před třídními a jinými rozpory. Vycházelo se z principu tzv. rozumné dostatečnosti vojenského potenciálu, ideologická nesmiřitelnost byla nahrazena uznáním životaschopnosti kapitalismu a ochotou ke kooperaci s ním.

3. Existují globální problémy současného lidstva, jejichž řešení je možné jen spoluprací, nikoli konfliktem různých systémů.

Nešlo však o to, aby SSSR po vyhlášení nového myšlení v zahraniční politice se vzdal vlastních zájmů, šlo spíše o možnost jak vytvořit partnerství, které pomůže uvolnit napětí v systému a posílit vzájemnou bezpečnost.¹⁹¹

Rozpory první fáze perestrojky jsou podrobně popsány v ruské a zahraniční ekonomické literatuře, a není cílem této práce její podrobná analýza.¹⁹² Přesto je třeba zmínit hlavní nedostatky počáteční fáze reformního procesu.

¹⁸⁹ GUSEJNOV, R., *Istorija mirovoj ekonomiki – Zapad – Vostok – Rossija*, Novosibirsk 2004, s. 320; ELLMAN, M., KONTOROVÍČ, V., *The destruction of the Soviet system. An insiders' history*, London 1998, s. 76.

¹⁹⁰ GORBAČOV, M.S., *Perestrojka i novoje myšlenije dlja našej strany i dlja vsego mira*, Moskva 1987, s. 58.

¹⁹¹ O tom zmiňuje samotný M.S. Gorbačov (GORBAČOV, M.S., *Michail Gorbačov: žizň i reformy*, 2. část, Moskva 1995, s. 59) a jeho poradce A.S. Černjaev (ČERNJAEV, A.S., *Šest' let s Gorbačovym*, Moskva 1993, s. 171).

¹⁹² Zhodnocení první fáze perestrojky viz např. ASH, T.G., *The uses of adversity: essays on the fate of Central Europe*, London 1989; BEREND, T.I., *From the Soviet bloc to the European Union: The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe Since 1973*, Cambridge 2009; BROWN, A., *Seven years that changed the world*, Oxford 2007; CIPKOWSKI, P., *Revolution in Eastern Europe: Understanding the Collapse of Communism in Poland, Hungary, East Germany, Czechoslovakia, Romania and the Soviet Union (Our Changing World)*, Washington 1991; DUKES, P., *A history of Russia: medieval, modern, contemporary*, Basingstoke 1998; ELLMAN, M., KONTOROVÍČ, V., *The destruction of the Soviet system. An insiders' history*, London 1998; ERICSON, R.E., *The Soviet Union 1979-1990*; HAVLIK, P., *Dismantling the command*

Za prvé, záhy se projevila mikroekonomická omezenost přijatých opatření. Hned dvojitý negativní účinek – ekonomický i sociální – mělo posílení pravomocí podniků doprovázené přijetím dalšího souboru opatření, posilující postavení pracovních kolektivů na úkor pravomocí ředitelů.

Na jedné straně to vedlo k prohloubení ekonomické krize, protože zvyšování autonomie podniků nebylo podpořeno souborem opatření posilujících jejich odpovědnost za výkon. Vedení závodů, které mohlo nyní v zásadě určovat mzdy a výrobní sortiment, nehledala cestu k vyšším ziskům ve větší efektivitě, ale v omezení výroby levnějších druhů výrobků a ve zvýšení ceny ostatních, vydávaných za „výrobky vysoké kvality“.

Na druhou stranu toto opatření narušilo statut quo, kdy ředitelé podniku v podstatě plnili funkci skutečného vlastníka. Výsledkem byla paradoxní situace, kdy se ředitelé podniků téměř zbavili kontroly ze strany státní byrokracie (vykonávala do určité míry vůči nim funkci majitele), ale nedostali se pod kontrolu jakéhokoliv skutečného vlastníka ani trhu. A protože ředitelé byli po jistou dobu voleni pracovními kolektivy, získávali si popularitu zvyšováním mezd a poskytováním sociálních výhod, většinou cestou půjček. Zrychlila se tím inflace a na státní pokladnu byla vložena další břemena.

Za druhé, neobnovila se celková makroekonomická rovnováha, svérázná vnitřní stabilita sovětské ekonomiky nezávislá na mikroekonomických a institucionálních faktorech, která byla považována reformátory za předem danou. Jinými slovy, implicitně se přijímala existence Státní plánovací komise a dalších orgánů direktivně plánované ekonomiky, které měly zajišťovat tuto rovnováhu a jejichž nezbytnost nikdo nezpochyboval.

Za třetí, neřešil se osud mechanismu tvorby cen. Maximum, co se diskutovalo v sovětském vedení, byl problém optimalizace cenových poměrů pro překonání deficitu zboží na trhu.

Za čtvrté, program zcela zanedbával otázku reformy vlastnictví. Tím pádem ani nemohla začít diskuze o skutečných institucionálních otázkách reformy a vytvoření ekonomického subjektu schopného, v případě oslabení centrálního diktátu, převzít odpovědnost za řešení a dosažení investičních cílů. Jak se později ukázalo, upřednostnění

economy in Eastern Europe, San Francisco 1991; HOHMANN, H.H., *Soviet Perestroika, economic reform and integration problems in Eastern Europe*, Berlin 1989; KONTOROVÍČ, V., *Technological progress and research and development*, in: ELLMAN, M., KONTOROVÍČ, V. (eds.), *The Disintegration of the Soviet Economic System*. London 1992, s. 180-238; PEARSON, R., *The rise and fall of the Soviet Empire*, New York 1998; HANSON, P., *The rise and fall of the Soviet economy*, London 2003; PULLMAN, M., *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, Praha 2011; SAKWA, R., *Gorbachev and his reforms, 1985-1990*, New York 1990; TOMKA, B., *A social history of twentieth-century Russia*, Routledge 2013; VYKOUKAL, J., LITERA B., TEJCHMAN, M., *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989*, Praha 2000; WHITE, S., *Gorbachev and after*, Cambridge 1991.

současné spotřeby před investicemi se stalo jedním z prioritních problémů, který se měl řešit poté, co se začal realizovat reformní program.

Za páté, polovičatá opatření v oblasti reformy tradičních odvětví a forem vlastnictví se spojily s ochotou vlády dělat příliš drastické a špatně promyšlené kroky v nových oblastech hospodářské činnosti. Lze to částečně vysvětlit nezkušeností vlády, ale ještě ve větší míře vnějšími podmínkami časové tísně, kdy od ní se očekávaly výlučně populární opatření a okamžité zlepšení ekonomické situace a životní úrovně.

Politika urychlení prvních dvou let vlády Gorbačova měla rozporuplné výsledky: hospodářství vykazovalo pomalý růst (asi naposledy se podařilo využít mobilizační potenciál sovětského direktivně plánovaného systému), ale žádný anebo jen minimální byl kvalitativní technologický obrat.¹⁹³ Zahraniční zadlužení neustále rostlo v přímé úměrnosti k tomu, jak se ceny hlavního sovětského exportního artiklu – ropy – propadaly z výšin, jichž dosáhly koncem 70. let.¹⁹⁴ Také boj s korupcí získával sice sympatie veřejnosti (hodně úsilí bylo v této době věnováno postupnému odstraňování představitelů staré, brežněvovské garnitury z rozhodujících funkcí), ale reálně postihoval jen špičky ledovce. Rovněž politické zatlačení vojensko-průmyslového komplexu a armádních špiček k žádné zásadní restrikci vojenských výdajů nevedlo.¹⁹⁵

V první fázi nakonec nebylo podniknuto nic pro řešení systémových defektů: veškerá činnost ekonomických subjektů byla zaměřena na splnění plánu; ceny byly stále pevné a ekonomicky iracionální; alokace zdrojů se uskutečňovala administrativně; hierarchická struktura ekonomiky stále izolovala provozní jednotky od informací, nezbytných pro přijetí vhodných alokačních rozhodnutí, a od informací o důsledcích těchto rozhodnutí.¹⁹⁶

Plánování založené na dosažení nadhodnocených ukazatelů zhoršovalo nerovnováhu. Další investice nezvýšily efektivitu výroby. Byrokratický systém odmítl kontrolu kvality, protože bránil možnosti dosažení plánovaných ukazatelů. Kampaň proti alkoholu měla nejdřív pozitivní výsledky, ale brzy způsobila růst jeho nelegální výroby. To bylo příčinou značného snížení vládních příjmů z prodeje alkoholu a zvýšení deficitu státního rozpočtu.

¹⁹³ BEREND, T.I., *Central and Eastern Europe, 1944-1993: Detour from the Periphery to the Periphery*, Cambridge 1999, s. 258; BROWN, A., *Seven years that changed the world*, Oxford 2007, s. 187-188; DURMAN, K., *Útěk od praporů: Kreml a krize impéria 1964-1991*, Praha 1998, s. 388.

¹⁹⁴ HANSON, P., *The rise and fall of the Soviet economy*, London 2003, s. 231.

¹⁹⁵ WINIECKI, J., *Are soviet-type economies entering an era of long-term decline?*, in: *Soviet Studies* 38, 1986, č. 3, s. 331; ALLEN, R.C., *The rise and decline of the Soviet economy*, in: *Canadian Journal of Economics* 34, 2001, č. 4, s. 868.

¹⁹⁶ ERICSON, R.E., *The Soviet Union 1979-1990*, London 1990, s. 87.

Pokud jde o dynamiku sovětského národního hospodářství, dosažený průměrný roční přírůstek národního důchodu za léta 1986-1987 v hodnotě 3,6%¹⁹⁷ byl na dolní hranici plánovaného rozpětí na pětiletku a jeho dosažená úroveň byla stejná jako průměr let 1981-1985, což svědčilo o přetrvávání tendence stálého zpomalování. Tato tendence svědčila o definitivním vyčerpání rezerv extenzivního růstu a o přetrvávající neschopnosti sovětského národního hospodářství zvýšit hospodárnost využití disponibilních faktorů ekonomického růstu.¹⁹⁸

Dosažený průměrný přírůstek společenské produktivity práce ve výši 3,8% ležel na dolní hranici plánovaného rozpětí a byl stejný jako průměrná úroveň dosažená v první polovině 80. let.¹⁹⁹ Kvalita sovětských výrobků zůstávala na nízké úrovni, podíl zařazených do I. stupně jakosti se pohyboval okolo 15%. Dynamika počtu nových výrobků byla prakticky zanedbatelná, úroveň využívání vynálezů a zlepšovacích návrhů byla dlouhodobě stabilizována na nízkém stupni. Z mezinárodního srovnání byla zřejmá zaostávající pozice SSSR v moderních průmyslových oborech.²⁰⁰

Problémy byly zkrátka mnohem hlubší, než se předpokládalo, a Gorbačov záhy přiznal, že z hlediska potřebných změn byly první dva roky vlastně promeškány. Osobně to pronesl na Všesvazovém studentském fóru 15. listopadu 1989: „Musím otevřeně říct, neboť to má velký význam pro pochopení politiky přestavby, její koncepce a jejích záměrů. Z počátku jsme předpokládali, že půjde pouze o nápravu dílčích deformací společenského organismu, odstranění jednotlivých nedostatků systému, který se vytvořil v předcházejících desetiletích, o urychlení rozvoje země. Již brzy jsme však zjistili, že nám opatření kosmetického charakteru nebudou stačit“.²⁰¹

V této době se postupně stávalo zjevné, že nová vládnoucí skupina si začala uvědomovat dva základní aspekty krize: neschopnost dosavadního systému zajistit nadále ekonomický růst, který by se opíral nikoli už o extenzivní, ale intenzivní faktory, a také zároveň nemožnost pokračovat v dosavadní zahraniční politice závodů ve zbrojení a zostřování napětí, izolace SSSR od většiny zemí světa.

Během dvou let od začátku reformy se ukázalo, že dosavadní politika nepřináší žádoucí výsledky. Zkušenost s neschopností byrokracie a jejím odporem, který reformy brzdil

¹⁹⁷ HARRISON, M., *Soviet economic growth since 1928: the alternative statistics of G.I. Khanin*, in: *Europe-Asia Studies* 45, 1993, č. 1, s. 147.

¹⁹⁸ KEMME, D., *The chronic shortage model of centrally planned economies*, in: *Soviet Studies* 41, 1989, č. 3, s. 365.

¹⁹⁹ HARRISON, M., *Soviet economic growth since 1928: the alternative statistics of G.I. Khanin*, in: *Europe-Asia Studies* 45, 1993, č. 1, s. 148.

²⁰⁰ Blíže MADDISON A., *The World Economy: A Millennial Perspective*, Paris 2001, s. 311.

²⁰¹ GORBAČOV, M.S., *Michail Gorbačov: žizň i reformy*, 1. část, Moskva 1995, s. 171.

a hrozil ji zcela zničit, dovedly sovětské vedení k poznání, že místo pouhého urychlení musí nastat změna důsažnější. Pokud tedy má při zápolení s problémy sovětské ekonomiky bezpečně dopadnout na nohy, musí přijmout fakt, že k řešení sovětského hospodářského hlavolamu nelze přistupovat izolovaně a bez hlubších zásahů do struktury a funkcí sovětského politicko-ekonomického systému nebude možné realizovat proces nezbytných ekonomických změn. Aby tedy strana mohla reformovat ekonomiku, bude muset nejdřív reformovat sebe sama.²⁰²

V roce 1987 začala tzv. druhá fáze reformního procesu, jež se začala označovat novým heslem – nikoli pouze uskorenije, nýbrž perestrojka.²⁰³ Začátek nové etapy „radikální ekonomické reformy“, stejně jako další zpřísnění disciplíny a zavedení centralizovaného výboru – Gospriemky, Gorbačov vyhlásil v lednu 1987 na plénu ústředního výboru strany. Ve svém vystoupení generální tajemník též zmínil o dvou vlnách radikální reformy: první zahrnovala změny ve státním výrobním sektoru (začala v červnu 1987 a byla implementována formou prováděcích vyhlášek a pokynů v průběhu následujících devíti měsíců).²⁰⁴

Druhá vlna byla ohlášena v létě roku 1988 na 19. všesvazové konferenci KSSS. Jedním z jejích cílů byla „privatizace“ převážné části hospodářské aktivity prostřednictvím různých forem subdodávek a leasingu a vznik soukromých družstevních podniků. S touto druhou vlnou souvisel i posun směrem k větší mezinárodní ekonomické interakci, zejména s vyspělými západními ekonomikami. Toho mělo být dosaženo na úkor vztahů se zeměmi RVHP.²⁰⁵

Reformní kroky aplikované od června roku 1987 byly zaměřeny na čtyři klíčové oblasti: přetváření systému direktivního centrálního plánování v mechanismus dlouhodobého indikativního plánování, který dává návody, spíše než specifické příkazy; restrukturalizace systému dotací a cen na základě kvality, spíše než nákladů; větší mobilita pracovní síly i díky možnosti propouštění; poskytnutí manažerům a podnikům větší nezávislosti a umožnění konkurence.

²⁰² O tom mluvili mj. i představitelé nejvyššího vedení Sovětského svazu, Tamtéž, s. 236; ČERNJAEV, A.S., *Šest' let s Gorbačovym*, Moskva 1993, s. 207; DUKES, P., *A history of Russia: medieval, modern, contemporary*, Basingstoke 1998, s. 346.

²⁰³ M.S. Gorbačov takto popsál proces iniciace Perestrojky: „Iniciátorkou a zdrojem myšlenek, organizátorkou, vůdčí silou a řekl bych zárukou přestavby v zájmu upevnění socialismu a v zájmu pracujících je Komunistická strana Sovětského svazu. Naše společnost se historicky vyvinula tak, že všechno, k čemu dochází ve straně, se odráží v životě země. Oficiální opozice u nás neexistuje. Tím větší odpovědnost nese Komunistická strana Sovětského svazu jako vládnoucí strana. Proto považujeme za svůj velmi důležitý úkol další rozvíjení vnitrostranické demokracie, upevňování zásad kolektivnosti v práci a rozšiřování veřejné informovanosti i ve straně“, GORBAČOV, M.S., *Perestrojka i novoje myšlenije dlja našej strany i dlja vsego mira*, Moskva 1987, s. 108.

²⁰⁴ NEKIPELOV, A.D., ORLIK, I.I., *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroj polovině XX veka*, 2. díl, Moskva 2002, s. 325.

²⁰⁵ Tamtéž, s. 331.

Zásadně však stále v této době (do roku 1989) převládá pojetí, podle něhož cílem ekonomické reformy má být regulované tržní hospodářství, optimální spojení“ plánu a trhu. Tomu odpovídaly i hlavní zákonodárné úpravy v hospodářské sféře: uvolnění centralizovaného řízení, zvýšení prostoru pro samostatné rozhodování podniků, posílení zainteresovanosti na efektivitě podniků, podpora pracovní stimulace a platové diferenciacie, možnost cenové reformy atd.

Rozsah nových pravomocí ekonomických subjektů určoval Zákon o státním podniku, přijatý v červnu 1987 (s účinností od začátku roku 1988), který byl dílem technokratické špičky zcela udávající tón činnosti a zčásti i ekonomické debatě v politbyru (N.I. Ryžkov, J.D. Masljudov, N.N. Sljuňkov, L.N. Zajkov). Jeho tvůrci se pokusili spojit princip centrálního řízení ve sféře zdrojů a investic s rozšířením pravomocí podniků a nalezení východiska z dilematu mezi naléhavými potřebami decentralizace a využitím tržních mechanismů, a mezi skutečnými a domnělými výhodami centralizovaného řízení.

Podnik byl nově definován jako „socialistický výrobce zboží“, čímž se definitivně stvrzovala představa, že zbožně-peněžní vztahy nejsou socialismu cizí, nýbrž že i socialistická výroba má zboží charakter. Podniky k tomu dostaly právo rozhodovat o své výrobě, určovat pracovní dobu a zavádět strukturu odměn „bez rovnostářství“. Státní plán se tak měl stát spíše obecným vodítkem.²⁰⁶

Podniky měly budovat vzájemné vztahy na základě smluv, spíše než vycházet ze státem stanovených cen. Po splnění požadavků „státní objednávky“ dostal podnik právo prodávat zbývající část svých výrobků na volném trhu za „tržní“ ceny. Podnikům bylo také umožněno navazovat přímé vztahy se zahraničními obchodními partnery, což vedlo k vytváření společných podniků (kontrolovány musely být ovšem – alespoň formálně – sovětskými občany), takže se brzy po Moskvě i jiných městech tehdejšího státu objevily zcela nové firmy.

Reformátoři se také pokoušeli experimentovat s nevelkým počtem podniků, kterým ústředí zajistilo dostatek surovin, materiálů a kvalifikované pracovní síly a odklidilo z jejich cesty byrokratické překážky. Tyto továrny pak měly posloužit jako ziskové a úspěšné vzory pro ostatní podniky v daném odvětví.²⁰⁷

Reformní opatření byla přijata i v zemědělství. Nové postavení kolchozů a sovchozů bylo v roce 1988 zakotveno Zákony o podniku a družstvech, který posílil pravomoci ministerstva zemědělství tím, že bylo vytvořeno nové „superministerstvo“ – Agroprom.

²⁰⁶ LAVER, J., *Stagnation and Reform: the USSR 1964-89*, London 1997, s. 163.

²⁰⁷ CROZIER, B., *The rise and fall of the Soviet empire*, Michigan 1999, s. 396.

Gorbačov nicméně nikdy nezamýšlel skutečnou dekollektivizaci. Důraz reformátorů byl kladen na reorganizaci systému práce, posílení systému založeném na tzv. kolektivní smlouvě (kollektivnyi podryad). Plénum ústředního výboru přijal též opatření, zaměřená na rozvoj malovýrobního zemědělství, nezávislého na státních či družstevních zemědělských podnicích.²⁰⁸

Zemědělské reformy byly doprovázeny postupným snížením počtu výrobků, které se prodávaly za dotované ceny. Úřady plánovaly souběžně zvyšovat ceny a snižovat objem subvencí na všechny druhy výrobků, za výjimky léků, vzdělávacích služeb a vydávání knih. Mělo to sloužit ke snížení státních výdajů, jelikož jen dotace cen potravin v roce 1987 stály sovětskou vládu 57 mld. rublů, tj. 13,2 procent státního rozpočtu.²⁰⁹

V politické sféře se hledalo východisko především ve zvýšení role občanů v politice, a to po dvou liniích: po linii tzv. glasnosti a po linii posílení role voleb při obsazování funkcí. Lepším informováním veřejnosti o chystaných změnách Gorbačov a jeho stoupenci si též ukovali zbraň s jejíž pomocí se snažili vypudit z děr byrokratickou opozici, která se stavěla proti jejich bezprostředním plánům.

Brzy však reformním snahám Gorbačova došel dech. Beze změny tak zůstaly jiné atributy centrálně řízeného komunistického hospodářství, které systémově změnit možné nebylo, nebo to nebylo vhodné. Jednalo se o nemožnost volné směnitelnosti rublu, socialistickou strukturu vlastnictví a státní dozor nad ekonomikou. Mezitím přijatá opatření prohloubily právě ty problémy, kvůli jejichž řešení byly zavedeny.

Státní dluh za pouhé tři roky vyšplhal ze 30,7 mld. na 54 mld. dolarů v roce 1989. Ekonomika zahájila sestup, a sovětská výroba, ustavičně zaostávající v kvalitě, ztrácela nyní tempo v kvantitě. Úřadům se opravdu podařilo nasměrováním vzácných finančních prostředků „vytvořit“ několik vzorových podniků, ale pouze za cenu obrovského přílivu dotací do privilegovaných sektorů, který ještě zhoršil finanční nouzi těch ostatních.²¹⁰

Potvrzují to ostatně i statistické údaje z roku 1988, kdy přibližně 13 procent podniků, které od 1. ledna přešly na chozrasčot nebo samofinancování, vykázalo ztrátu, dalším tisícům dokonce hrozil úpadek.²¹¹ Životní úroveň dále stagnovala (podle řady pozorovatelů klesala), reformy ekonomického systému vedly k narušení hospodářských procesů, vytvořily zmatek v oblasti práv a povinností ekonomických subjektů. Plánovacími orgány arbitrárně stanovované

²⁰⁸ BEREND, T.I., *From the Soviet bloc to the European Union: The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe Since 1973*, Cambridge 2009, s. 148.

²⁰⁹ AE GARF, f. 2, i. 1969, signatura 302/2/V, čj. 1786, *Ekonomičeskoe razvitie Sovetskogo Sojuza v 1988 g.*, s. 4-6.

²¹⁰ HANSON, P., *The rise and fall of the Soviet economy*, London 2003, s. 185.

²¹¹ AE GARF, f. 2, i. 1969, s. 302/2/V, čj. 1786, *Ekonomičeskoe razvitie Sovetskogo Sojuza v 1988 g.*, s. 17.

cíle, všudypřítomný nedostatek, problémy v zásobování a neexistence cenových nebo tržních indikátorů dokonale umrtvovaly každou iniciativu. Tyto problémy vedly k posilování stranického konzervatismu a krizi sovětského hospodářství.

V souvislosti s realizací reformy se také zостřil problém makroekonomické nerovnováhy, která byla příčinou rychle rostoucí otevřené inflace. Tato nerovnováha byla způsobena řadou faktorů, včetně:

1. obrovského nárůstu oběživa způsobené zvýšením deficitu rozpočtu,
2. růstu peněžních příjmů výrazně převyšujícího produktivitu práce,
3. převisu peněžní zásoby na hodnotou spotřebního zboží a služeb vyrobených v Sovětském svazu,
4. neschopnosti úřadů „sterilizace“ deficitů jak v tradiční, tak „reformované“ ekonomice,
5. neexistence soukromých kapitálových aktiv, které by mohly absorbovat nadbytečné peníze.

Cenová tvorba nevedla k vyrovnávání, dlouhodobá snaha o stabilizaci cen způsobila, že inflační tendence nekryly převýšení příjmů nad výrobou zboží, nenormalizovala ekonomický obrat, zvyšovala objem nedostatkového zboží a nuceně odložené poptávky. Příliš velkorysá výdajová politika SSSR měla svůj výsledek ve schodku státního rozpočtu, který v roce 1989 přesáhl 155% národního důchodu země.²¹²

Vnitřní spotřebitelský trh se rozpadal, docházelo k hromadnému výprodeji dlouholetých ležáků, nedostatkovými se staly i ty druhy spotřebního zboží a potravin, jimiž byl sovětský trh vždy dostatečně nasycen.²¹³

Gorbačova a jeho shora řízenou revoluci nakonec smetla hloubka vnitřních rozporů, které zrodila. Tehdejší sovětské vedení nevyužilo realizovaných změn v životě země k tomu, aby zdokonalovala existující politicko-ekonomický systém, ale začala je využívat k jeho postupné demontáži.

Hodnotit perestrojku je třeba ze dvou hledisek. Na jednu stranu to, čeho dosáhl Gorbačov, bylo impozantní. Politika přestavby nakonec ve svých objektivních důsledcích rozrušila koncentraci politické moci v rukou aparátu komunistické strany i centralizaci rozhodovacích procesů, vyloučila zcela politicko-policejní teror jako metodu řízení společnosti, prolomila informační izolaci společnosti, vytvořila autonomní instituce, na jejichž půdě by se mohli kritici a reformátoři sešikovat k boji za svou věc. To však oceňovaly

²¹² Tamtéž, s. 7; SEMANOVÁ, J., *Vývoj zadluženosti východoevropských států ve 2. polovině 80. let*, Praha 1991, s. 51.

²¹³ HANSON, P., *The rise and fall of the Soviet economy*, London 2003, s. 167; TURNOCK, D., *The East European economy in context: communism and transition*, Londýn 1997, s. 281.

jen některé sociální vrstvy, lidé ve velkoměstech spíše než na vesnici, inteligence spíše než dělníci, mládež spíše než starší generace.

Nejmarkantnější pozitivní výsledky politika přestavby však přinesla v oblasti mezinárodněpolitické. Koncepce „nového myšlení“ a z ní vyplývající konkrétní kroky sovětské zahraniční politiky tohoto období vedly k uvolnění v mezinárodních vztazích, zastavení procesu zostřování konfrontace mezi Východem a Západem, zřetelný v první polovině 80. let a nárůstu důvěry k nové sovětské politice ve světě.

I díky perestrojce se mohla v některých sovětských satelitech rozběhnout jednání neoficiálních zástupců společnosti s nositeli monopolní moci o zřeknutí se dosavadního mocenského monopolu. V podobě tzv. kulatých stolů pak probíhala jednání mezi představiteli dosavadní moci a narychlo ustavenými institucemi, které vyjadřovaly opoziční postoje a zájmy.

Na druhou stranu přestavba, tak jak byla koncipována a realizována, vyústila v hlubokou krizi světového socialismu. Její jedinečnost spočívá v tom, že zasáhla nejen ekonomickou a politickou stránku společenského života, ale vážně narušila některé ze základních předpokladů, na kterých spočíval socialismus. Jeden z těchto předpokladů (možná ten nejzákladnější) byl, že socialistický systém má a může poskytnout svým občanům základní materiální statky nezbytné k životu.

Mezi ně patří peněžní příjem, kupní síla, bydlení, spotřební zboží a potraviny, dávky sociálního zabezpečení, služební postup v zaměstnání, právo na práci, vzdělání.²¹⁴ Tato „lidská práva“ byla obvykle spojována se socialistickým systémem, za čímž stál předpoklad, že socialistický systém je mimořádně dobře přizpůsoben k tomu, aby mohl tato práva poskytnout a zajistit, a také skrytý předpoklad, že pokud tato práva skutečně zajišťuje, pak s nimi bude většina obyvatelstva spokojena a bude tolerovat omezení některých osobních a politických svobod.

To byla tedy tichá a nepsaná „společenská smlouva“ socialistického systému. Bez ohledu na příležitostné a rozsáhlé společenské nepokoje, tato společenská smlouva, se sovětskou mocí jako jejím nekonečným ručitelem, pomohla vytvořit a udržet značnou míru společenské a politické stability. Ale na konci 80. let byla schopnost systému zajistit tato „lidská práva“ a splnit svou část této „společenské smlouvy“ značně diskutabilní.²¹⁵

²¹⁴ Pro mezinárodní srovnání sovětské ekonomické úrovně v roce 1988-89 viz GOSKOMSTAT, *Rossijskij Statističeskij ežegodnik 1991*, Moskva 1992, s. 282-288; UNCTAD, *Handbook of trade and development statistics*, London 1988.

²¹⁵ Tento problém je analyzován např. v COOK, L.J., *Brezhnev's 'social contract' and Gorbachev's reforms (1986-89)*, in: *Soviet Studies* 44, 1992, č. 1, s. 37-56; PULLMAN, M., *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, Praha 2011.

Přestavba vedla ke zhoršení situace i v samotném Sovětském svazu, zejména v hospodářství, kde žádné, pro každodenní život lidí pozitivní změny se nedostavily. Prudký pokles výroby a životní úrovně obyvatelstva dosáhl téměř kritické úrovně. Starý, direktivní systém řízení přestával účinně fungovat a žádný nový, z tržního mechanismu vyrůstající systém řízení nevznikal. Chybou byla i metoda řízení modernizace a postupného přizpůsobování cen a výroby poptávce, jelikož předpokládala, že politické centrum dokáže z moci úřední vytvářet efektivní podniky.

Základním kamenem sovětské ekonomické reformy byla změna v postavení podniků, přičemž hlavním záměrem byl jejich přechod na úplný chozrasčot. Takový přechod však nebyl fakticky uskutečnitelný bez adekvátní cenové soustavy a při přetrvávající existenci centralizovaného systému přidělového zásobování. Hlavní nedostatek zahájené reformy spočíval v tom, že uvádění principů chozrasčotu v život nebylo spojeno se zpřísněním peněžního oběhu a s ozdravením chronicky nemocných státních financí.

Za hlavní chyby ve výdajové politice lze označit výdaje spojené s hrazením ztrát nerentabilních podniků, vojenské výdaje a neefektivní investiční politiku. Reformy se vyústily i v rostoucí nedůvěru většiny obyvatelstva ve schopnost státní moci prosadit potřebná, zájmům společnosti odpovídající opatření.

Politika perestrojky se ukázala být neslučitelná se záměry jejich tvůrců. Gorbačov svůj cíl, komunismus zbavený jeho vrozených vad, uskutečnit nedokázal. V tomto směru dokonce utrpěl naprostou porážku. Jakmile se odstranily rozhodující opory sovětského systému – cenzura, centrální řízení a represe – veškerá jeho podstata – plánované hospodářství, jazyk oficiální propagandy, mocenský monopol KSSS – strana a systém se rozložily a Sovětský svaz se rozpadl.

3.1.3. Perestrojka a země sovětského bloku

V 80. letech byla domácí politika zemí sovětského bloku profilovaná především odkazem Pražského jara 1968 a propuknutím dělnických nepokojů podél polského baltického pobřeží na protest proti zvýšení cen potravin koncem 70. let.

Zahraniční politika SSSR ve vztahu k zemím jeho mocenské sféry vlivu se měnila velmi pomalu. I když sovětské vedení nepředpokládalo žádné podstatnější změny ve vztazích se satelity samotná přestavba a její objektivní důsledky podněcovaly k úvahám o možnosti zásadních změn.²¹⁶

²¹⁶ EGOROVA, N.I., ČUBARJAN, A.O., *Sovetskaja vněšnjaja politika v gody „Cholodnoj vojny“ (1945-1985)*, Moskva 2003, s. 106-108; DURMAN, K., *Útěk od praporů: Kreml a krize impéria 1964-1991*, Praha 1998, s. 249.

Jistý posun v politice vůči východní Evropě lze vystopovat před koncem roku 1986; zatím však pouze teoretický. V prosinci totiž Gorbačov zdůrazňoval, že „... žádná strana nemá monopol na absolutní pravdu. Nejvyšším arbitrem teorie může být jedině sociální historická praxe“.²¹⁷

Ještě uceleněji nejvyšší představitel KSSS formuloval své názory za návštěvy v Praze v dubnu 1987. Uvedl, že systém politických vztahů mezi socialistickými státy musí být založen na rovnoprávnosti; že „nikdo nemá právo činit si nároky na zvláštní postavení v socialistickém světě“; že „samostatnost každé strany ..., právo svrchovaně řešit otázky rozvoje země jsou bezpodmínečné zásady“.²¹⁸

Nicméně politika sovětského vedení v čele s Gorbačovem byla v tomto směru značně rozporuplná: proklamovala řadu tradičních zásad (principy nevměšování, svrchovanosti a práva každého národa na vlastní cestu rozvoje) a souběžně nebylo schopno přesvědčivě distancovat od jejich narušování v minulosti.²¹⁹ Situace přitom byla taková, že tvorba nové politiky vůči satelitům nebyla možná bez kritického vypořádání se s minulostí.²²⁰ Gorbačov se ale zdráhal na to přistoupit především z vnitropolitických důvodů, a proto se sovětské vedení snažilo toto téma přecházet mlčením.

Klasickým příkladem může být postoj SSSR k roku 1968 v Československu, kdy oficiální sovětská politika byla i nadále nesena terminologií normalizačních let, což ostatně potvrdil sám Gorbačov v ČSSR. Návštěva, očekávaná jistou částí československé veřejnosti s určitými nadějemi, skončila zklamáním.²²¹ Sovětský vůdce si byl vědom, že obyvatelstvo jako celek nepřijalo tezi o „bratrské pomoci“ a nepovažuje režim za svůj. Přesto se spoléhal na mlčení a pomalý tok času. Tím zklamal nejen reformní komunisty 60. let, protože neotevřel možnost revize v oficiální interpretaci okupace a jejích důsledků, ale i reformně orientované vládní kruhy kolem Štrougala, protože nepodpořil plány na zásadní hospodářské a politické reformy.

Po roce 1987 byla atmosféra ve vztazích mezi vedoucími činiteli socialistických zemí, jakož i celá situace ve společenství, stále více určována reakcí na sovětskou přestavbu.

²¹⁷ ŠVANKMAJER, M., *Dějiny Ruska*, Praha 2010, s. 437.

²¹⁸ Tamtéž, s. 461.

²¹⁹ HUTCHINGS, R.L., *Soviet-East European relations: consolidation and conflict*, Wisconsin 1988.

²²⁰ SCHOPFLIN, G., *Politics in Eastern Europe*, London 1993, s. 73; HUTCHINGS, R.L., *Soviet-East European relations: consolidation and conflict*, Wisconsin 1988, s. 105.

²²¹ V rámci návštěvy Michaila Gorbačova v Československu byl mj. dohodnut program ideologické spolupráce mezi KSSS a KSČ, zaměřený na urychlení sociálně ekonomického rozvoje v každé zemi, přestavbu a demokratizaci v zájmu obnovy socialismu, vytvoření nejdokonalější organizace společnosti a vysoce efektivní ekonomiky, všestranný duchovní rozvoj, upevnění socialistického společenského vědomí, podporu všechno, co slouží hlubokému vzájemnému poznání, duchovnímu obohacení, přátelství, spolupráci a solidaritě obou zemí, NA ČR, fond Ústředního výboru KSČ (1989), j. 5153/24, Program ideologické spolupráce mezi KSSS a KSČ.

Celkově faktory, které nejméně ovlivňovaly vývoj ve východní Evropě v tomto období lze rozdělit do tří skupin:

1. vnitřní faktory, které vznikaly ve východoevropských zemích a měly k nim bezprostřední vztah;
2. sovětská politika, tj. schopnost a přání Sovětského svazu ovlivňovat a dokonce předurčovat vývoj ve Východní Evropě a reagovat na něj, nebo působit proti němu;
3. stav mezinárodních vztahů, zvláště vztahů Východ – Západ a jejich politický, ekonomický, kulturní a psychologický účinek jak na vládnoucí elitu, tak i na společnost samu ve východní Evropě.

Uvedené skutečnosti nikdy nepůsobily odděleně, ale vzájemně se ovlivňovaly a podmiňovaly. Obecně lze říci, že vzájemné působení vnitřních a sovětských faktorů určovalo celkový vývoj východní Evropy v minulosti, ale po roce 1987 vzrůstala důležitost zejména sovětského faktoru.

Perestrojka se stala ve druhé polovině 80. let rozhodujícím činitelem v zemích sovětského bloku. Reformní kroky Gorbačova vzbuzovaly ve spojeneckých státech obrovský zájem, zvláště mezi inteligencí a studentstvem, ale reakce většiny vedoucích představitelů byla jiná.²²²

Když začal Gorbačov hovořit o reformách a připustil, že ekonomika nefungovala dobře, zmizely poslední zbytky ideologické legitimnosti. Uvědomoval si to patrně i Gorbačov, který takto popsal situaci v satelitech Sovětského svazu: „Vedení těchto zemí byla po mnoho desetiletí spjata s autoritářskými režimy, opírajícími se o podporu zvenčí, a zachutnala jim i nekontrolovatelná moc; nebrala zpočátku naše záměry vážně, jejich vztah k nim se rovnal zdvořilé zvědavosti, nebo dokonce shovívavé ironii. Když se však přesvědčila, že sovětská reforma je míněna „vážně a nadlouho“, začala se od ní distancovat, zvláště v oblasti demokratizace a glasnosti“.²²³

Gorbačov si ale rozhodně nepřál, alespoň ne v dohledné době, skutečnou liberalizaci satelitních režimů. Počítal s delším přechodným obdobím. Zakládal svou politiku ve vnějším impériu na „iluzi o trvanlivosti liberálně-komunistických režimů“ Polska a Maďarska a očekával, že ostatní satelity pomalu přijmou jejich koncepci.

První náznaky nesouhlasu s novou politikou Kremlu se objevily v lednu 1987. S tezí o nepřijatelnosti sovětských reform jako první přišel Erich Honecker, který řekl, že pro NDR se cesta přestavby nehodí. Později se k němu připojil i N. Ceausescu, jenž otevřeně kritizoval

²²² PULLMAN, M., *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, Praha 2011, s. 37.

²²³ GORBAČOV, M.S., *Michail Gorbačov: žití i reformy*, 2. část, Moskva 1995, s. 74.

Moskvu za politiku přestavby a považoval ji za ohrožení stability celého komunistického bloku.²²⁴

V Polsku a Maďarsku se naopak komunisté pokoušeli o podobné reformy jako Gorbačov. V Polsku byla komunistická vláda vyčerpána dlouhodobou krizí a soubojem s opozičním hnutím Solidarity. V Maďarsku zase postupně docházelo ke generační obměně vedení komunistické strany, se kterou souviselo přehodnocení událostí z roku 1956 (krvavé potlačení Maďarského povstání).

Méně nadšeni byli z perestrojky vedoucí představitelé komunistických stran v dalších zemích. Tyto režimy však zároveň byly natolik existenčně závislé na Moskvě, že si nemohly dovolit přestavbu zcela ignorovat. Oficiálně se tedy připojily ke Gorbačovovu reformnímu úsilí, avšak reformy zaváděly spíše méně důsledně a pomaleji a zaujaly k procesu perestrojky velmi opatrné, vyčkávací stanovisko a snažily se ji dát vlastní interpretaci. Platilo to zejména pro Bulharsko a Československo.

Pro československou vládnoucí garnituru byla přestavba dvojnásob nebezpečná. Nejenže přinášela komplikace ve výkonu moci, ale znamenala i ideologickou diverzi. Její ideová východiska byla velice podobná Pražskému jaru. Legitimita normalizační elity přitom stála právě na odmítnutí Pražského jara jako kontrarevoluce. Pro československý režim nahradil „gulášový komunismus“ vizi socialistického rozvoje jako základního pilíře nové „sociální smlouvy“, který se snažil získat národní podporu náhradou za postupné zlepšování materiální životní úrovně.²²⁵

Gorbačov se v průběhu let 1985-1989 setkal několikrát osobně s Gustávem Husákem, Milošem Jakešem, Ladislavem Adamcem. Kromě toho docházelo v průběhu zasedání Politického poradního výboru Varšavské smlouvy k neformálním krátkým schůzkám. Během nich Gorbačov postupně stále více zdůrazňoval suverenitu země a neměnnost sovětského hodnocení československého roku 1968. Svůj opatrný přístup k československé problematice, mírnou podporu reformu a snahu nedestabilizovat stávající moc M.S. Gorbačov do listopadu 1989 v podstatě nezměnil.²²⁶

Vztah k perestrojce v ČSSR hodnotil ve svých pamětech Gorbačov následovně: „V československém vedení se v hodnocení lednového pléna 1987 projevil zdravý rozum i

²²⁴ NEKIPELOV, A.D., ORLIK, I.I., *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroj polovině XX veka*, 2. díl, Moskva 2002, s. 289; PRŮCHA, V., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992. Období 1945-1992*, 2. díl, Brno 2009, s. 192. O tom zmiňuje i např. ŠACHNAZAROV, G., *S voždými i bez nich*, Moskva 2001, s. 105.

²²⁵ DURMAN, K., *Útěk od praporů: Kreml a krize impéria 1964-1991*, Praha 1998, s. 273; PULLMAN, M., *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, Praha 2011, s. 57.

²²⁶ PRŮCHA, V., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992. Období 1945-1992*, 2. díl, Brno 2009, s. 331; VYKOUKAL, J., LITERA B., TEJCHMAN, M., *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989*, Praha 2000, s. 358.

obezřetnost G. Husáka. Bylo v zásadě kladné. Ale praktickou politiku určovali v KSČ rozhodující měrou Biřák, Fojtík a Jakeš – vedení, které stále ještě žilo vzpomínkami na rok 1968 a nepřipouštělo sebemenší myšlenku na to „povolit uzdu“.²²⁷

Přesto v Moskvě, jak napsal Medveděv, považovali ekonomický i politický vývoj v Československu – schopnost průmyslu těžit z příznivého cenového vývoje na světových trzích, velmi uspokojivý stav zemědělství, minimální dluhy na Západě, a zejména pasivitu obyvatelstva – za záruky, že bystřejší představitelé vedení KSČ, především prezident Husák a ministerský předseda Štrougal, zajistí klidný průběh reformem.²²⁸

3.2. Československá přestavba

Mezi zeměmi tzv. socialistického společenství se jevila ČSSR jako stát s nejlepší ekonomikou, pomineme-li NDR.²²⁹ Československé hospodářství se ve srovnání s dalšími zeměmi sovětského bloku vyznačovalo relativně kvalifikovaným řízením a určitými úspěchy v rámci mantinelů příkazového systému. Existující systém zajišťoval cenově dostupné základní potřeby pro všechny občany, čímž eliminoval existenci bídy.

Nicméně v polovině 80. let se československá ekonomika začala potýkat s výrazně zpomalenou dynamikou růstu. V rozporu s předpoklady národohospodářů, kteří se v rámci 7. pětiletého plánu počítali se zvýšením národního důchodu o 14-16%, průmyslové výroby o 18-20% a zemědělské výroby o 10%, národní důchod vzrostl jen o 11%, průmyslová výroba o 14,8% a zemědělská – o 9,8%.²³⁰

Hlavními důvody zpomalení ekonomického růstu byly zhoršení vnějších ekonomických podmínek, především zvýšení cen surovin a paliv, nedostatečná účinnost intenzifikačních faktorů růstu, omezení investiční činnosti, neúspěch reformního programu (Soubor opatření, přijatý v březnu 1980), pomalá adaptace na probíhající změny ve světovém hospodářství. Naplno se v tomto období projevil i funkční vady československé ekonomiky, zejména neschopnost systému racionálně alokovat zdroje (1), prohlubující se interní neefektivnost (2) a národohospodářská nerovnováha (3).

(1) Strukturální profil československého hospodářství s důrazem na rozvoj těžkého průmyslu a strojírenství, získaný v polovině 50. let, zůstal s drobnými odchylkami do poloviny 80. let v podstatě nezměněný. Přestože analýzy říkaly, že například sortiment strojírenské výroby byl neúnosně široký, nikdo ho nedokázal zúžit. I když plánovačské

²²⁷ GORBAČOV, M.S., *Michail Gorbačov: žizň i reformy*, 2. část, Moskva 1995, s. 106.

²²⁸ MEDVĚDEV, V.A., *V komande Gorbačova: vzglyad iznutri*, Moskva 1994, s. 83.

²²⁹ JAKUBEC, I., *Hospodářský vývoj českých zemí v období 1848-1992*, Praha 2008, s. 180.

²³⁰ NA ČR, fond Ústředního výboru KSČ (1988), čj. 3966/24, Zpráva o vývoji národního hospodářství a plnění státního plánu ČSSR za rok 1987, s. 6-7.

okouzlení těžkým průmyslem pomalu vyprchávalo na základě poznání iracionality této cesty rozvoje, ekonomický mechanismus a ekonomika pokračovaly v pohybu podél časové osy spíše setrvačností.

Tvůrci národohospodářské politiky ale museli čelit novým výzvám bez odpovídajícího instrumentária. Praxe nevybízela k racionálnějšími řešení alokační efektivity. Chyběla vůle k vytvoření elementárních a nezbytných předpokladů pro realizaci reform, jakým by byla např. racionální soustava relativních cen.²³¹

(2) Hluboká interní neefektivnost byla evidentní skutečností a pravděpodobně rozhodujícím faktorem nízké výkonnosti. Podle různých odhadů vnitřní přezaměstnanost v československém průmyslu dosahovala v polovině 80. let 20 až 30%. Spotřeba surovin, energie a materiálů na jednotku výroby byla několikanásobně vyšší ve srovnání s vyspělými zeměmi.²³²

Neustále klesala motivace k plnění úkolů, snižovala se efektivnost v rozhodování, v hodnocení a v systému hmotné zainteresovanosti. Na vedoucí místa v ekonomice a podnicích se dostávali lidé, kteří namísto efektivní výroby dokázali zajišťovat ve svém odvětví/podniku „normalizaci“, což v tomto kontextu znamenalo vykazovat dobré procento zapojených do socialistické soutěže, tvrdost vůči rebelantům, přijatelné procento plnění plánu apod.²³³

Měkká čísla plánu vyhovovala všem patřům ekonomické pyramidy, neboť zvyšovala jistotu „úspěšného plnění“ v podřízeném úseku ekonomiky a právě to rozhodovalo o úspěšnosti či zaostávání dané výrobní jednotky. Za úspěšného se považoval více ten, kdo uměl vyjednávat a pěstovat užitečné konexe. Na to poukazuje mj. L. Mlčoch,²³⁴ který analyzoval formování podnikových koalic, sjednocujících se na cíli „urvat z celospolečenských zdrojů co nejvíce“ a vytvořit si i prostředky, „které mohou být dokonce do jisté míry i oficiálně – použity jako pohnutka pro externí členy podnikové koalice“.

Podle Mlčocha takto konstituující morální norma legitimovala účastníky k ještě rafinovanějšímu vyjednávání a nadřízené orgány k uznávání „nároků“ podniků na pohodlné podmínky. Degenerace systému založeného na příkazech shora a plnění dole hluboce znamenala nejen vývoj ekonomiky, ale také morálku pracovníků na roky dopředu.²³⁵

(3) Národohospodářská nerovnováha měla narůstající intenzitu, zejména v investičním sektoru ekonomiky, ve vnějších ekonomických vztazích a sektoru domácností. Příčinou

²³¹ MYANT, M., *The Czechoslovak economy 1948-1988: The Battle for Economic Reform*, Cambridge 2010, s. 89.

²³² PRŮCHA, V., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992. Období 1945-1992*, 2. díl, Brno 2009, s. 358.

²³³ PULLMAN, M., *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, Praha 2011, s. 69.

²³⁴ MLČOCH, L., *Chování československé podnikové sféry*, Praha 1990, s. 85.

²³⁵ Tamtéž, s. 91.

reprodukcující nerovnováhu v československé ekonomice byl hospodářský mechanismus, zejména tyto jeho charakteristiky: deformace hodnotových kategorií a nástrojů (cen, devizového kurzu, mezd, úvěrů apod.), nízká závislost rozhodování hospodářských subjektů na jejich důchodech; vysoký stupeň monopolizace a převaha dodavatele nad odběratelem.

Jedním z nejhlubších generátorů poruch makroekonomické rovnováhy a inflačního vývoje byla sféra investic vzhledem k absenci účinných ekonomických limitů na makroekonomické a mikroekonomické úrovni. Dlouhodobě ekonomicky nadměrná míra investování vedla k investičnímu přehřívání ekonomiky, obnažovala úzká místa reprodukčního procesu, na něž ekonomický růst nejdříve narazil. Dále se přelávala do růstu zásob, poruch dodavatelsko-odběratelských vztahů, do nevyrovnanosti platební bilance a prostřednictvím vyplacených mezd do nerovnováhy na trhu spotřebního zboží.²³⁶

Zdrojem poruch rovnováhy byly též neadekvátní rozsah hmotné spotřeby v nevýrobní sféře, nadměrný rozsah výdajů na společenskou spotřebu, dlouhodobě výrazné aktivní saldo obchodní bilance státu a vysoký podíl poskytovaných úvěrů s nízkou mírou návratnosti.²³⁷

Hlavním strategickým cílem tvůrců zákona č. 81/1986 Sb. O státním plánu rozvoje národního hospodářství ČSSR na léta 1986-1990 (8. pětiletka) bylo urychlení hospodářského a sociálního rozvoje země prostřednictvím intenzifikace, zvyšování efektivity výroby, kvality práce a přísné hospodárnosti. Nápomoci plnění těchto úkolů měly rozvoj hospodářské kooperace v rámci RVHP, urychlení vědeckotechnického rozvoje, zkvalitnění plánovacího a řídicího procesu.

Splnění těchto záměrů bylo konkretizováno v dokumentu Hlavní směry hospodářského a sociálního rozvoje ČSSR na léta 1986–90 a výhled do roku 2000. V něm byly stanoveny i jednotlivé cíle na nadcházející pětileté období, např. zvýšení objemu vytvořeného národního důchodu do roku 1990 o 18-19%, růst produktivity práce o 17-18%.²³⁸

Odmítnutí extenzivního způsobu tvorby národního důchodu a úsilí o intenzivnější využití vstupních veličin bylo spjata s úsilím o značné urychlení vědeckotechnického pokroku, aplikací jeho výsledků do praxe a strukturálními změnami zaměřenými na snížení náročnosti národního hospodářství a posílení jeho vývozních schopností. Za tímto účelem se zvyšovaly výdaje na rozvoj vědy a techniky na 3,9% a celkové investice měly dosáhnout zhruba 900 mld. Kčs (růst ve srovnání se 7. pětiletkou o 10-12%).²³⁹

²³⁶ BÁLEK, A., *Československá ekonomika v druhé polovině 80. let minulého století*, in: Acta Oeconomica Pragensia 15, 2007, č. 7, s. 48.

²³⁷ SEKANINA, M., *Československá ekonomika v osmdesátých letech 20. století*, in: Acta Oeconomica Pragensia 15, 2007, č. 7, s. 335.

²³⁸ Tamtéž, s. 336.

²³⁹ FINGERLAND, J., *Problémy a perspektivy československo-sovětských vztahů*, Praha 1987, s. 51.

Větší úloha v rámci urychlení ekonomického rozvoje byla připisována zahraničnímu obchodu. Během 8. pětiletky se československý export měl podle plánu zvýšit o 24%, import – až o 22%. Stanovené cíle měly být dosaženy racionalizací dovozu, zefektivněním zajišťování komerčních prací a jiných služeb ve vnějších ekonomických vztazích, zlepšením spolupráce s výrobou, posílením kooperace s hlavním partnerem ČSSR v rámci zahraničního obchodu – Sovětským svazem.

První rok osmé pětiletky ale nepřinesl výrazný posun československé ekonomiky kupředu. V hospodářství přetrvávalo působení extenzivních činitelů ekonomického růstu, intenzifikace a efektivnost se prosazovaly jen pomalu a na nižší úrovni než předpokládal plán.

Ve vývoji ekonomiky se naplno projeví tyto nejvýznamnější nedostatky:

1. výsledky finančního hospodaření ústředně řízených hospodářských organizací byly nepříznivé, zejména byla překročena plánovaná úroveň podílu celkových nákladů na výkonech (počet organizací s kontrolním anebo zvláštním režimem se zvýšil jen v průmyslu z 95 v roce 1985 na 116 v roce 1986²⁴⁰);

2. prohloubily se negativní tendence ve vývoji zásob, charakterizované zejména jejich vysokým nadplánovým růstem: přírůstek zásob převyšoval několikanásobně předpoklad ročního plánu, nedostatek vlastních zdrojů organizací a nadplánový růst zásob výrazně zvýšil stav platební neschopnosti;

3. nežádoucím jevem bylo zvyšování předstihu dynamiky národního důchodu užitého na akumulaci a spotřebu před dynamikou tvorby národního důchodu;

4. nebyly dosaženy plánované příjmy státních rozpočtů, na čemž se podílel nepříznivý vývoj odvodů hospodářských organizací a daně z obrátu;

5. v důsledku nadměrného růstu mezd začala růst inflace: rychlejší než plánovaný mzdový vývoj byl umožněn do značné míry změkčením úkolů v časových rozpisech hospodářských plánů v průběhu roku;

6. sílila disproporce mezi strukturou a kvalitou vyráběné produkce a rostoucí náročností odběratelů: rychlejší než plánovaný růst mezd a z něho plynoucí růst peněžních příjmů obyvatelstva nebyl doprovázen růstem produkce v požadovaném sortimentu a kvalitě;

7. prohloubila se nerovnováha na vnitřním trhu, vznikající z nedostatečného krytí rostoucí kupní síly obyvatelstva odpovídajícím množstvím zboží a služeb v požadované struktuře a projevující se stále silněji převahou poptávky nad nabídkou;

8. zásobování vnitřního trhu se zhoršilo: při neplnění plánovaných úkolů v nákupu zboží byl maloobchodní obrat realizován částečně na úkor zásob ve vnitřním obchodě;

²⁴⁰ NA ČR, fond Ústředního výboru KSČ (1989), čj. 2216/24, Zpráva o vývoji národního hospodářství a plnění státního plánu za rok 1988, s. 10.

9. v průmyslu a ve stavebnictví trvalo nekomplexní a nerovnoměrné plnění plánovaných úkolů výroby (více jak třetina průmyslových a zhruba polovina stavebních podniků své plány neplnila). Nedodržování plánovaných objemů i sortimentu dodávek dále výrazně prohloubilo napětí v dodavatelsko-odběratelských vztazích, kvalita produkce i inovační aktivita stagnovaly;

10. charakteristickými rysy pro toto období byly růst rozestavěnosti a prodloužení průměrné doby výstavby, růst objemu hmotných a finančních prostředků umrtvených v investiční výstavbě.

Příčiny podobného vývoje československé ekonomiky se spatřují zejména v oblasti vytváření věcných a systémových podmínek. Strukturální změny v ekonomice probíhaly pomalu, stávající systém řízení a vysokým stupněm monopolizace výroby nevytvářel dostatečné podmínky pro pružné reagování na požadavky vnitřního i zahraničního trhu a pro vyšší zhodnocování produkce.²⁴¹

Zvláště problematický byl vývoj zásob v průmyslových podnicích, ovlivněný snížením zahraniční poptávky po investičních celcích a nerealizací některých vývozů. Rostla platební neschopnost podnikové sféry, která měla dvojí příčinu: odbytové potíže a neschopnost podniků vzhledem ke svým kapacitním možnostem uspokojit poptávku.²⁴²

Pomalá intenzifikace ekonomiky byla způsobena pomalou aplikací výsledků vědeckotechnického pokroku, opožděním výzkumného procesu, důrazem na inovace nižších řádů. Technickou inovaci výroby a rozmanitost výrobků brzdila např. i absence konkurence mezi jednotlivými výrobci a dodavateli.

V roce 1987 již bylo jasné, že v Sovětském svazu neprobíhá jen další z rétorických kampaní, nýbrž že se nejspíše budou měnit politické poměry, a ani Československo nevyhne nějaké podobě přestavby a personálním změnám v mocenském aparátu. Avšak vedení ÚV KSČ se všemožně snažilo udržet symbolickou konformitu s vizí „rozvinutého socialismu“ a současně uchovat stávající hierarchie rozhodování, které se dostaly do ohrožení. Řešení situace českoslovenští nejvyšší političtí představitelé spatřovali v „přestavbě hospodářského mechanismu“.²⁴³

²⁴¹ PRŮCHA, V., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992. Období 1945-1992*, 2. díl, Brno 2009, s. 458.

²⁴² PŮLPÁN, K., *Nástin českých a československých hospodářských dějin do roku 1990*, 1. díl, Praha 1993, s. 41-48.

²⁴³ Speciální odborná komise pro vypracování projektu hospodářské reformy byla vytvořena v roce 1985. Reformní návrhy pak byly rozpracovány Vládním výborem pro plánovité řízení národního hospodářství, který vytvořil většinu nejdůležitějších právních úprav, spojených s československou přestavbou – zákon o státním podniku, zákon o zemědělském družstevnictví, zákon o bytovém, spotřebním a výrobním družstevnictví, zákon o

Počátek československé přestavby se pojí k vypracování dokumentu Zásady pro postupné přebudování hospodářského mechanismu, jenž byl přijat předsednictvem ÚV KSČ dne 17. prosince 1986. Zásady přestavby hospodářského mechanismu v ČSSR byly zveřejněny 9. ledna 1987.

Šlo o poměrně rozsáhlý dokument, obsahující 37 programových tezí, jejichž aplikace měla umožnit přechod na kvalitativně nový stupeň rozvoje socialistické společnosti. Dokument setrval na principu společenského vlastnictví výrobních prostředků, existenci centrálního plánu a vedoucí úlohy KSČ. Počítalo se se zavedením některých změn, jako např. posílení samostatnosti podniků (zásada 2), uplatnění plného chozrasčotu (zásada 4) či účast pracujících na řízení (zásada 36).²⁴⁴

Na 7. zasedání ÚV KSČ v prosinci 1987 pak bylo přijato usnesení O komplexní přestavbě hospodářského mechanismu ČSSR a jejím zabezpečení.²⁴⁵

Oficiálním cílem přestavby bylo „pozvednout československou socialistickou společnost na kvalitativně vyšší úroveň na základě tvůrčího potenciálu lidu, vytvořit podmínky pro dynamický vzestup ekonomiky, pro další růst hmotné a kulturní úrovně lidu a upevnění jeho sociálních jistot, pro prohlubování socialistické demokracie“.²⁴⁶ Obsah přestavby byl orientován na:

a) důsledné uplatnění a rozvinutí principu demokratického centralismu ve vztahu a při realizaci úkolů mezi centrem a podnikovou sférou (řízení centra měl podléhat jen technický rozvoj, struktura hospodářství, investice a finance, podnikům se poskytovala větší autonomie – zejména v jejich rozhodování o výrobě, investicích a struktuře mezd);

b) provedení kvalitativních změn v pojetí centrálního plánu a ve způsobu dovádění jeho výstupů do hospodářských organizací (státním úkonům měla být podřazena jen výroba strategicky nejdůležitějšího zboží, zatímco většina výroby se měla orientovat podle objednávek a smluv);

c) zabezpečení přechodu hospodářských organizací na úplný chozrasčot a uplatnění zisku (čistého důchodu) jako základního kritéria hodnocení a stimulace jejich hmotné zainteresovanosti na konečných výsledcích (produkce z celé nestátní sféry také mohla vstupovat do decentralizovaného obchodu);

národohospodářském plánování atd. (PULLMAN, M., *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, Praha 2011, s. 23)

²⁴⁴ NA ČR, fond Předsednictva ÚV KSČ, j. 23, b. 3, Příloha III.

²⁴⁵ O komplexní přestavbě hospodářského mechanismu ČSSR a jejím zabezpečení. [cit. 2012-07-12]. Dostupné na [www: http://www.psp.cz/eknih/1986fs/tisky/t0111_04.htm](http://www.psp.cz/eknih/1986fs/tisky/t0111_04.htm).

²⁴⁶ 7. zasedání ÚV KSČ, Praha 1987, s. 16–17.

- d) provedení objektivizace cen a s nimi souvisejících hodnotových nástrojů, posílení jejich využití k měření a ovlivňování efektivnosti společenské výroby;
- e) orientaci systému regulace mezd a odměňování podle dosažených výsledků;
- f) rozšíření reálné účasti kolektivů na řízení a správě podniků;
- g) důsledné propojení přestavby hospodářského mechanismu v ČSSR s přestavbou mechanismu hospodářské spolupráce v zemích RVHP.²⁴⁷

V nejobecnějším smyslu šlo o posílení významu zpracovatelského průmyslu a terciární sféry, ke snižování podílu odvětví průmyslové výroby náročných na palivo-energetické a surovinové zdroje, růstu oborů a výrob s vysokou mírou přidané hodnoty a nadprůměrnou úrovní technickoekonomických parametrů. Mělo dojít k „obratu od extenzivně kvantitativní orientace k vysoké kvalitě“, zavedení nových motivačních podnětů a dosažení „vysoké podnikatelské aktivity jako neúprosné podmínky konkurenceschopnosti na světovém socialistickém trhu a na trzích kapitalistických“. Bezprostřední odpovědnost za urychlené uplatňování výsledků vědy a techniky ve výrobě měli nést generální a podnikoví ředitelé.²⁴⁸

V lednu 1988 vláda pak schválila Směrnice k zabezpečení komplexní přestavby hospodářského mechanismu (Usnesení vlády ČSSR 29/1988), obsahující definitivní návod realizace reformního programu v praxi. Směrnice zdůrazňovala preferenci použití nepřímých nástrojů (ceny, finance, měna) namísto vstupů a výstupů, direktivní plánování měly vystřídat dlouhodobější strategie a právní normy, které by umožňovaly nepřímé řízení ekonomiky.²⁴⁹

Počítalo se též s přestavbou cenového mechanismu, který zatím nezahrnoval maloobchodní ceny za zboží a služby, a „zdokonalením tarifní soustavy“ za účelem zjednodušení systémů odměňování a posílení hmotné zainteresovanosti ve zvyšování výkonu. Plánovalo se zavedení „přípravného období“, během kterého by výrobní hospodářské jednotky se rozdělily na menší efektivnější celky. To mělo přispět mj. k omezení rozsahu nežádoucího přerozdělování zdrojů.²⁵⁰

Další efekty byly očekávány v souvislosti s přijetím dalších právních norem: zákona o státním podniku, o zemědělském družstevnictví, o bytovém, spotřebním a výrobním družstevnictví, o národohospodářském plánování a jiných zákonů. Měla to být cesta realizace

²⁴⁷ GERŠLOVA, J., SEKANINA, M., *Lexikon našich hospodářských dějin 19. a 20. století v politických a společenských souvislostech*, Praha 2003, s. 277.

²⁴⁸ PULLMAN, M., *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, Praha 2011, s. 58.

²⁴⁹ Národní archiv ČR, Směrnice k zabezpečení komplexní přestavby hospodářského mechanismu, fond ÚV KSČ (1987), P58/88, bod 1, příloha III.

²⁵⁰ Tamtéž, s. 17.

linie XVII. sjezdu KSČ a jediná reálná alternativa dalšího rozvoje socialismu v tehdejších podmínkách.

Ekonomický rozvoj československého hospodářství po přijetí reformy však pokračoval nižším tempem než v předcházejících letech.²⁵¹ Problémy se projevovaly zejména v hospodaření podnikové sféry, nedařilo se snižovat podíl materiálových, finančních a mzdových nákladů.²⁵² Odchylně od záměrů národohospodářů se vyvíjely zásoby, zvyšovala se i platební neschopnost podniků, která činila v prosinci 1988 již 26,7 mld. Kčs. Objem vytvořeného národního důchodu (v běžných cenách) nedosáhl do roku 1989 předpokládaných výsledků 3,5%, nutných pro zachování proporce mezi jednotlivými složkami užití národního důchodu, a činil 2,77%.²⁵³

Na úkor přijatých opatření v ekonomice přežívala tendence preferovat objemové ukazatele a prosazení intenzifikace se ukázalo značně problematické. Vědeckotechnický pokrok nepůsobil s dostatečnou účinností na růst kvality, technické úrovně produkce a na urychlování inovačního procesu.²⁵⁴

Inovace ve výrobě zůstávaly na nízké úrovni: podíl nově zavedených produktů činil v roce 1988 6% z celkové výroby průmyslových výrobků, zhruba 70% výrobků nově zavedených do výroby nebylo možno zařadit do kategorie produkce vysoké technickoekonomické úrovně. Kontrola jakosti ukázala, že skutečný rozsah nejakostní produkce činil 8 až 30%, nejvyšší stupeň jakosti „Q“ byl přiznán v roce 1988 pouze 130 výrobkům, převážně textilního a konfekčního průmyslu a 12 strojírenským výrobkům.²⁵⁵

Odvětvová struktura investiční výstavby se nevyvíjela v souladu s potřebami strukturálních změn v národním hospodářství. Podíl investic vložených do materiálově a energeticky náročných odvětví činil téměř polovinu investic do průmyslu. Nedařilo se dosáhnout zvýšení investic ve prospěch zpracovatelských odvětví. K růstu a vysokému překročení plánovaného objemu docházelo v zemědělství (podíl investic do tohoto odvětví činil v roce 1988 13,3%).²⁵⁶

Národohospodáři selhávali při snižování nadměrné rozestavěnosti a zkracování lhůt výstavby (průměrná doba výstavby se prodloužila v roce 1988 o půl roku ve srovnání s rokem 1985 a dosáhla 5,36 let). Za relativně příznivou bylo možné označit situaci v zemědělství,

²⁵¹ Podrobněji viz Příloha č. 3.

²⁵² Na problémy s plněním cílů 8. pětiletky i změny vnější i vnitřních podmínek, vedení země reagovalo úpravou prováděcího plánu pro rok 1989. Byly sníženy cíle zejména pro hrubý národní produkt (ze 3,5% na 2,2%), průmyslovou výrobu (ze 2,9% na 2%) a investiční výstavbu (snížení investic o 4%).

²⁵³ FEDERÁLNÍ STATISTICKÝ ÚŘAD, *Statistická ročenka ČSSR 1989*, Praha 1989, s. 476.

²⁵⁴ NYKRYN, J., *Zahraniční obchod ČSSR*, Praha 1988, s. 37.

²⁵⁵ Národní archiv ČR, čj. 7701/24, Základní problémy vývoje národního hospodářství ČSSR v 8. pětiletce, Fond Ústředního výboru KSČ (1989), s. 18.

²⁵⁶ JANÁČEK, K., *Československá ekonomika na prahu devadesátých let*, Praha 1990, s. 56.

kteřé úspěšně plnilo úlohu stabilizujícího faktoru národního hospodářství a stále dokázalo snést srovnání se zeměmi s obdobnými přírodními podmínkami, produkční strukturou a úrovní spotřeby. V celosvětovém pořadí v dosažených hektarových výnosech ČSSR si během 8. pětiletky dokázala zachovat pozici v první světové třicítce.²⁵⁷

Československé zemědělství se však stále potýkalo s vysokou materiálovou náročností výroby. Většina produktů byla určena pro další zpracování, podíl vlastní zemědělské výroby na celkové hodnotě finální produkce dosahoval v roce 1988 stále 30 %, na rozdíl od většiny západoevropských zemí, kde tento ukazatel klesl pod 15%.²⁵⁸

Nízká efektivnost československého hospodářství jako celku se odrážela i ve vnějších ekonomických vztazích: pokračovala totiž jeho extenzivní orientace, znemožňující větší zapojení země do mezinárodní dělby práce a realizaci nezbytných v této souvislosti kvalitativních změn. Rozhodující podíl na československém zahraničním obchodě si ponechávaly socialistické země (v letech 1986-1988 vzrostl daný ukazatel na 79%), zejména Sovětský svaz a státy RVHP.²⁵⁹

Vysoký podíl socialistických zemí v československém zahraničním obchodě ale nebyl jen důsledkem jeho ekonomické orientace. Na jeho významném růstu se podílelo zvýšení cen paliv a surovin na světových trzích, ale zejména ztráta konkurenční schopnosti československé produkce na náročných kapitalistických trzích.

Podíl strojírenských výrobků na vývozu do nesocialistických zemí v roce 1988 poklesl na 25% celkového exportu. Výpadek proti záměrům plánu byl nahrazován zvýšeným vývozem zejména chemických a hutních materiálů. Vývoz surovin a polotovarů představoval v roce 1988 již téměř 50% československého vývozu do těchto států.²⁶⁰

Pozitivní tendencí bylo zvýšení aktivního salda platební bilance ve vztahu k socialistickým zemím, které dosáhlo v roce 1989 60 mld. devizových korun. Hlavním nositelem tohoto salda byl Sovětský svaz. Příčinou byl pokles kontraktních cen surovin, zejména ropy a plynu, v souvislosti se snížením světových cen. Naopak vůči kapitalistickým zemím československá zadluženost rostla. Za tři léta 8. pětiletky se československá hrubá zadluženost ve volných měnách se zvýšila o 24 mld. Kčs (okolo 1,7 mld. USD).²⁶¹

²⁵⁷ Československu ve druhé polovině 80. let patřilo 15. místo v dosažených hektarových výnosech pšenice, 11. místo v ječmeni, 23. místo v cukrovce a 32. místo v bramborách, MAKSIMOV, M.N., *Čechoslovackaja socialističeskaja republika*, Moskva 1987, s. 116.

²⁵⁸ FALTUS, J., PRŮCHA V., *Všeobecné hospodářské dějiny 19. a 20. století*, Praha 1996, s. 108.

²⁵⁹ FEDERÁLNÍ STATISTICKÝ ÚŘAD, *Statistická ročenka ČSSR 1989*, Praha 1989, s. 483-84.

²⁶⁰ Tamtéž, s. 88.

²⁶¹ BÁLEK, A., *Československá ekonomika v druhé polovině 80. let minulého století*, in: *Acta Oeconomica Pragensia* 15, 2007, č. 7, s. 49; JANÁČEK, K., *Československá ekonomika na prahu devadesátých let*, Praha 1990, s. 76.

Ve srovnání s vyspělými západními zeměmi se ekonomika ČSSR na konci 80. let charakterizovala přibližně dvakrát vyšší energetickou náročností tvorby národního důchodu, spotřeba paliv a energie na jednoho obyvatele byla vyšší asi o 20 %. Nově zaváděná technika byla morálně zastaralá a poměrně drahá, její údržba byla značně nákladná a likvidace probíhala velmi pomalu. Průměrné stáří strojů a zařízení v průmyslu se pohybovalo kolem 12 let a stupeň odepsání od 58 % do 66 %.²⁶² Adaptace československého hospodářství na probíhající změny ve světové ekonomice v souvislosti s důsledky nové fáze vědeckotechnické revoluce byla veskrze pasivní.

Vývoj v Československu v té době se nacházel pod tlakem vývoje a změn, nejen v SSSR, ale i sousedních Polsku a Maďarsku a pochopitelně politikou obhajoby lidských práv, vedenou ze strany západního světa. Komplexní, přezrálé problémy tehdejšího sovětského světa socialismu, vedly k postupnému omezování moci komunistické strany a způsobu jejího provádění.

Reformní proces, iniciovaný pod vlivem sovětské perestrojky, skončil v ČSSR v roce 1989. Přestavba, která reprezentovala určitou naději na zásadní změnu stávajícího politického a hospodářského systému, nedosáhla zamýšlených cílů, a paradoxně urychlila pád režimu.

Na konci roku došlo k antikomunistické revoluci a krachu sovětského modelu budování socialismu v Československu. Režim pod silným tlakem opozice a veřejnosti během několika týdnů předal moc novým politickým strukturám. Narušení prstence satelitních států o dva roky později vedlo k pádu komunistické moci i v Sovětském svazu.

3.3. Ekonomická spolupráce Sovětského svazu a Československa v letech 1985-1989

Vzájemný obchod ČSSR a SSSR a z toho plynoucí obchodní bilance se vyvíjel do poloviny 80. let pod vlivem rostoucích světových cen surovin a energie za mimořádně příznivých ekonomických podmínek pro sovětské národní hospodářství.²⁶³

Tabulka č. 7 Vývoj směnných relací ZO SSSR (v %)

	1970	1980	1985	1987
Celkem	100	137,5	160,6	144,3
RVHP (1980=100)	-	100	132,5	124,4

Zdroj: GOSKOMSTAT, *Vnešnjaja trgovlja SSSR v 1988 godu*, Moskva 1988, s. 19-20.

²⁶² SEKANINA, M., *Československá ekonomika v osmdesátých letech 20. století*, in: Acta Oeconomica Pragensia 15, 2007, č. 7, s. 341.

²⁶³ V letech 1980-1985 se zhoršily směnné relace vůči SSSR o téměř 25 bodů, byť ve vzájemném obchodě se projevovaly se zpožděním a ve změkčené formě.

V důsledku zvyšování dovozních cen, zejména ropy a zemního plynu, a výrazného zhoršení směnných relací ve svůj neprospěch, Československo muselo mobilizovat veškeré dostupné fondy pro hledání vývozních fondů do SSSR. Toto úsilí se projevilo ve zpomalení přírůstku československého zahraničního obchodu se socialistickými státy a více než 10% růstu podílu SSSR na československém zahraničním obchodě v letech 1981-1985.²⁶⁴

Celková míra nerovnováhy vyjádřená záporným saldem československo-sovětské zahraničně obchodní směny vzrostla v letech 1981-1985 ve srovnání s pětiletím 1976/80 více než čtyřnásobně. Zároveň tato situace vytvářela příznivou situaci pro odbyt československých strojů a zařízení, u kterých export do SSSR vzrostl z 10,6 mld. Kčs v roce 1975 na 40,2 mld. Kčs v roce 1985.²⁶⁵

Po roce 1985 ale nastává v tomto vývoji zásadní zlom, neboť sovětské národní hospodářství v důsledku problematického ekonomického vývoje jako následku dlouhého období stagnace nebylo schopno mobilizovat a nabídnout do mezinárodní směny takové komodity, které by vyrovnaly cenový pokles vyvážených surovin. V tomto období ve vzájemném obchodě naplno vyvstal problém dvoustranné vyváženosti.

Sovětský svaz nebyl schopen cenový propad z exportu surovin a energie kompenzovat výrobky zpracovatelského průmyslu a ČSSR nebyla ochotna či schopna svůj export částečně či plně úvěrovat. Důsledkem byla klesající dynamika vývoje vzájemné směny zboží ČSSR s SSSR, která počínaje druhou polovinou 8. pětiletky přecházela do stagnace.²⁶⁶

Negativně působilo na intenzitu československo-sovětského obchodu i zhoršení podmínek v těžbě a zpracování surovin v SSSR, charakteristické pro první polovinu 80. let. To vedlo k tomu, že sovětská strana využila tyto skutečnosti pro argumentaci při jednáních ekonomické porady členských států RVHP na nejvyšší úrovni v roce 1984, která ve vztahu k surovinové oblasti přijala mj. následující závěry:

„Pro vytvoření ekonomických podmínek, zajišťujících realizaci a pokračování dodávek řady surovin a energetických zdrojů ze Sovětského svazu k uspokojení svých dovozních potřeb v rozsahu stanoveném na základě koordinace plánů a dlouhodobých ujednání, budou zainteresované členské státy RVHP v rámci koordinované hospodářské politiky postupně a důsledně rozvíjet struktury své výroby a vývozu a provádět k tomu potřebná opatření v oblasti investic, rekonstrukce a racionalizace v průmyslu s cílem dodávat

²⁶⁴ GOSKOMSTAT, *Vnešnjaja trgovlja SSSR v 1988 godu*, Moskva 1988, s. 38; FEDERÁLNÍ STATISTICKÝ ÚŘAD, *Statistická ročenka ČSSR 1989*, Praha 1989, s. 467.

²⁶⁵ GOSKOMSTAT, *Vnešnjaja trgovlja SSSR v 1986 godu*, Moskva 1986, s. 41; AE GARF, f. 302, i. 2, čj. 1536, Správka o sostojanii i razvitii ekonomičeskogo sotrudničestva SSSR i ČSSR v 1975-1985 gg., s. 16-19.

²⁶⁶ Srov. GOSKOMSTAT, *Vnešnjaja trgovlja SSSR v 1987 godu*, Moskva 1987, s. 45-48; FEDERÁLNÍ STATISTICKÝ ÚŘAD, *Statistická ročenka ČSSR 1989*, Praha 1989, s. 488-89.

Sovětskému svazu potřebné výrobky, zejména potravinářské a průmyslové spotřební zboží, některé druhy konstrukčních materiálů, strojů a zařízení vysoké kvality a na světové technické úrovni.²⁶⁷

Jejich přijetí se později odrazilo v dohodnuté struktuře vzájemné výměny zboží na léta 1986-1990. Přitom koncipování rozvoje ekonomických vztahů ČSSR a SSSR na uvedené období vycházelo z předpokladu zachování směnných relací v bilaterálním obchodě na úrovni roku 1985. Tento předpoklad a dohodnutý „konzervativní“ scénář vývoje fyzického vývozu surovin z SSSR do ČSSR se promítly do prognózované dynamiky vývoje vzájemného obchodu a do vytvářeného prostoru pro zvyšování exportu Československa a zejména odbyt strojírenské produkce země.

Narůstající hospodářské a sociální napětí v SSSR začalo ovlivňovat sovětsko-československé vztahy v polovině roku 1987. V tomto roce sovětszí plánovači se pokusili o částečné řešení problému zostření deficitu spotřebního zboží tzv. ekonomickou turistikou. Důsledkem bylo zavedení vzájemně tvrdých celních opatření ČSSR a dalšími východoevropskými zeměmi sovětského bloku.²⁶⁸

Dále v roce 1988 v SSSR byla přijata řada systémových opatření v oblasti vnějších ekonomických vztahů.²⁶⁹ Došlo k decentralizaci pravomocí a přenosu odpovědnosti v rámci zahraničně obchodní činnosti na odvětvová ministerstva, výrobní sdružení a podniky. Změnilo se postavení Státního plánovacího výboru SSSR. Transformovala se i úloha ministerstva pro vnější ekonomické vztahy, jehož činnost se přesunula do sféry normativně ekonomického řízení a oslabila se jeho úloha při rozhodování o věcných otázkách výměny zboží.²⁷⁰

Na počátku roku 1989 bylo přijato usnesení rady ministrů č. 203/89 ze dne 7. března 1989, které přineslo nový prvek do systému řízení vnějších ekonomických vztahů v Sovětském svazu. Byla přijata opatření ke státní regulaci zahraničně obchodní činnosti, které

²⁶⁷ NA ČR, fond Ústředního výboru KSČ (1985), čj. 6836/23, Informace o výsledcích ekonomické porady členských států RVHP na nejvyšší úrovni, s. 2-7.

²⁶⁸ ANDREEV, A.K., *Organizacija upravljenja vněšněj togrovlj v evropejskich stranach-členach SEV*, Moskva 1988, s. 37-38.

²⁶⁹ Blíže viz BRADA, J., HEWETT, E.A., *Reforms in foreign economic relations of Eastern Europe and the Soviet Union*, Duke 1988; DANŠINA, V.N., *Torgovo-ekonomičeskoe sotrudničestvo stran-členov SEV*, Moskva 1991; FRIEDLANDER, M., *Foreign trade in Eastern Europe and the Soviet Union*, Michigan 1990; GATI, C., *The Bloc That Failed: Soviet-East European Relations in Transition*, Indiana 1990; GERON, L., *Soviet foreign economic policy under Perestroika*, London 1991; LEGTERS, L.H., *Eastern Europe: Transformation, Revolution, 1945-1991*, London 1992; NEKIPELOV, A.D., ORLIK, I.I., *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroj polovině XX veka*, 2. díl, Moskva 2002; SMIRNOV, A.V., *Otraženie vnešnei togrovlj v balanse narodnogo khozyaistva*, in: BELKIN, V.D., GERONIMUS A.Ju. (eds.), *Model' dokhod-tovary i balans narodnogo khozyaistva*, Moscow 1978, s. 78-120; ANDREEV, A.K., *Organizacija upravljenja vněšněj togrovlj v evropejskich stranach-členach SEV*, Moskva 1988.

²⁷⁰ BRADA, J., HEWETT, E.A., *Reforms in foreign economic relations of Eastern Europe and the Soviet Union*, Duke 1988, s. 127.

zvýšily možnosti a pravomoci ústředních orgánů při řízení a usměrňování zahraniční obchodní činnosti jednotlivých subjektů.²⁷¹

To se projevilo z hlediska zahraničně obchodních styků s ČSSR ve snižování zbožových toků, které vyplývaly z možnosti dodávek jakékoliv produkce vyrobené nad plán, z barterových obchodů, z prodeje zboží, které nebylo předmětem výroby státního podniku nebo družstva, z prodeje nadnormativních zásob. Nové přístupy a opatření též dostatečně nemotivovaly sovětské výrobce a dodavatele k hledání nových fondů pro vývozy do ČSSR nad rámec závazků.²⁷²

Naopak ze sovětské strany a především ze strany podnikové sféry se projevoval mnohem intenzivnější zájem o zvyšování dovozu z ČSSR nad rámec závazků. Současně však bylo požadováno zaplacení těchto dodávek nikoliv v převoditelných rublech, ale vyrovnáním československým dovozem konkrétně určených druhů výrobků nebo zboží. Jednalo se o vzájemné hodnotově vyrovnané barterové operace, jejichž roční rozsah činil podle různých odhadů 200-250 mil. rublů.²⁷³ Zmíněný způsob obchodních operací působil celou řadu problémů pro zúčastněné strany v důsledku administrativní náročnosti. Jeho nejzávažnější důsledkem byl návrat zpět k prakticky naturální směně.

Značným problémem československo-sovětského obchodu bylo též nedostatečné respektování efektivnosti vývozu i dovozu jednotlivých položek ve vzájemném obchodě, což bylo dáno zejména charakterem dosavadních soustav řízení ekonomiky v obou zemích. V československém vývozu do SSSR byly např. zahrnuty takové položky, u kterých vnitřní velkoobchodní ceny byly vyšší než vývozní ceny do SSSR.²⁷⁴

Současně setrvávající značná strukturální jednostrannost vzájemného československo-sovětského zahraničního obchodu neumožňovala realizovat dostatečný posun k vyššímu a zejména dovoznímu zastoupení položek představujících technicky a specializační prvek. Postupně se stávalo evidentní, že při daném stupni rozvoje výrobních sil, v podstatě shodné strukturální skladbě národohospodářských komplexů a existující úrovni směnných relací mezi cenami energie a surovin na straně jedné a cenami hotové produkce na straně druhé, se

²⁷¹ AE GARF, f. 685, i. 4, j. 552, Problematika systemy rasčotov v ramkach torgovli stran-členov SEV, s. 10-12.

²⁷² FRIEDLANDER, M., *Foreign trade in Eastern Europe and the Soviet Union*, Michigan 1990, s. 47.

²⁷³ AE GARF, f. 2, i. 2410, s. 302/2/V, čj. 12-15, Strany-členy SEV i ich vzaimodějstvie v 1987-1988 gg.; AE GARF, f. 413, i. 32, čj. 893, Protokol ispolněnija vzaimnyh objazatělstv v razvitii innovacionnyh proizvodstv v mašinostroitel'noj otrasli, s. 19.

²⁷⁴ Současně však v československém vývozu do SSSR byla celá řada zboží, u kterých tento poměr byl opačný. V systému plánování a řízení vnějších ekonomických vztahů v ČSSR se uvedené rozdíly řešily systémem srážek a přírážek tak, že vybrané vývozní položky byly výrobcům dotovány (např. u válcovaného materiálu a trubek v roce 1986 dotace činily 11-12 mld. Kčs, u strojírenského spotřebního zboží 9-10 mld. Kčs, NYKRYN, J., *Zahraniční obchod ČSSR*, Praha 1988, s. 27).

postupně vyčerpávaly možnosti setrvat na tomto typu vzájemné směny, ale současně nebyly ani vytvářeny podmínky pro rozvoj vnitroodvětvové směny.²⁷⁵

Pokud ale jde o československou reakci na dané ekonomické skutečnosti, lze ji charakterizovat jako pasivní. Československá strana se přizpůsobovala požadavkům sovětské strany, což bylo dáno do velké míry vázaností československé ekonomiky na sovětské objednávky, sovětský trh a relativně nízkou kvalitou zboží. Desetiletí nenáročného sovětského trhu odnaučilo tradiční československé dodavatele usilovat o inovace a zbavilo rizik ztráty odbytového trhu.

3.3.1 *Vzájemný obchod v letech 1985-1989: obrat*

Podíl SSSR na československém zahraničním obchodě do roku 1985 rychle vzrůstal ze 33% v roce 1975 na 44% v roce 1986. Analogické údaje na straně dovozu dosahovaly hodnot 32,1% a 45,2%.²⁷⁶ Růst tempa směny byl výrazně determinován vývojem zbožové struktury zahraničního obchodu ČSSR a SSSR, ovlivněný vývojem směnných relací a nízkou schopností československého národohospodářského komplexu snižovat energetickou a materiálovou náročnost reprodukčního procesu.²⁷⁷ Vývoj zbožové struktury tak prvotně odrazil snahu o zajištění stabilního československého dovozu paliv, energie a surovin, teprve druhotně se daná struktura vytvářela i pod vlivem rostoucí veličiny ekonomické úrovně.

V letech 1985-1989 Sovětský svaz zaujímal v československém obchodě nejvýznamnější postavení. Podíl obchodu se pohyboval v intervalu 30-35%. Pro Sovětský svaz byla ČSSR v letech 1986-1989 celkově čtvrtým největším obchodním partnerem po NDR, Polsku a Bulharsku. Podílela se 9-10% na celkovém obratu sovětského obchodu, resp. 9% ve vývozu a 10% v dovozu.²⁷⁸

²⁷⁵ DANŠINA, V.N., *Torgovo-ekonomičeskoe sotrudničestvo stran-členov SEV*, Moskva 1991, s. 43. Podrobněji o rozvoji vnitroodvětvové směny se pojednává v následující kapitole.

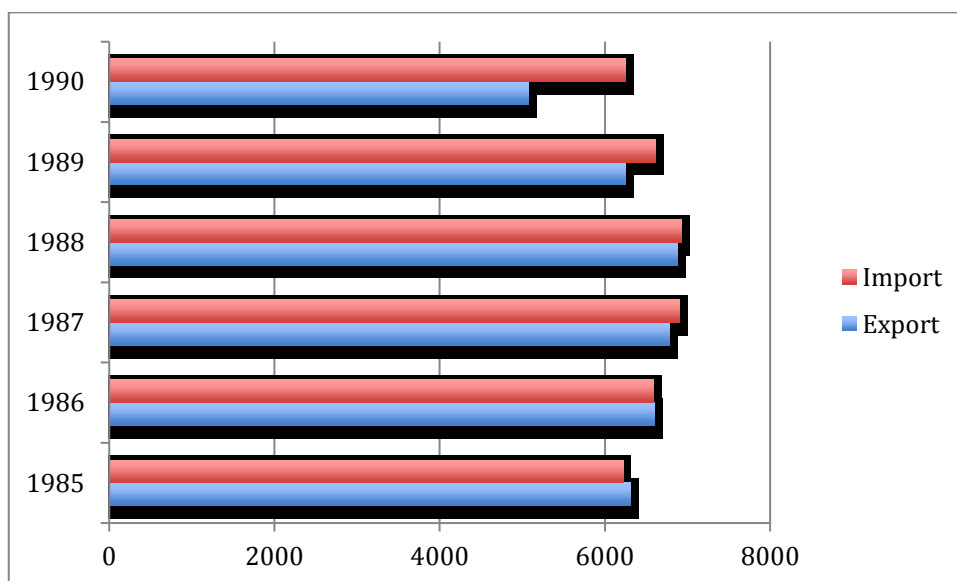
²⁷⁶ FEDERÁLNÍ STATISTICKÝ ÚŘAD, *Statistická ročenka ČSSR 1989*, Praha 1989, s. 483.

²⁷⁷ BEREND, T.I., *From the Soviet bloc to the European Union: The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe Since 1973*, Cambridge 2009, s. 120;

TUREK, O., *Podíl ekonomiky na pádu komunismu v Československu*, Praha 1995, s. 54.

²⁷⁸ GOSKOMSTAT, *Vnešnjaja torgovlja SSSR v 1987 godu*, s. 48.

Graf č. 1 Import a export SSSR s Československem (mil. rublů)

Zdroj: GOSKOMSTAT, *Vnešňaja trgovlja SSSR v 1987 godu*, s. 9; GOSKOMSTAT, *Rossijskij Statističeskij ežegodnik 1991*, s. 9-10 (vlastní výpočty).

V letech 1985 a 1986 se podíl SSSR na československém zahraničním obchodě zůstal zatím zhruba na stejné úrovni jako v předchozím období. V roce 1987 lze poprvé zaznamenat pokles tempa dovozu z SSSR, který byl především způsoben poklesem cen ropy zhruba o 12,5% oproti roku 1986 a poklesem cen zemního plynu o 9%, což bezprostředně ovlivnilo zhruba 60% dovozu se SSSR.²⁷⁹

Tento pokles v souladu s principy tvorby cen v rámci RVHP postupně promítl i do československé dovozní ceny ropy z SSSR a návazně na to i zemního plynu. Následně složitá situace se vytvářela při koordinačních jednáních o dodávkách paliv, energie a surovin ze SSSR do ČSSR.²⁸⁰

Tato skutečnost byla také důsledkem již dlouhodobě působících tendencí v postupném zhoršování vnitřních podmínek, které SSSR měl s těžbou a dopravou surovin. Zde se jedná o celý komplex otázek, z nichž k nejzávažnějším patří:

- postupné vyčerpávání stávajících nalezišť s omezeným výskytem nových;
- rychlý růst tuzemské spotřeby, který nebyl doprovázen odpovídajícím investičním rozvojem v žádoucím předstihu;

²⁷⁹ Jestliže kontraktní cenu ropy v roce 1985, která byla promítnuta do výsledků koordinace plánů, vezmeme za 100, pak v následujících letech byl tento cenový vývoj: 1985-100, 1986-102, 1987-90, 1988-78, 1989-68, 1990-58.

²⁸⁰ Podrobněji o vyjednáváních sovětských a československých představitelů o dodávkách surovin z SSSR do Československa v 80. letech viz AE GARF, f. 685, i. 4, čj. 552, *Obsužděnie systemy rasčotov v ramkach trgovli stran-členov SEV*; DANŠINA, V.N., *Ekonomika Českoslovakii v 80-e gody: struktura i effektivnost*, Moskva 1988, s. 89-91; ŽARINOV, V.V., VOZNJUK, A. Ja., *Sovetsko-čechoslovackie otnošenija 1977-1982. Dokumenty i materialy*, Moskva 1984, s. 106-109.

- zhoršování podmínek těžby a zpracování surovin v důsledku postupného vyčerpávání bohatých a snáze přístupných nalezišť a dále přesunem nalezišť do dopravně vzdálenějších oblastí s méně příznivými klimatickými podmínkami.

Vývoj ve vzájemných československo-sovětských ekonomických vztazích ve druhé polovině 8. pětiletky (zejména změny ve směnných relacích) se promítl do postupného snižování podílu SSSR na československém zahraničním obchodě a vedl též k zastavení růstu objemu vzájemné směny.²⁸¹

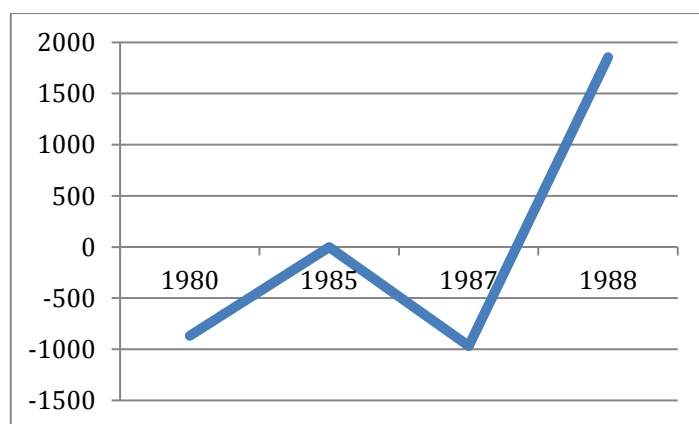
Tabulka č. 8 Meziroční tempa růstu vývozu a dovozu Československa a SSSR

	1985/1980	1986/1985	1988/1987
Vývoz	10,6	1,1	3,0
Dovoz	11,1	2,6	-2,2

Zdroj: Statistické ročenky ČSSR a interní podklady FSÚ za rok 1988; NYKRYN, J., *Zahraněční obchod ČSSR*, Praha 1988, s. 67.

Tento vývoj působil nejen na zpomalení dynamiky obratu v běžných cenách, ale vedl i k narůstání aktivní obchodní bilance ČSSR v daném období.

Graf č. 2 Saldo obchodní bilance ČSSR v obchodech s SSSR (mil. Kčs v běžných cenách)²⁸²

Zdroj: Statistické ročenky ČSSR a interní podklady FSÚ za rok 1989.

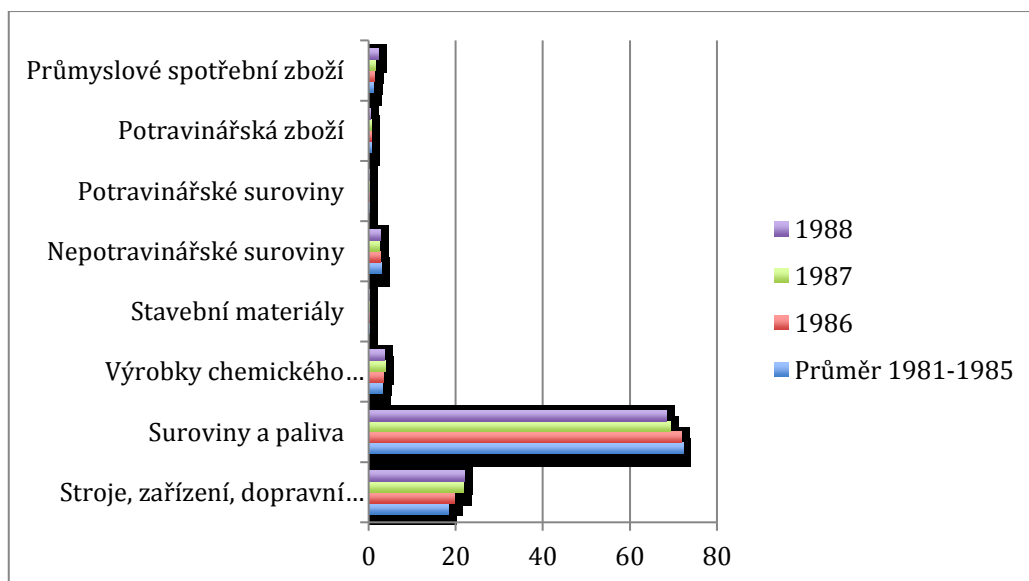
²⁸¹ Pokles celkových směnných relací s ČSSR a jinými zeměmi RVHP nebyl tak výrazný jako v obchodě s vyspělými západními zeměmi, neboť pokles cen paliv v obchodě se zeměmi RVHP byl v důsledku známých principů tvorby kontraktních cen časově odložen a v plné síle se projevil až v roce 1987. Vzestup podílu zemí RVHP na sovětském obchodě v tomto období je tak jednoznačným důsledkem časového posunu v dopadu cenového vývoje.

²⁸² Číselné vyjádření salda obchodní bilance viz Příloha č. 8.

3.3.2 Komoditní struktura: československý dovoz ze Sovětského svazu v letech 1985-1989

Import ČSSR ze Sovětského svazu i v uvedeném období spočíval rozhodující vahou na dvou agregacích, a to na dovozech paliv, nerostných surovin a kovů a na dovozech strojů, zařízení a dopravních prostředků.

Graf č. 3 Vývoj československé struktury dovozu z SSSR (v %)²⁸³

Zdroj: Interní statistický materiál FMZO – Praha, 1986; JOINT ECONOMIC COMMITTEE, *East European economies. Slow growth in the 1980's*, Washington 1985-1986, s. 81; GOSKOMSTAT, *Vnešnjaja trgovlja SSSR v 1989 godu*, Moskva 1989, s. 20; MINISTERSTVO VNĚJŠÍHO OBCHODU SSSR, *Vnešněekonomičeskie svjazi SSSR 1990*, Moskva 1992, s. 76-78.

Mezi nejvýznamnější položky první ze zmiňovaných zbožových skupin patřily ropa, zemní plyn a železná ruda. Sovětský svaz si zachovával pozici jejich hlavního dodavatele pro československou ekonomiku, což ukazují podíly jednotlivých položek na celkovém dovozu do ČSSR. Třeba ropa ze SSSR tvořila 94 % potřeb československé ekonomiky, plyn 100 %, železná ruda 83 %. Neméně důležité byly dodávky sovětského černého uhlí (69 % potřeb československé ekonomiky), azbestu (76 %), manganové rudy (100 %), bavlny (69 %).²⁸⁴

Ze Sovětského svazu se též dovážel chrom, měď, nikl, hliník, kyselina sírová a také litina, fosfor, draslík, dřevo, apatitový koncentrát, parafin, koks, zemní plyn, grafit, ocel a magnézium. Od roku 1982 do roku 1988 vzrostl stupeň krytí československých dovozních

²⁸³ Číselné vyjádření vývoje sovětského dovozu do Československa viz Příloha č. 9.

²⁸⁴ AE GARF, f. 48, i. 295, čj. 64032, O roli SSSR pri udovletvorenii toplivnych potrebnoščej stran-členov SEV.

potřeb surovin z 77,6% na 83,6%.²⁸⁵ Měly na to vliv zejména cenový faktor a vysoká náročnost československého národohospodářského komplexu na spotřebu energie a surovin. Na druhou stranu vysoký podíl dovozů surovin a energie zabezpečovány v rozhodující míře sovětskými dodávkami nevytvářel potřebný prostor pro růst podílu dodávek sovětského zpracovatelského průmyslu, a to jak pro finální užití, tak například pro inovační akce.²⁸⁶

Tabulka č. 9 Podíl dovozu z SSSR na celkovém dovozu ČSSR (v %)

	Průměr 1981-1985	1986	1987	1988
Stroje, zařízení, dopravní prostředky	26,0	25,9	24,7	25,1
Suroviny a paliva	78,5	81,7	81,6	83,6
Výrobky chemického průmyslu	19,4	22,3	21,3	22,9
Stavební materiály	5,9	5,2	6,4	13,0
Nepotravinářské suroviny	19,3	20,3	21,2	21,0
Živá zvířata	6,2	6,8	9,1	5,7
Potravinářské suroviny	1,1	1,0	0,9	1,6
Potravinářská zboží	6,2	6,0	7,4	8,3
Průmyslové spotřební zboží	9,8	8,3	9,8	11,8

Zdroj: Podklady FSÚ k vývoji československého zahraničního obchodu (údaje vycházejí z běžných cen Kčs v nomenklatuře RVHP).

V trendech sovětského vývozu paliv a surovin podíl ČSSR na sovětském vývozu paliv a surovin stále rostl. U skupiny paliv vzrostl z 11,1% v roce 1985 na 14,8% v roce 1987. Ještě výraznější růst podílu byl patrný u vývozu ropy, kde podíl exportu dané suroviny do Československa stoupl z 8,5% v roce 1985 na 14,2% v roce 1988.²⁸⁷ V případě zemního plynu byl růst v tomto období také značný a dosáhl 10,4% v roce 1988. Mělo na to vliv několik faktorů:

²⁸⁵ AE GARF, f. 2, i. 2087, signatura 302/2/V, čj. 1868, Statističeskij sbornik torgovli stran-členov SEV za 1988 god, s. 23-24.

²⁸⁶ NEKIPELOV, A.D., ORLIK, I.I., *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroj polovině XX veka*, 2. díl, Moskva 2002, s. 378.

²⁸⁷ Vlastní výpočty dle GOSKOMSTAT, *Vnešnjaia torgovlja SSSR v 1988 godu*, Moskva 1988 a MINISTERSTVO VNĚŠNĚJ TORGOVLI SSSR, *Vnešněekonomičeskie svjazi SSSR 1990*, Moskva 1992.

- na rozdíl od cen světového trhu kontraktní ceny paliv a surovin v souladu s principy tvorby rostly;
- Československo (a ostatní evropské státy RVHP) projevil velice malou schopnost ve využívání alternativních zdrojů energie a v zavádění progresivních výrob, které by snižovaly surovinovou a energetickou náročnost národního hospodářství;
- z řady objektivních důvodů ČSSR nemohla nakupovat větší množství paliv a surovin na světovém trhu i při výrazném snížení cen (nedostatek konvertibilních měn, technologické překážky, nejistá perspektiva obchodně politických podmínek atd.);
- v případě sovětského vývozu paliv a surovin se jednalo o dlouhodobě smluvně sjednané odběry přesně stanovených množství.

Druhou největší položkou sovětského exportu do Československa tvořily stroje a zařízení. V rámci programu specializace a kooperace dodával SSSR širokou škálu strojírenské produkce: energetická a elektrotechnická zařízení, stroje a mechanismy pro hlubinnou a povrchovou těžbu nerostných surovin, hutní zařízení, stroje a mechanismy pro potravinářský, textilní, dřevozpracující a chemický průmysl, zařízení pro polygrafický průmysl, zemědělské stroje a mechanismy, lodě, leteckou techniku, osobní automobily, spojovací zařízení, elektronické počítačové přístroje a kovoobráběcí stroje.²⁸⁸

Ovšem československo-sovětská směna strojů se nevyvíjela ve prospěch růstu produktivity společenské práce. Činil-li za období 7. pětiletky vztah mezi hodnotou československého vývozu do SSSR a dovozu strojů ze SSSR 100 ku 45, pak v 8. pětiletce se stejný ukazatel ve vzájemném obchodě strojů rozevřel na 100 ku 31.²⁸⁹ Snižování podílu vnitroodvětvové směny bylo způsobeno tím, že v důsledku růstu cen dovážených surovin bylo nutno ze zvýšeného vývozu strojů vydělit větší část ke krytí nutného dovozu.²⁹⁰

Podstatně menší úlohu v československém importu sehrávaly dovozy chemických výrobků, hnojiv a kaučuku při zhruba 20% zastoupení na celkových dovozech. Podíl rostlinných vláken na celkových československých dovozech činil kolem 5%, přičemž tento

²⁸⁸ AE GARF, f. 413, i. 32, čj. 4227, Spisok tovarov, podležašich postavke v ramkach dvustoronnego sotrudničestva SSSR i ČSSR, s. 6-10.

²⁸⁹ FINGERLAND, J., *Národohospodářský komplex SSSR a československo-sovětská spolupráce*, Praha 1989, s. 33-34.

²⁹⁰ V důsledku tohoto vývoje zbýval menší podíl z vývozu strojů na jejich nákup a pro československé strojírenství nebyly vytvořeny podmínky pro uplatnění aktivní exportní strategie. Rovněž pak to znamenalo, že snižující se podíl strojů na československých dovozech se nemohl projevit ve zvýšení tempa růstu produktivity společenské práce, neboť ekonomický rozvoj strojírenství nebyl provázen zužováním jeho neúměrně široké odvětvové a oborové struktury.

dovoz byl z více než 90% naplňován dovozem bavlněných vláken a zbytek tvořily lněná vlákna.²⁹¹

Na minimální úrovni zůstával sovětský vývoz potravin, resp. surovin pro výrobu potravin do ČSSR. V průběhu analyzovaného období vývoz sovětských potravin do ČSSR byl téměř nulový (dovážely se jen čaj, kaviár, sůl, alkohol). Sovětský vývoz potravinářského a průmyslového spotřebního zboží byl charakteristický významným poklesem podílů těchto skupin výrobků ve struktuře sovětského vývozu. Do ČSSR směřovala velice malá část sovětského vývozu této komodity – přibližně v rozsahu 1,7 až 3,4% vývozu. Sovětský vývoz průmyslových spotřebních výrobků v letech 1985-1988 kolísal mezi 400 až 500 mil. Kčs (SSSR vyvážel do Československa mj. spotřební techniku, nábytek a koberce), a zdaleka neodpovídal československým dovozním potřebám.²⁹²

3.3.3 Komoditní struktura: export Československa do Sovětského svazu v letech 1985-1989

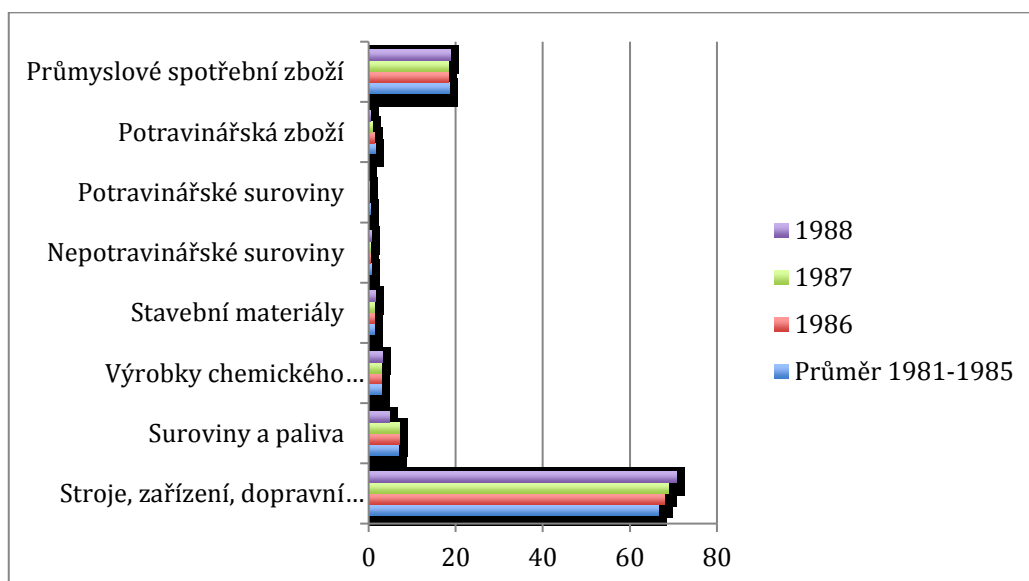
Komoditní struktura československého exportu do SSSR neprošla v daném období výraznými přesuny mezi jednotlivými podíly komoditních skupin. Charakteristickým rysem československého exportu do Sovětského svazu v tomto období bylo postupné snižování podílu SSSR na celkovém vývozu. Týkalo se to všech zbožových skupin, ale nejrazantněji se to projevilo v rámci položky stroje a zařízení a potravinářská zboží, což bylo spojeno mj. se snahou sovětských národohospodářů o snížení deficitu vzájemného obchodu a nárůstem vývozu československých výrobků na jiné trhy.

Trvale nejvýznamnější komoditní skupinou v sovětském dovozu z Československa byly stroje a zařízení. V letech 1985-1989 rostl jejich podíl na celkovém československém vývozu do SSSR a dosahoval v průměru více jak dvou třetin.

²⁹¹ GOSKOMSTAT, *Vnešnjaja torgovlja SSSR v 1988 godu*, Moskva 1988, s. 89; MINISTERSTVO VNĚŠNĚJ TORGOVLI SSSR, *Vnešněekonomičeskie svjazi SSSR 1990*, Moskva 1992, s. 75.

²⁹² Tamtéž, s. 175.

Graf č. 4 Vývoj československé struktury vývozu do SSSR (v %)²⁹³

Zdroj: Interní statistický materiál FMZO – Praha, 1986, JOINT ECONOMIC COMMITTEE, *East European economies. Slow growth in the 1980's*, Washington 1985-1986, s. 81, GOSKOMSTAT, *Vnešnjaia trgovlja SSSR v 1989 godu*, Moskva 1990, s. 20; MINISTERSTVO VNĚJŠÍHO OBCHODU SSSR, *Vnešněekonomičeskie svjazi SSSR 1990*, Moskva 1992, s. 76-78.

Nárůst podílu strojírenství a spotřebního průmyslu ve struktuře československého vývozu do SSSR nebyl jen výrazem pokračujícího industrializačního procesu, stimujícího vzájemnou směnu, ale potvrzením stále ještě narůstající úlohy těchto agregací jako základního platebního prostředku za dovozy surovin a energie ze SSSR.²⁹⁴

Sovětská strana přitom v roce 1988 omezila řadu československých exportů strojírenské produkce (například zrušena část vojenských i dalších kontrahovaných objednávek), prudce zvýšila požadavky na kvalitu, i když kvalita výrobků vyráběných uvnitř země klesala.²⁹⁵ Do roku 1989 dluh SSSR ve vztahu k ČSSR však přesáhl 1,5 mld. rublů a v roce 1990 se zvýšil na 2,4 mld.²⁹⁶

²⁹³ Číselné vyjádření vývoje sovětského dovozu do Československa viz Příloha č. 10.

²⁹⁴ ANDREEV, A.K., *Organizacija upravlenija vnešnej togrovlj v evropejskich stranach-členach SEV*, Moskva 1988, s. 31.

²⁹⁵ Podrobněji viz NA ČR, fond Ústředního výboru KSC (1988), čj. 2386/24, O některých aktuálních otázkách rozvoje sovětsko-československé hospodářské a vědeckotechnické spolupráce.

²⁹⁶ MINISTERSTVO VNĚŠNĚJ TORGOVLI SSSR, *Vnešněekonomičeskie svjazi SSSR 1990*, Moskva 1992, s. 105.

Tabulka č. 10 Podíl vývozu do SSSR na celkovém vývozu ČSSR (v %)

	Průměr 1981-1985	1985	1987	1988
Stroje, zařízení, dopravní prostředky	50,6	53,0	51,8	51,0
Suroviny a paliva	23,7	22,7	25,8	24,4
Výrobky chemického průmyslu	21,1	21,6	21,2	21,9
Stavební materiály	24,6	30,7	27,8	29,2
Nepotravinářské suroviny	5,9	6,5	6,3	5,3
Živá zvířata	3,6	5,5	7,2	6,7
Potravinářské suroviny	27,0	13,2	12,8	11,5
Potravinářská zboží	26,6	33,0	21,5	20,5
Průmyslové spotřební zboží	48,0	50,9	50,3	48,1

Zdroj: Podklady FSÚ k vývoji československého zahraničního obchodu.

Druhou největší položkou bylo průmyslové spotřební zboží, které na celkových československých vývozech do SSSR participovalo vcelku stabilním podílem zhruba při pětinovém zastoupení. Všechny ostatní agregace sehrávaly již méně podstatnou úlohu.

Nicméně Československo zůstávalo významným vývozcem oděvů, šicího a pleteného zboží. Ročně ČSSR dodávalo asi 20 mil. kabátů, obleků, asi 20 mil. šicích výrobků, horního a spodního prádla, 1,5 mil. klobouků.²⁹⁷ Důležitým exportním artiklem byly výrobky z křišťálu a skla, lustry, lampy, porcelán a nádobí. Do SSSR se exportovala různorodá galanterie, výrobky z přírodní a umělé kůže, plasty, bižuterie a obuv.²⁹⁸

Analýza vývoje zbožové struktury československo-sovětského obchodu potvrdila hypotézu o prohlubující se polarizaci směny ve 2. polovině 80. let. Základní příčina spočívala v převážně extenzivním rozvoji obou národohospodářských komplexů, které plodily jednak nadměrnou potřebu pracovních předmětů, jednak trvalý deficit investičních prostředků, spotřebního zboží a určitých potravin.

²⁹⁷ AE GARF, f. 2, i. 2087, signatura 302/2/V, čj. 1868, Statističeskij sbornik torgovli stran-členov SEV za 1988 god, s. 37.

²⁹⁸ MINISTERSTVO VNĚŠNĚJ TORGOVLI SSSR, *Vnešněekonomičeskije svjazi SSSR 1990*, Moskva 1992, s. 108; AE GARF, f. 2, i. 2087, signatura 302/2/V, čj. 1868, Statističeskij sbornik torgovli stran-členov SEV za 1988 god, s. 38.

Obchod probíhal za nízké úrovně prvotního zpracování surovin a nedostatečných technickoekonomických parametrů hotových výrobků. Nepříznivý vývoj československo-sovětského obchodu v daném období byl navíc umocněn zmíněnými cenovými pohyby ve světové ekonomice.

3.3.4 Společná investiční činnost

Specifickým problémem československo-sovětských ekonomických vztahů v daném období byla účast ČSSR na společných investičních akcích v SSSR, která byla mimořádně zdrojově náročná. K největším investičním akcím, realizovaných v letech 1985-1988, patřily zajišťování zemního plynu pro Československo prostřednictvím výstavby plynovodu Progress a výstavba úpravárenského závodu plynu Karačaganak.²⁹⁹

Dalším konkrétním příkladem hospodářské spolupráce v rámci realizace velkých národohospodářských programů Sovětského svazu byla účast československé strany při rekonstrukci a modernizaci podniků lehkého a potravinářského průmyslu. Byly podepsány kontrakty na dodávku různého zařízení do SSSR v celkové výši kolem 400 mil. rublů (léta 1985-1987) v rámci následujících projektů:

- výstavba přádelny bavlny ve městě Starokonstantinovo o kapacitě výroby 13,5 tis. tun bavlnářské příze za rok;
- rozšíření závodu na výrobu punčoch ve městě Orel o kapacitě 30 mil. párů punčochového zboží;
- výstavba pletářského závodu zušlechťovny, zajišťující výrobu bavlnářského dětského sportovního zboží ve městě Žodino.³⁰⁰

Důležitou oblastí spolupráce v oblasti palivoenergetického komplexu byla výstavba jaderných energetických zařízení. Zvyšování podílu jaderné energetiky na celkové energetické bilanci ČSSR předpokládalo udržování a prohlubování spolupráce s SSSR v jaderné energetice.

Těžiště společné investiční činnosti ale zůstávalo v odvětvích zabezpečujících primární výrobní zdroje – palivo, energie a suroviny. To bylo z jedné strany objektivně vynuceno vysokou úrovní investiční náročností těchto odvětví a nerovnoměrností v

²⁹⁹ FINGERLAND, J., *Národohospodářský komplex SSSR a československo-sovětská spolupráce*, Praha 1989, s. 49.

³⁰⁰ Tamtéž, s. 50; NA ČR, fond Ústředního výboru KSČ (1988), čj. 2386/24, O některých aktuálních otázkách rozvoje sovětsko-československé hospodářské a vědeckotechnické spolupráce, s. 20.

rozmístění těžebních lokalit, ale na druhé straně to bylo důsledkem převládání extenzivních činitelů růstu.

V rámci přijatých opatření ke zdokonalení zahraničně obchodní činnosti, přijatých v SSSR v letech 1987-1988, zdůrazňoval se vývoj nových forem investiční spolupráce s Československem (a dalšími zeměmi sovětského bloku). Jednalo se například o navazování přímých vztahů a vytváření společných podniků, které podle předpokladů sovětské strany se měly stát jedním z významných impulzů pro dynamizaci a zefektivnění vzájemné směny.³⁰¹

Ke konci I. čtvrtletí 1989 bylo mezi československými a sovětskými organizacemi ustaveno více než 350 přímých vztahů, včetně 150 mezi průmyslovými podniky a organizacemi a přibližně 30 mezi družstevními a státními zemědělskými podniky.³⁰² Za nejznámějšími příklady této spolupráce se označují:³⁰³

4. Škoda Plzeň a Vítkovice společně s NPO CNIITMAŠ, PO Ižorskij závod, Podolským strojírenským závodem a PO Charkovskij turbínový závod v oblasti energetického strojírenství;
5. ZŤS Martin a Běloruský automobilový závod v automobilovém průmyslu;
6. KTS ELITEX Liberec, Závody všeobecného strojírenství (Brno), Výzkumný ústav bavlnářský, Ústí nad Orlicí, Adamovské strojírný, Igla České Budějovice, Strojovnit Krnov společně s Čeboksarským strojírenským závodem, NPO Penztechmaš, Leningradským závodem na výrobu polygrafických strojů, podnikem Mostočlegmaš Kuncovo, PO Kožobuvmaš a Orlovským NIILegmaš ve výrobě strojírenské produkce pro textilní a lehký průmysl;
7. VÚCHPT Hradec Králové, TMS Pardubice, Chotěbořské strojírný Chotěboř společně s VNIEKIprodmaš a Strojírenským závodem v Rostově na Donu v oblasti strojírenské výroby pro potravinářský průmysl;
8. ZŤS Dubnica a Kirovogradský závod traktorových hydroagregátů v oblasti zemědělského strojírenství; Agrostroj Prostějov, VÚZS Praha, Agrostroj Pelhřimov a PO Gomselmaš (Gomel), GSKB Riga, FKTIkromaš (Frunze) v oblasti výroby krmiva a chovu skotu.
9. ZPA Banská Bystrica, Chirana Praha, Chirana Brno spolu s PO Elektronmaš Kyjev, závody Mosrentgena a Akt'ubrentgena v oblasti výroby přístrojů, automatických

³⁰¹ AE GARF, f. 4372, i. 67, čj. 8783, Obšaja ocenka rezul'tatov razvitija narodnogo chozjajstva ČSSR za 10 mješjacev 1988 goda, s. 27.

³⁰² Ministerstvo financí SSSR k 1.8.1989 registrovalo 770 společných podniků na území SSSR. Sovětskými partnery byly podniky 9 socialistických, 23 kapitalistických a 16 rozvojových zemí. Mnohé z těchto podniků měly nevýrobní charakter. Celkový vložený kapitál západních partnerů převyšuje 1 mld. USD.

³⁰³ AE GARF, f. 2, i. 1981, signatura 302/2/V, čj. 1806, Sotrudničestvo čechoslovackich i sovětských predpriyatij v 1988 godu, s. 4-23.

- řídících linek a počítačové techniky;
10. Zbrojovka Brno a PO Sigma v oblasti vojenské výroby;
 11. Škoda Plzeň, ŽĐAS Žďár nad Sázavou s podniky Uralmaš a Starokramatorský strojírenský závod v oblasti strojírenství pro těžký průmysl a dopravu;
 12. Kovofiniš Ledec nad Sázavou a VNIMetmaš v oblasti hutnictví;
 13. ČKD Praha, závod Kompresory, Královopolské strojírný Brno, Sigma k.p. Hranice a Nové zámky, Sigma k.p. Dolní Benešov a Kazanského závodu na výrobu kompresorů, Volgogradského závodu ropného strojírenství, PO Moldavhydromaš a Aleksinské armaturky v oblasti chemické a petrochemické výroby;
 14. ZSE Praha, VÚES Brno a podniků Sojuzelektromaš, VNIPTIEM (Vladimir), Sajuztransformatora, Bakinského transformátorového závodu, NIPO Uralelektrořažmaš a Sojuzelektrořažmaš v oblasti elektrotechniky;
 15. Škoda Plzeň s podniky LPEO Elektrosila a Sojuzelektrořažmaš v oblasti výroby elektrických přístrojů.

V roce 1986 byly také navázány přímé kontakty mezi NPO Plastpolimer, Prikumským závodem umělých hmot (SSSR) a Chemickými závody československo-sovětského přátelství v Litvínově (ČSSR); mezi Lachemou (Brno) a Šostkinským chemickým závodem kombinátu Sojuzreaktiv (SSSR); Slevakotexem (Trenčín), VUCHT (Žilina) a Vědeckovýzkumným ústavem organických polotovarů a barviv NIOPIK (Moskva).³⁰⁴

Podobné cíle zvýšení efektivity obchodu obsahovala i mezivládní dohoda ze 4. listopadu 1986, v jejímž rámci byly ustaveny základní principy zakládání společných podniků, mezinárodních sdružení a organizací v rámci sovětské-československé spolupráce. V souladu s touto dohodou byly zřízeny 14 společných vědeckých a odborných kolektivů, tři mezinárodní sdružení, dva společné podniky a dvě společné laboratoře,³⁰⁵ včetně:

Československo-sovětského sdružení ŠKODA-URALMAŠ, které bylo založeno v roce 1986 závody URALMAŠ (Sverdlovsk) a ŠKODA (Plzeň). Bylo vytvořeno za účelem spojení úsilí v společném projektování, výrobě a dodávkách válcovaných zařízení a dokončení linek pro hutnické dílny pro tepelné zpracování a úpravu povrchů válcovaného materiálu. V zakládající smlouvě a ústavě sdružení za předmět dodávek bylo označeno zařízení pro válcování plechů (oceli a barevných kovů) za studena a hutní přípravné linky pro opracování za tepla a úpravy povrchu. Organizace pracovala na základě plného chozrasčotu;

³⁰⁴ NA ČR, fond Ústředního výboru KSČ (1987), čj. 5687/24, Seznam ministerstev, sdružení, podniků a organizací, které uskutečňují nebo budou uskutečňovat spolupráci na základě přímých styků, s. 10.

³⁰⁵ AE GARF, f. 302, i. 1983, signatura 302/2/V, j. 1981, s. 5.

Mezinárodního vědeckovýrobního sdružení ROBOT se sídlem štábu ve slovenském Prešově. Sdružení bylo vytvořeno na základě vládní dohody z 22. srpna 1985 a soustředilo se na vývoj, výrobu a opravy prostředků robotické techniky, robotizovaných komplexů, otevřených výrobních systémů a typových projektů otevřených automatizovaných systémů;

Mezinárodního sdružení Interlichter založeného v roce 1978 (kromě SSSR a ČSSR se účastnily i Bulharsko a Maďarsko). Cílem sdružení byla organizace dopravy zboží mezi přístavy na Dunaji, v Černém, Středozezemním a Jihočínském moři za podmínky aplikace technologií kontejnerizace. Za ČSSR byla jeho členem bratislavská Československá plavba dunajská, národní podnik;

Společná československo-sovětská laboratoř biotechnologií pro chov domácích zvířat, založená 20. června 1986 Státním zemědělským výborem SSSR a Federálním ministerstvem zemědělství. Účastníky byly Vědeckovýzkumný ústav zemědělství (Nitra), Všesvazový vědeckovýzkumný ústav (Moskva), Všesvazový vědeckovýzkumný ústav chovatelství a genetiky domácích zvířat (Leningrad). Programem instituce byl vývoj metod zvýšení produkce při chovu domácích zvířat;

Československo-sovětského projektově-konstruktérského centra hydraulických prvků, agregátů a systémů, založeného 1. ledna 1987 Federálním ministerstvem všeobecného strojírenství ČSSR a podniky Minselchozmaš a Minživmaš. Za československou stranu se účastnil Vědeckovýzkumný ústav hydraulických mechanismů (Dubnice nad Váhem), za sovětskou – Pargolovský závod (Leningrad) a GIDROSILA (Kirovograd). Předmětem činnosti byla příprava analýz a prognóz rozvoje vědy a techniky v oblasti hydraulických prvků a agregátů.³⁰⁶

Přestože sovětská a československá národohospodářství věnovali novým formám spolupráce velkou pozornost, jejich vliv na rozvoj výměny zboží mezi ČSSR a SSSR v letech 1986-1989 zůstal nízký a nepřesáhl 0,3-0,5% z celkového obrátu.³⁰⁷ Společná investiční výstavba se prakticky výlučně týkala zabezpečování surovin a energie a nebyla dostatečně propojená s ostatními sférami spolupráce. Ze souboru přijímaných opatření se tak ve skutečnosti realizovala převážně jen ta jejich část, která byla spjata s řešením akutních krátkodobých problémů, nikoliv ta opatření, která byla zaměřena na dlouhodobou perspektivu, měla strukturotvorný, intenzifikační charakter a kterou by bylo možno považovat za koncepční.

³⁰⁶ NEKIPELOV, A.D., ORLIK, I.I., *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroj polovině XX veka*, 2. díl, Moskva 2002, s. 310-312.

³⁰⁷ FINGERLAND, J., *Národohospodářský komplex SSSR a československo-sovětská spolupráce*, Praha 1989, s. 57.

3.3.5 Vědeckotechnická spolupráce v letech 1985-1989

Vědeckotechnická spolupráce SSSR a ČSSR byla řízena mezivládní československou komisí pro hospodářskou a vědeckotechnickou spolupráci, která projednávala a řešila všechny nejdůležitější otázky v této oblasti, organizovala a řídila spolupráci a určovala hlavní směry činnosti stálé subkomise pro vědeckotechnickou spolupráci. K plnění svých usnesení zřizovala mezivládní komise stálé a dočasné pracovní orgány pro jednotlivá odvětví nebo obory národního hospodářství. Stálá subkomise pro vědeckotechnickou spolupráci mezi SSSR a ČSSR organizovala a řídila úsek vědeckotechnické spolupráce, který navazoval na problematiku hospodářské spolupráce, zajišťovala plnění usnesení mezivládní komise týkající se vědeckotechnické spolupráce, projednávala a schvalovala opatření pro organizační zabezpečení spolupráce atd.³⁰⁸

Zákonodárný rámec rozvoje vzájemných vztahů v letech 1985-1989 v oblasti vědeckotechnické spolupráce tvořily desetiletý program rozvoje výrobní specializace a kooperace ČSSR a SSSR, podepsaný v roce 1980, a Program dlouhodobé hospodářské a vědeckotechnické spolupráce ČSSR a SSSR na období do roku 2000 z roku 1985. Vedle toho byla potvrzena platnost stávajících smluv a uzavřena řada dalších dohod, určujících zaměření rozvoje vědeckotechnické spolupráce v 80. letech.³⁰⁹

Základní Desetiletý program stanovil následující úkoly vědeckotechnické spolupráce a její prioritní oblasti³¹⁰:

- ekonomické a racionální využívání palivoenergetických zdrojů,
- ochrana životního prostředí a racionální využívání přírodních zdrojů,
- elektronika,
- chemické strojírenství,
- výroba automatických manipulátorů s programovým řízením pro různé oblasti národního hospodářství,
- chemizace a biochemizace zemědělské výroby.

³⁰⁸ Blíže viz NA ČR, fond Ústředního výboru KSČ (1988), čj. 2386/24, O některých aktuálních otázkách rozvoje sovětsko-československé hospodářské a vědeckotechnické spolupráce; AE GARF, fond 302, i. 2, čj. 2273, Soglaşenie o mnogostoronněm ekonomičeskom i naučno-techničeskom sotrudničestvě stran-členov SEV.

³⁰⁹ K nim se váže: Smlouva o kooperaci v automobilovém průmyslu, říčních lodí včetně vybavení z 28. října 1980, O specializaci a kooperaci při výrobě zemědělské produkce z 30. ledna 1981, O specializaci a kooperaci v hutnictví října 15. května 1981, O spolupráci při výrobě, rozvoji, specializaci a kooperaci a vzájemných dodávkách kovoobráběcích strojů a svářecí techniky z 5. května 1981, O spolupráci při výrobě, rozvoji, specializaci a kooperaci a vzájemných dodávkách sacího, tlakového a chladicího zařízení z 22. prosince 1981, O specializaci a kooperaci při výrobě elektrotechnické produkce z 30. června 1983 a o dlouhodobé spolupráci v automobilovém průmyslu do roku 2000 z 21. března 1986.

³¹⁰ NA ČR, fond Ústředního výboru KSČ (1985), čj. 8601/23, Program dlouhodobé hospodářské a vědeckotechnické spolupráce mezi ČSSR a SSSR na období do roku 2000, s. 2-7.

Podle daného programu základ československého zapojení do kooperace s SSSR tvořilo 23 stěžejních československých strojírenských oborů. V rámci těchto oborů se obě země dohodly, že ČSSR zabezpečí výrobu jednotlivých typů elektrických lokomotiv, tramvají a trolejbusů, říčních osobních i nákladních lodí, hydraulického a chladírenského zařízení, velkokapacitních čerpacích stanic a zavlažovacích systémů, letadel a letištního zařízení, automatizovaných válcovacích linek, zařízení na výrobu hnojiv, malotonážní a speciální chemie, čistých chemických materiálů, zařízení pro potravinářský průmysl, technologického zařízení pro biotechnologické procesy, jakož i zařízení na ochranu životního prostředí. Sovětský svaz ve svých výrobních programech se měl zaměřit na dodávky do ČSSR moderní letecké techniky, vybraných druhů těžebního zařízení, strojů a zařízení pro výstavbu a provoz metra, strojů pro opravy železničního styku a některých dalších druhů tradičně dodávaných strojů a zařízení.³¹¹

Na základě dvoustranných konzultací byly v rámci přímé spolupráce vědeckovýzkumných ústavů a vývojových organizací společně řešeny několik set úkolů nebo jejich částí, byla vyměněna početná dokumentace a uskutečnilo se množství stáží a vzájemných výměn odborníků. Byla rozšiřována spolupráce v některých perspektivních oblastech, jako např. v oblasti elektroniky, zdravotnické techniky, farmacie. Formou konzultací se vynakládalo úsilí k vytvoření vhodných podmínek pro hlubší projednání některých stěžejních úkolů československého programu státní technické politiky.³¹²

O rozvoji vědeckotechnické spolupráce v daném období svědčí tyto základní údaje:

Tabulka č. 11 Výsledky vědeckotechnické spolupráce ČSSR a Sovětského svazu v letech 1986 a 1988

	1986	1988
Odborníci:		
a) vyslaní z ČSSR do SSSR	2643	3892
b) přijati v ČSSR z SSSR	1831	2067
Dokumentace získaná pro ČSSR z SSSR	951	1178
Dokumentace předané z ČSSR do SSSR	834	976
Prototypy a vzorky převzaté ČSSR z SSSR	409	434
Prototypy a vzorky předané z ČSSR do SSSR	247	331

Zdroj: ŘÍHA, L., *Hospodářská a vědeckotechnická spolupráce a integrace mezi SSSR a ČSSR*, Praha 1989, s. 79.

³¹¹ Tamtéž, s. 10.

³¹² ŘÍHA, L., *Hospodářská a vědeckotechnická spolupráce a integrace mezi SSSR a ČSSR*, Praha 1989, s. 73-76.

Těžištěm společného výzkumu a vývoje byla spolupráce na vývoji různých technologií, která zahrnovala širokou škálu odvětví a druhů výroby.³¹³

V odvětví paliv a energetiky se jednalo o vývoj komplexů pro těžbu a dopravu uhlí, dále řešení tepelných a vodních elektráren, rozvoj jaderné energetiky a techniky, přepravu ropy a zemního plynu včetně jeho uskladňování (ropovody, plynovody, zásobníky plynu atd.).

V odvětví metalurgie – technologie a zařízení pro výrobu surového železa a oceli včetně kontinuálního lití oceli, dále technologie a zařízení na výrobu hliníku, automatizace v metalurgickém průmyslu (zejména vysokopecního procesu a válcoven), zvýšení kvality výrobků v hutnictví, vývoj technologií ve výrobě kovových prášků, bezpečnost práce apod.

V chemickém průmyslu se jednalo o spolupráci při výrobě řady základních chemických výrobků, např. syntetických vláken, syntetického kaučuku, syntetické kůže, barev a laků, chemických hnojiv, dále v oblasti petrochemických procesů.³¹⁴

Ve strojírenství – výroba strojů a zařízení téměř pro všechna odvětví národního hospodářství, dále rozvoj technologií a strojů pro vlastní strojírenství, např. tváření, svařování, obrábění, vývoj a výroba průmyslových robotů a manipulátorů, dále v oblasti tzv. kompletačních oborů, např. ložisek, čerpadel apod.

V elektrotechnickém průmyslu – mj. výroba malých a velkých elektrických strojů, transformátorů, pecí, kabelů, silnoproudých polovodičů apod.

V elektronickém průmyslu – výroba tranzistorů, odporových tenzometrů, integrovaných obvodů, spotřební elektroniky, zejména radiopřijímačů a televizorů, měřiči techniky apod.

Ve spotřebním průmyslu – výroba skla, keramiky a porcelánu, výroba obuvi, výzkum dřeva a jeho zpracování i využití (vývoj technologií a zařízení), spolupráce v gumárenském průmyslu např. při vývoji kapalných kaučuků, v textilním průmyslu v rámci vývoje nových technologií a zařízení.

V zemědělskopotravinářském komplexu – mj. vývoj nových druhů obilovin, strojů a zařízení pro rostlinnou a živočišnou výrobu, spolupráce při výrobě některých druhů potravin apod.

³¹³ Tamtéž, s. 81-84; AE GARF, f. 302, i. 2, čj. 2273, Soglašenje o mnogostoronněm ekonomičeskom i naučno-techničeskom sotrudničestvě stran-členov SEV, s. 10-15; IVANOV, A.E., *SSSR-ČSSR: naučno-proizvodstvennaja integracija i intenzifikacija*, Moskva 1989, s. 88-107.

³¹⁴ Spolupráce v rámci chemického průmyslu, coby prioritního odvětví v rámci vzájemných vztahů ve vědeckotechnické a obchodní oblasti, se realizovala jinak ve srovnání s jinými odvětvími: prostřednictvím výměny a sdílení vědeckotechnických dokumentací, koordinace vědeckých výzkumů, vývoje technologií a rozpracování projektů, rozdělení programů výzkumu a vývoje, společné realizace vědeckovýzkumných a konstrukčních prací, komplexního společného vývoje technologických procesů i zařízení.

Ve stavebnictví a výrobně stavebních hmot – výroba zařízení paneláren, dále používání velkorozměrných stavebních prvků, využívání tenkostěnných železobetonových armovaných konstrukcí, vývoj lehkých stavebních hmot, zejména pórobetonu, automatizace cementáren atd.

V dopravě – výroba lokomotiv, letadel, motorových vozidel, zejména nákladních automobilů, říčních lodí, dále při budování železničních překladišť, v nekonvenčních způsobech dopravy, zejména potrubní, ve vývoji a provádění kontejnerového systému apod.

V lesním a vodním hospodářství – řešení rozhodujících systémů ochrany a zlepšování životního prostředí, např. při odsiřování spalin tepelných elektráren apod.

Ve spojích – vývoj automatických telefonních ústředěn a řady zařízení spojové techniky.

Ve zdravotnictví – výzkum nádorových a kardiovaskulárních onemocnění, vývoj nových výrobků zdravotnické techniky, dále unifikace nápojových článků a jednotlivých dílů přístrojů a aparátů, společné technické zkoušky zkušebních vzorků a nových druhů výrobků zdravotnické techniky apod.

Ve vědě a školství – oblast základního výzkumu, řešení automatizovaných systémů řízení pro nejrůznější úseky národního hospodářství atd.

Významnou byla i spolupráce výzkumně vývojových pracovišť v následujících oblastech³¹⁵:

- svařování a svářecích zařízení mezi Výzkumným ústavem svářečským v Bratislavě a Institutem elektrosvarki J.O. Patona v Kyjevě;
- dynamika řezného procesu, rozvoje obráběcích strojů a programového zabezpečení software CNC řídicích systémů mezi Koncernovým výzkumným ústavem obráběcích strojů a obrábění v Praze a pracovištěm ENIMS v Moskvě (Experimentalnyj naučno-issledovatělskij institut metallorježuščich stankov);
- spolupráci v technickém průmyslu řešily Výzkumný ústav bavlnářský v Ústí nad Orlicí a sovětský výzkumný ústav VNIILTEK MAŠ v Moskvě;
- v elektronickém průmyslu na výzkumu se podílely Tesla Orava, Elektron Lvov a Rubin Moskva;

³¹⁵ NEKIPELOV, A.D., ORLIK, I.I., *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroj polovině XX veka*, 2. díl, Moskva 2002, s. 314-318; IVANOV, A.E., *SSSR-ČSSR: naučno-proizvodstvennaja integracija i intenzifikacija*, Moskva 1987, s. 116-120; DANŠINA, V.N., *Torgovo-ekonomičeskoe sotrudničestvo stran-členov SEV*, Moskva 1991, s. 63.

- společný výzkum a vývoj traktorů a zemědělských strojů koordinovaly VHI Agrozet Brno, VNIKOMŽ, Minselchozmaš, Sojuzkormmaš, VISCHOM, Sojuzmaštěchkultur;
- v rámci vývoje technologií pro práškovou metalurgii spolupracovaly např. Výzkumný ústav práškové metalurgie v Šumperku a VMIITS v Moskvě (Vsesojuznyj naučno-issledovatělskij i projektnyj institut tugoplavkich metallov i tvjordych splavov);
- v oblasti monokrystalů se rozvíjela spolupráce mezi Výzkumným ústavem monokrystalů v Turnově a NPO Monokrystalreaktiv Charkov;
- vývoj pryskyřic zajišťovala spolupráce mezi Výzkumným ústavem syntetických pryskyřic a laků v Pardubicích a NIOP SSSR;
- barviva: v dané oblasti kooperovaly zejména Výzkumný ústav organických syntéz v Pardubicích a Výzkumný ústav organických polotovarů SSSR.

Rozvíjela se spolupráce i v oblasti výzkumu kosmického prostoru, kde za účasti SSSR se Československo mohlo podílet na řadě výzkumů kosmického prostoru včetně vývoje přístrojové techniky pro některé z těchto oblastí. Intenzivní byla kooperace ČSAV s Akademií věd SSSR, která umožnila československé Akademii věd podílet se na takových mezinárodních projektech, jakým byl například program výzkumu a mírového využívání kosmického prostoru Interkosmos.³¹⁶ Dalším příkladem spolupráce byla účast československých vědců na projektu výzkumu mozku Intermozg a na práci Spojeného ústavu jaderných výzkumů.³¹⁷

Vedle běžné vědeckotechnické spolupráce se prohlubovala kooperace mezi vysokými školami ČSSR a SSSR, mj. mezi Karlovou univerzitou v Praze a Moskevskou státní univerzitou při výzkumu struktury fyzikálních vlastností a energetických přeměn v biologicky aktivních molekulách a mezi Kyjevským institutem národního hospodářství a Vysokou školou

³¹⁶ V rámci programu Interkosmos (název pro kosmický program socialistických států probíhající v letech 1967-1990, jejímž cílem byl výzkum a mírové využití kosmického prostoru) byly vypouštěny československé družice Magion (subdružice družic Interkosmos). Československé přístroje byly použity též na některých sovětských družicích Kosmos a sondách Prognoz a Vega. Do roku 1978 bylo 45 % experimentů na družicích Interkosmos československých, logickým důsledkem byl výběr Čechoslováka jako prvního z „interkosmonautů“. Československo pro program vytvořilo pět pracovních skupin, rozhodující úlohu měl Astronomický ústav ČSAV, zejména RNDr. Boris Valníček, DrSc. Zapojil se i Geofyzikální ústav ČSAV z Prahy 4. Podílel se na programu např. přípravou experimentů Morava, Chlorella a Kyslík pro práci československého kosmonauta v Saljutu 6. Dr. Valníček dokázal do výroby potřebných přístrojů zapojit výzkumné ústavy sdělovací techniky a vakuové elektrotechniky (zdroj: PACNER, K., VÍTEK, A., *Půlstoletí kosmonautiky*, Praha 2008, s. 241-258).

³¹⁷ AAN RF, f. 1678, i. 1, čj. 1042, Protokol sověšanija postojanno dejstvjušej rabočej grupy po kosmičeskoj svjazi programy Interkosmos, s. 5.

báňskou v Ostravě spolu s VŠE v Praze a Bratislavě v rámci programu řízení velkých hospodářských celků.³¹⁸

Sovětský svaz se významně podílel na budování vědeckovýzkumné základny v ČSSR, např. na rozvoji výzkumu v oblasti jaderné fyziky a energetiky a na projekci a výstavbě Ústavu jaderného výzkumu v Řeži u Prahy. Sovětský průmysl dodal pro tento ústav experimentální jaderný reaktor, cyklotron a řadu dalších zařízení.

Za relativně úspěšné výsledky vzájemné vědeckotechnické spolupráce v 80. letech se označují³¹⁹:

- vývoj technologií a strojních zařízení pro kontinuální lití polotovarů z měděných slitin (průmyslová linka kontinuálního lití a válcování mosazi o šířce 620 mm byla v Československu uvedena do provozu v roce 1986);
- spolupráce v robotice: průmyslové práce pro obsluhu obráběcích strojů (UM-160, RTK), svařovacích agregátů (AM-5-M5C, RTK), unifikované modely průmyslových robotů pro ploché sváření a montážní operace, průmyslové práce pro obsluhu lití pod tlakem (MTL-10);
- urychlovače na bázi benzothiazolsulfenamidu: na základě společně vyvinuté technologie výroby byl v závodech Pneumax MMT a Sulfenax v ČSSR postaven komplex urychlovačů vulkanizace;
- spolupráce v oblasti malotonážní chemie: společný výzkum, projektová příprava a organizace sériové výroby antioxidantu CD v Sovětském svazu (jediný projekt v rámci dvoustranné vědeckotechnické spolupráce, financovaný Mezinárodní investiční bankou);
- bezvřetenové předení: byl vyvinut stroj BD-200,³²⁰ vývoj technologií zdokonalování metod pneumechanického předení, stroje na lněnou přízi a stroje na předení chemických vláken.

Do roku 1988 řešily SSSR a ČSSR společně více než 50 úkolů v oblasti základního výzkumu a jejich aplikace v chemickém průmyslu. Z celkového počtu rozpracovaných témat dvanáct z nich bylo určeno na základě dohod mezi ministerstvy a dalšími organizacemi, ostatní vznikly na základě ročních plánů v rámci pětiletých programů spolupráce.³²¹

Realizace vědeckotechnických úkolů v dané oblasti se zúčastnilo 25 sovětských

³¹⁸ AAN RF, f. 578, i. 425, čj. 3876, Protokol peregovorov predstaviteľej UNSS AN SSSR i UVS ČSAN po itogam sotrudničestva za 1985-1988 gg., s. 7.

³¹⁹ ŘÍHA, L., *Hospodářská a vědeckotechnická spolupráce a integrace mezi SSSR a ČSSR*, Praha 1989, s. 88; DANŠINA, V.N., *Torgovo-ekonomičeskoe sotrudničestvo stran-členov SEV*, Moskva 1991, s. 58.

³²⁰ Podrobněji o tomto stroji viz KLIČKA V., *Vývoj textilního strojírenství v regionu Orlicka*, Praha 2002.

³²¹ Tamtéž, s. 69.

výzkumných ústavů a 21 ústavů v ČSSR: Sojuzanilprom (SSSR), Slovchemia (ČSSR), Sojuzbytchim (SSSR), NIOPIK (SSSR), VUOS (ČSSR), NPO Plastpolimer, Prikumský závod na výrobu umělých hmot (SSSR), Chemické závody československo-sovětského přátelství v Litvínově (ČSSR) a další.³²²

3.4. Rozvoj uranového průmyslu v Československu a československo-sovětská spolupráce v atomové energetice

3.4.1. Historický vývoj

Uranový průmysl sehrál zcela mimořádnou roli v dějinách bilaterálních vztahů, přičemž od konce druhé světové války do roku 1989 se spolupráce výrazně transformovala. Analýza této oblasti je žádoucí, protože doplňuje představu o postavení ČSR resp. ČSSR ve vztahu k SSSR a v rámci sovětského bloku.

Zatímco ve 40. a 50. letech význam Československa pro Sovětský svaz z hlediska uranu spočíval zejména v tom, že na jeho území se nacházela nejdosažitelnější a relativně nejvydatnější uran pro urychlené vyrovnání jaderného výzkumu se Spojenými státy, v 60. letech a později se ČSSR přeměnilo v jedno z největších center jaderného strojírenství.

Z odtajněných archivních podkladů vyplývá, že sovětské vedení dostalo zprávu o tom, že na území Protektorátu Čech a Moravy existovala naleziště uranu v únoru 1945. Zdejší naleziště Jáchymov bylo na konci války jediným známým nalezištěm uranu na území kontrolovaném Moskvou. Ačkoli jeho zásoby sovětsí odborníci odhadovali pouze na zhruba 1000 tun, nabyl Jáchymov pro SSSR v krátkém období 1945-1946 zásadní důležitosti.³²³ Stalin v první fázi závodu ve zbrojení neměl žádný jiný zdroj uranu než uran jáchymovský.

11. září 1945 obsadili Sověti jáchymovské doly, vstup byl umožněn jen na propustky a do Jáchymovských dolů jezdila řada sovětských odborníků. Obsazení dolů organizovalo velitelství Rudé armády z Annabergu, a kromě Jáchymova bylo zaměřeno na širší okolí Annabergu a Johannegeorgenstadtu.³²⁴ Uvedené vojenské akce někteří považují za počátek spuštění „železné opony“ mezi východem a západem.³²⁵

O dva měsíce později, dne 23. 11. 1945 byla podepsána Dohoda mezi vládou Svazu Sovětských Socialistických republik a vládou Československé republiky o rozšíření těžby rud

³²² AE GARF, f. 302, i. 2, čj. 2273, Soglašenje o mnogostoronněm ekonomičeskom i naučno-techničeskom sotrudničestvě stran-členov SEV, s. 23-24.

³²³ NA ČR, fond Ministerstvo průmyslu (1985), čj. 1448, Jáchymovské doly n.p. Jáchymov 1945-48, Zápis o poradě konané 22. 1. 1946 u generálního ředitelství Československých dolů za účasti zástupců sovětských a českých.

³²⁴ Archiv Ministerstva vnitra ČR, fond A 2/1, i. 1244, SÚA, s. 2.

³²⁵ BEKMAN, I., *Jaděrnaja industrija*, Moskva 2005, s. 867.

a koncentrátů v Československu, obsahujících radium a jiné radioaktivní prvky, jakož i o jejich dodávkách do SSSR a doplňující Protokol, které fakticky znamenaly znárodnění jakékoliv podnikání v tomto odvětví.³²⁶

Československá vláda se Dohodou také zavázala vytvořit státní podnik zajišťující výzkum a využití všech nalezišť “...obsahujících radium a radioaktivní prvky, které náleží Československému státu ...”, učinit vše ke zvýšení těžby uranu, zatímco SSSR se zavázal poskytnout technickou pomoc vysláním odborníků pro řízení výzkumu nalezišť i pro těžební práce a dále dodávkami technického zařízení a materiálu. Pražské vedení se tímto dobrovolně vzdalo možnosti volně disponovat s částí svého nerostného bohatství ve prospěch Sovětského svazu, Dohoda se týkala též i nalezišť do této doby neobjevených.

Obě vlády se dohodly na vytvoření Stálé československo-sovětské komise se sídlem v Praze, která v podstatě řídila vytvořený k 1. lednu 1946 národní podnik Jáchymovské doly se zvláštním režimem.³²⁷ Komise též stanovovala ceny, přitom principem při jejich určování měly být tzv. “svéstočné náklady” plus “normální procento zisku”, stanovovala konkrétní množství vytěžené rudy a koncentrátů ponechávaných v Československu (většina uranu však byla odvážena do SSSR, Československé republice zůstalo pouze 10% z jeho vytěženého množství).³²⁸ Protokol přitom ukládal Stálé československo-sovětské komisi vypracovat řád “k zabezpečení důvěrnosti těžby” pro jáchymovské i další v budoucnu vzniklé podniky.³²⁹

SSSR měl zájem na maximalizaci možných dodávek uranové rudy v co nejkratším času, což naráželo na omezené kapacity geologického průzkumu i hlavně nedostatek pracovních sil. Moskva proto nabídla přestěhování dvou tisíc ruských horníků do Jáchymova, ale československá vláda to zamítla.³³⁰ Pro zajištění dostatku pracovníků Ministerstvo spravedlnosti vydalo tajnou směrnici, podle které byli vězni posíláni přednostně do trestně-nápravných táborů v lokalitě uranových dolů, přitom 60 % tvořili političtí vězni.³³¹

Od října 1949 do Jáchymovských dolů přicházely oběti komunistické perzekuce, zařazené do táborů nucené práce.³³² Celkem uranovými doly projde 80 tis. politických vězňů, 501 z nich při nucených pracích zahyne. Většinu úmrtí tvoří úrazy; pracovní podmínky v

³²⁶ KAPLAN, K., ŠPIRITOVÁ, A., *ČSR a SSSR 1945-1948. Dokumenty mezivládních jednání*, Praha, Doplněk, 1996, s. 51.

³²⁷ Podrobněji o Jáchymovských dolech viz mj. KAPLAN, K., PACL, V., *Tajný prostor Jáchymov*, České Budějovice 1993; KLENER, P., *Profesor Václav Chytil a uranové doly*. Praha: Univerzita Karlova, Ústav dějin, Archiv Univerzity Karlovy, 2003.

³²⁸ NA ČR, fond Ústředního výboru KSČ (1985), fond K. Gottwald 100/24, i. 82, čj. 1031, s. 165-166.

³²⁹ Tamtéž, s. 161.

³³⁰ BEKMAN, I., *Jaděrnaja industrija*, Moskva 2005, s. 834.

³³¹ DANIŠ, Daniel, CABÁNEKOVÁ, Helena a spol. *Atómy na Slovensku*. Bratislava: Slovenská nukleárna spoločnosť 2006.

³³² Směrnice pro využití táborů nucené práce Ministerstvo vnitra Č.j. 6497/010-1349.

podzemí byly velmi špatné. Velká část vězňů spáchala sebevraždu, někteří byli státní bezpečností zavražděni.³³³

V roce 1949 byl podepsán Protokol, podle kterého se ještě zintenzivnila těžba uranu a Sovětský svaz kryl velkou část potřebných investic do rozvoje uranového průmyslu. Sovětská strana přistoupila na vypracování tříletého plánu těžby uranové rudy a souhlasila se zásadou, že podíl investic bude roven podílu těžby, který Sovětský svaz obdrží. Od roku 1950 došlo k prudkému vzestupu těžby. V roce 1957 se vývoz uranové rudy a koncentrátů podílel na celkovém československém vývozu do Sovětského svazu z 32,6 %.³³⁴

V letech 1950 až 1960 bylo proinvestováno 5,5 mld. Kčs na budování nových šachet a na geologický průzkum (v období 1966-89 tato částka dosáhla 37,6 mld. Kčs).³³⁵ Stát výrazně podporoval uranový průmysl i jinými prostředky: odvětví bylo zařazeno do zvláštní části státního plánu a těšilo se úlevám, např. zjednodušenému řízení pro vstupy na pozemky, při povolování terénních prací k vyhledávání ložisek, jejich výzkumu a nakonec i dotacím ze státního rozpočtu.³³⁶

Pro osud československého uranového průmyslu měly mimořádnou důležitost změny koncem 50. let. Těžba ve světovém měřítku výrazně poklesla, nabídka uranu převýšila poptávku, nakumulovaly se dostatečné zásoby této strategické suroviny a snížila se i cena uranu. Navíc Americká atomová komise i SSSR oznámily konec jeho nákupů, načež v roce 1965 produkce uranu se snížila o 55% v porovnání s rokem 1959.³³⁷

Tímto vývojem bylo Československo zaskočeno. Ukazuje se, že ochabnutí sovětského zájmu na těžbě uranové rudy právě na konci 50. let přispělo k prohloubení československých hospodářských potíží a narušilo jeho centrální plánování.³³⁸

Nicméně Sovětský svaz souhlasil s ustavením komise i prodloužením platnosti původní Dohody z roku 1949 o dalších 15 let. Strany též podepsaly Protokol, který stanovoval, že československá strana rozšíří průzkumné práce na celém území ČSSR a dodávky se nově budou uskutečňovat na základě dlouhodobých kontraktů mezi Hlavní

³³³ Životní podmínky vězňů byly velmi tvrdé. Charakterizovala je vyčerpávající a nebezpečná práce, přísný režim života v táborech a hlad. Mučení bylo na denním pořádku, je kupříkladu doloženo padesátihodinové takřka nepřetržité stání vězňů na mraze v táboře Rovnost. K výraznému zhoršení došlo zejména po převedení táborů pod pravomoc Ministerstva národní bezpečnosti v roce 1951.

³³⁴ JANČÍK, D., *Vývoz československého uranu do Sovětského svazu v letech 1946-1959*, in: *Acta Oeconomica Pragensia*, roč. 15, č. 7, 2007, s. 196.

³³⁵ TOMEK, P., *Československý uran 1945-1989*, Praha 1999, s. 15.

³³⁶ Tamtéž, s. 16.

³³⁷ BEKMAN, I., *Jadernaja industrija*, Moskva 2005, s. 688.

³³⁸ DRÁPALA, M., *Na ztracené vartě Západu: antologie české nesocialistické publicistiky z let 1945-1948*, Praha 2000, s. 24.

technickou správou Federálního ministerstva zahraničního obchodu ČSSR a Techsnabexportem SSSR.³³⁹

V souvislosti s politickým uvolněním ve druhé polovině šedesátých let se začala pro ČSSR rýsovat možnost nakládat se svým uranem samostatně. Uvádí, že v roce 1968 zjišťovalo vedení Československého uranového průmyslu možnosti prodeje uranu do vyspělých průmyslových zemí. Události z roku 1968 a následná normalizace ukončily tento vývoj. Nicméně během 70. let cena uranu na světovém trhu začala stoupat v návaznosti na rozvoj jaderné energetiky. V roce 1979 dosáhla cena vrcholu – 113,8 USD za 1 kg uranového koncentráту.

V osmdesátých letech ale nastal opět prudký pokles ceny a uranový průmysl ČSSR stagnoval. V roce 1980 byl v souvislosti s ukončením platnosti protokolu z 26. 1. 1964 o prodloužení Dohody z 23. 11. 1945 projednán předsednictvem vlády ČSSR návrh na uzavření nové dohody, která byla podepsána 18. února 1981. Všechny otázky spojené s průzkumem, těžbou, dodávkami i cenovými podmínkami měly být nadále řešeny vzájemnou dohodou na obchodní bázi.

Roční objem dodávek byl do budoucna dohodnut v průměrné výši 2400-2500 tun uranu, ale již za pět let ekonomická situace v československém uranovém průmyslu byla neudržitelná.³⁴⁰ Vláda ČSSR navrhla postupné snižování státních dotací, omezování těžby a vývozu do SSSR (při jednáních sovětská strana odmítla návrh na společné podnikání při těžbě uranu).³⁴¹

Ale ve druhé polovině 80. let došlo k několika mimořádným událostem, které významně ovlivnily vývoj československo-sovětské spolupráce v uranové sféře. Jednak se změnila mezinárodní politická situace, za druhé se vzhledem k ekonomickým potížím muselo více přihlížet k efektivnosti výroby a rentabilitě těžby a zpracování uranu. Dále došlo k objevům rozsáhlých ložisek uranu v Kanadě a Austrálii. Negativní úlohu v obchodování s uranem sehrála i černobylská havárie, která přispěla k omezení výstavby nových atomových elektráren ve světě.

V lednu 1989 se konalo v Moskvě jednání o další spolupráci mezi ČSSR a SSSR při vyhledávání a těžbě radioaktivních surovin a o dodávkách uranového koncentráту do SSSR v příštím období, po kterém došlo fakticky ke zrušení sovětského uranového monopolu (370 tun

³³⁹ JANČÍK, D., *Vývoz československého uranu do Sovětského svazu v letech 1946-1959*, in: Acta Oeconomica Pragensia, roč. 15, č. 7, 2007, s. 200.

³⁴⁰ MUDD, G., *Acid In Situ Leach Uranium Mining: 2 – Soviet Block and Asia*, in: Tailings & Mine Waste 1, 2000, č. 5, s. 530.

³⁴¹ TOMEK, P., *Československý uran 1945-1989*, Praha 1999, s. 18.

uranu, o které se v roce 1990 snížily dodávky do Sovětského svazu, ČSSR mohla nabídnout ke koupi na světových trzích).

Na závěr podkapitoly uvádím tabulku, ukazující množství uranové rudy vytěžené za jednotlivé roky a dodané do SSSR.

Tabulka č. 12 Výroba a dodávky uranové rudy z ČSSR do SSSR v tunách za období 1945 – 1990

rok	uran v kovu	chemický koncentrát	celkem
1945	30,8		30,8
1948	102,7		102,7
1949	147,2		147,2
1950	241,4		241,4
1955	1896,6	164,6	2061,2
1958	2734,4	189,9	2924,3
1959	2805,1	181,6	2986,7
1960	2812,2	225,1	3037,3
1964	1990,2	847,8	2838,0
1968	1501,6	1304,1	2805,7
1969	1043,8	1687,0	2730,8
1970	500,0	2100,0	2600,0
1971	300,0	2325,1	2625,1
1975	2355,7	2355,7	2355,7
1980	2467,2	2467,2	2467,2
1981	2470,6	2470,6	2470,6
1982	2621,9	2621,9	2621,9
1983	2553,7	2553,7	2553,7
1984	2553,5	2553,5	2553,5
1985	2585,4	2585,4	2585,4
1986	2593,9	2593,9	2593,9
1987	2500,9	2500,9	2500,9
1988	2518,6	2518,6	2518,6
1989	2400,9	2400,9	2400,9
Celkem	38 745,7	57 925,9	96 660,6

Zdroj: Pluskal, O., *Surovinové zdroje uranu ČR*, Přírodovědecká fakulta UK Praha, (rukopis), 1993, s. 45

3.4.2. Atomové elektrárny

Československo patřilo ke státům, které s budováním jaderných elektráren začaly v 50. letech, můžeme tedy mluvit o poměrně dlouhé tradici jaderné energetiky. Pro SSSR hrálo Československo stěžejní roli po druhé světové válce, kdy se zde ve velkém množství těžil uran a odvážel právě do SSSR. Sověti se zajímali i o technické a kapacitní možnosti dodávek čs. strojírenství i hutnictví pro jadernou energetiku.³⁴² Už od roku 1954 se začalo v Československu uvažovat o možnosti využití energie jádra pro energetické účely. To vyplývalo i z toho, že podle dohody se SSSR část těžby uranu na československém území zůstávala k dispozici ČSR.³⁴³

23. dubna 1955 ČSR a SSSR podepsaly dohodu o pomoci při rozvoji výzkumu ve fyzice atomového jádra a při využití atomové energie pro potřeby národního hospodářství. Touto dohodou se Sovětský svaz zavázal pomáhat při rozvoji mírového využití jádra v Československu. Konkrétně se zavázal k dodání pokusného reaktoru VVR-S a cyklotronu do nově založeného Ústavu jaderného výzkumu v Řeži (dnes ÚJV Řež, a. s.), školení odborníků, podpoře vzdělávání a dodávání štěpných materiálů. Obsahem dohody byly dodávky štěpných materiálů a také školení odborníků. Na jejím základě se začaly tvořit kolektivy specialistů v řadě československých podniků a organizací, mj. Škoda Plzeň, EGP, ČKD Praha, EGÚ, Státní plánovací komise a další.

10. června 1955 byl vládním nařízením zřízen Ústav jaderného výzkumu v Řeži, kde byl vybudován první výzkumný jaderný reaktor VVR-S. Československo se díky pokusnému reaktoru, vybudovanému se sovětskou pomocí, zařadilo na podzim roku 1957 do první desítky zemí provozujících jaderné zařízení. Zařízení s tepelným výkonem pouhé dva megawatty, které se rozběhlo osm minut před půlnocí 24. září 1957, sloužilo pro výrobu izotopů, ozařování materiálů a vědecký výzkum v oblasti reaktorové fyziky. V září téhož roku zahájila výuku Fakulta technické a jaderné fyziky Univerzity Karlovy (dnes Fakulta jaderná a fyzikálně inženýrská ČVUT).

Již v březnu 1956 byla uzavřena další dohoda, a to o pomoci při výstavbě první československé jaderné elektrárny A-1 (těžkovodní reaktor typu GCHWR chlazený CO₂ s moderátorem D₂O o výkonu 150 MWe). A-1 měla ověřit možnost energetického využití reaktoru na přírodní uran a měla charakter demonstrační jaderné elektrárny.

³⁴² NA ČR, fond Ústředního výboru KSČ (1985), fond 02/2, i. 185, čj. 254, bod 2b.

³⁴³ KAPLAN, K., PACL, V., *Tajný prostor Jáchymov*, České Budějovice 1993, s. 67.

Projekt prvního československého jaderného reaktoru byl zahájen ve Škodě Plzeň (dnes Škoda JS). Pro přípravu výstavby byla zřízená v roce 1957 samostatná organizační jednotka – Atomová elektrárna Jaslovské Bohunice, dohodl se dodavatelský systém: Škodovy závody Plzeň se staly generálním dodavatelem technologie, Hydrostav Bratislava generálním dodavatelem stavební části a Energoprojekt Praha generálním projektantem. Plynem chlazený reaktor KS-150 byl spuštěn v roce 1972 (pro simulaci jeho aktivní zóny byl v ÚJV Řeži instalován druhý výzkumný reaktor).

Brzy se však rozhodlo o odstavení reaktoru v důsledku dvou havárií. V roce 1976 dva její zaměstnanci zahynuli při úniku oxidu uhličitého. Už o rok později následovala v elektrárně další nehoda. Kvůli chybě personálu se roztavil jeden z palivových článků a radioaktivita unikla do okolí. Po ročním odstavení vláda souhlasila s ukončením provozu a následnou likvidací JE A-1.

I když nebylo plně dosaženo projektovaného cíle, je třeba konstatovat, že při plnění výzkumně vývojových úkolů spojených s vývojem a výstavbou i provozem A-1 vyrostla řada československých odborníků. To bylo nejcennějším výsledkem výzkumně-vývojové elektrárny A-1. Tyto zkušenosti se později uplatnily v další výstavbě JE.

Rozvoj československé jaderné energetiky ale příběh A-1 výrazně ovlivnil, v následujících letech vyrostly v Jaslovských Bohunicích další bloky, tentokrát už s reaktory ryze sovětského původu. Nehody totiž docela dobře zapadly do atmosféry, kdy se po vstupu sovětských vojsk likvidovaly poslední zbytky samostatnosti československého státu. Už roku 1970 byla podepsána mezivládní dohoda o výstavbě dvou jaderných elektráren s výkony 1760 MW se sovětskými reaktory VVER-440 a československá energetika se v budoucnu soustředila právě na tyto reaktory.³⁴⁴

Na první a nejstarší z nich, tzv. V-1 postavenou v Jaslovských Bohunicích mezi lety 1972 až 1981, SSSR dodal jaderný ostrov a československé firmy turbínový ostrov a další součásti elektrárny.³⁴⁵ Pozdější projekty ale probíhaly plně v režii československých společností na základě typového projektu dodaného z SSSR, a to včetně výroby reaktorů. Československo po elektrárně V-1 vyrábělo v podstatě veškeré komponenty – reaktory, parogenerátory, turbogenerátory, elektrická zařízení i většinu zařízení automatizačních systémů a samozřejmě veškerá zařízení sekundárních okruhů.

³⁴⁴ TOMEK, P., *Československý uran 1945-1989*, Praha 1999, s. 31.

³⁴⁵ Původní návrh, že Sovětský svaz dodá kompletní zařízení elektrárny, tj. primární i sekundární část, se ukázal jako nepřijatelný pro nedostatek výrobních kapacit v SSSR a rovněž pro vysoké ceny. Proto byla původní mezivládní dohoda upravena tak, že výroba sekundární části byla svěřena československým podnikům.

Ze stovek společností, které se podílely na přípravě výstavby i její realizaci jmenujeme alespoň Energoprojekt Praha, který zpracovával prováděcí projekt a Škoda Praha, která byla generálním dodavatelem technologické části projektů. Parogenerátory vyráběly Vítkovice a reaktory a turbogenerátory pocházely z plzeňské Škodovky. V roce 1979 byla v Plzni dokončena nová hala pro výrobu kompletních reaktorů.³⁴⁶

Později na stejných principech byly postaveny JE Jaslovské Bohunice V-2, Mochovce a české JE Dukovany³⁴⁷ a Temelín.³⁴⁸ S přechodem na reaktory VVER byl modernizován a v roce 1983 znovu spuštěn i výzkumný modelový reaktor typu TR-0 (po přestavbě byl provozován v Řeži jako LR-0) a školní reaktor VR-1, který slouží ke vzdělávání budoucího personálu jaderných elektráren na Fakultě jaderné a fyzikálně inženýrské.

V rámci východního bloku hrál československý jaderný průmysl klíčovou roli, protože dodával inženýringové služby a hlavní komponenty jaderných elektráren i do ostatních zemí. Na maďarskou JE Pakš byly dodány čtyři kompletní reaktory typu VVER-440, další reaktory tohoto typu byly vyrobeny pro východoněmeckou jadernou elektrárnu Greifswald a dva pro plánovanou polskou elektrárnu Zarnowiec. Jeden reaktor typu VVER-1000 byl dodán do bulharské elektrárny Belene, která nebyla dokončena, ale byl namontován do 4. bloku Kalininské elektrárny v Rusku.³⁴⁹ Celkem z reaktorové haly v Plzni vyjelo 21 reaktorů typu VVER-440 a 3 typu VVER1000, čímž se Československo na konci 80. let zařadilo na čtvrté místo na světě v počtu vyrobených reaktorů.³⁵⁰

Nové projekty výstavby jaderných elektráren s reaktory VVER-1000 V320 přinesly rozšíření výroby Československých podniků. Plzeňská Škoda zahájila výrobu reaktorů VVER-1000 a v roce 1989 dodala první kus pro bulharskou jadernou elektrárnu Belene. I další podniky začaly vyrábět zařízení pro reaktory typu VVER-1000.

3.4.3. *Bilance spolupráce v uranovém průmyslu*

Bilance těžby a zpracování uranové rudy v ČSSR je úkolem nesmírně složitým, což souvisí s tím, že chybí údaje o vyvolaných investicích a náklady na investiční výstavbu jsou

³⁴⁶ LEPKA, F., *Český uran 1945 - 2002 - Neznámé hospodářské a politické souvislosti, 1945 – 2002*, Praha 2003, s. 106.

³⁴⁷ Podrobněji o vývoji JE Dukovany viz SPILKA, P., SUCHARDA, J., *Jaderná elektrárna Dukovany včera, dnes a zítra: stručná kronika 25 let provozu JE Dukovany*, Praha 2010.

³⁴⁸ Při zpracování prvních projektů se však ukázala odlišnost dodavatelsko-odběratelských vztahů v ČSSR proti SSSR a z toho vyplývající úroveň a hloubka zpracování jednotlivých stupňů projektů, zejména prováděcích projektů. Vážným zásahem do zpracování projektové dokumentace byla potřeba dopracovávat technická řešení stavebních prací na úroveň československých zvyklostí.

³⁴⁹ BEKMAN, I., *Jadernaja industrija*, Moskva 2005, s. 803.

³⁵⁰ Tamtéž, s. 810.

nepřehledné. Navíc celé odvětví během daného období prošlo řadou reorganizací a změn, což se negativně odrazilo na kvalitě statistických údajů.

Dle materiálů Federálního ministerstva paliv a energetiky ČSSR celkové náklady na těžbu a zpracování uranu za období 1945-1989 činily zhruba 67,5 mld. Kčs, prodejní cena vyprodukované rudy – 77,5 mld. Kčs, zisk tedy dosáhl cca 10 mld., ale tento výpočet nebere v úvahu státní dotace ceny uranu poskytované v letech 1967-1989.³⁵¹ Informace o výši těchto dotací se různí: od 19,6 mld. Kčs (Federální ministerstvo paliv a energetiky), až k částce 35,9 mld. Kčs (Lepka).

Hospodářský výsledek československého uranového průmyslu ke konci roku 1989 tedy představuje ztrátu odhadovanou na cca 9,6 – 25,9 mld. Kč.³⁵² Nesmíme však opomenout to, že kromě průmyslových investic, formálně amortizovaných odpisy započítávanými do ceny produktu, vynaložil uranový průmysl mnoho i do investic mimovýrobních: bytů a infrastruktury (do roku 1985 bylo předáno do užívání 27 tis. bytů).³⁵³

Velkým problémem zůstával v celém období vývoj ceny uranu a vztah ceny československého uranu k cenám světovým. Vývoj lze rozdělit do čtyř období. Do konce 40. let byla světová cena uranové rudy podstatně vyšší než za jakou ji Československo do Sovětského svazu vyváželo.³⁵⁴ Poté se však poměr začal měnit a SSSR platil za československou uranovou rudu ceny přesahující ceny světové (SSSR do prodejní ceny zahrnoval, mj. veškeré náklady na těžbu včetně mimovýrobních).³⁵⁵

Nicméně své závazky Moskva se snažila postupně snižovat. V letech 1952 až 1959 již do ceny nebyly započítávány mimovýrobní náklady a zisk byl postupně snižován. Vývoz uranové produkce do Sovětského svazu však byl pro ČSR mimořádně výhodný – její podíl na celkovém exportu Československa do SSSR činil 32,6% hodnotového objemu – těmito příjmy se hradil import železa, nafty, masa a obilovin.³⁵⁶

V letech 1959 až do poloviny šedesátých let byly placeny pevné ceny za uran. Poslední období je období let 1967 až 1989, kdy byly také placeny pevné ceny, avšak československý uranový průmysl se již nedokázal obejít bez dotací ze státního rozpočtu. V té době ale již existoval v ČSSR kolos uranového průmyslu a uranová lobby. Na popředí se dostala i otázka zaměstnanosti a snaha o návratnost utopených investic.

³⁵¹ TOMEK, P., *Československý uran 1945-1989*, Praha 1999, s. 15.

³⁵² Zde ale není započítána investice do asanace oblastí severních Čech zamořených po těžbě uranu loužením kyselými roztoky ve výši 20 mld. Kč, která je poskytována ze státního rozpočtu České republiky. Pokud tuto investici započítáme, ztráta se zvýší na asi 29,6 až 45,9 mld. Kčs.

³⁵³ TOMEK, P., *Československý uran 1945-1989*, Praha 1999, s. 17.

³⁵⁴ FREJKA, L., *26. únor 1948 v československém hospodářství*, Praha 1948, s. 41.

³⁵⁵ Dělo se tak proto, že zásoby uranové rudy v oblasti jeho vlivu byly relativně chudé ve srovnání s USA.

³⁵⁶ NA ČR, fond Ministerstvo financí (1959), Uran. Rozbor hospodaření ÚSV a TRS za I. pololetí 1959, Informace pro náměstka Dvořáka z 11. 5. 1959.

S rozvojem uranového průmyslu v ČSR nicméně vyvstala otázka rozvoje jaderné energetiky. V dubnu 1955 uzavřela Moskva s Prahou mezistátní smlouvu, na jejímž základě měl být do Československa dodán pokusný reaktor. Z velké části díky této spolupráci se v ČSSR vytvořil vyspělý atomový průmysl a pokročilý vzdělávací systém, který přivedl oba nástupnické státy bývalé federace do světové špičky v nukleárním oboru.

V 70.-80. letech v Československu vyrostly nové reaktory (i když přechod k sovětským reaktorům symbolizoval likvidaci zbytků československé svrchovanosti) a většina dodnes funguje. Podle hodnocení WANO patří české jaderné elektrárny k nejlépe provozovaným na světě.

Spolupráce českých a ruských odborníků se úspěšně rozvíjí i dnes. České společnosti jako například Arako, Sigma Group, Vítkovice Machinery Group a Kabelovna Kabex patří mezi tradiční a spolehlivé dodavatele na jaderné elektrárny s reaktory typu VVER, a to jak na území Ruské federace, tak i v jiných zemích. Na obě současné české jaderné elektrárny dodává palivo ruská společnost TVEL.

Kapitola s názvem uran je jen jedna z mnoha, ale názorně ilustruje to, jak se koncipovaly sovětské-československé vztahy, a také vztah komunistů k lidem i krajině. Dodnes jsou v oblastech těžby kontaminovány podzemní vody a stát stále vynakládá prostředky na sanaci těchto regionů. Ovšem ekonomické ztráty nejsou to nejdůležitější, mnohem horší byla smrt či podlomení zdraví místních obyvatel a vězňů.

4. Hospodářské vztahy Československa a Sovětského svazu v období 1982-1989: kdo profitoval ze vzájemné spolupráce?

Rostoucí problémy Sovětského svazu, způsobené zhoršením ekonomické situace, poklesem cen pohonných hmot a naléhavou potřebou lépe uspokojit vlastní vnitřní trh, vedly v sovětském establishmentu k pochybám o dosavadní podobě spolupráce se satelity SSSR, předpokládající jednak politické podřízení zemí, jednak povinnost Moskvy zachraňovat a sanovat je v případě hospodářských potíží.

O přínosnosti takto uspořádaného impéria pro Sovětský svaz se v Moskvě začalo diskutovat již v 70. letech, ale ve druhé polovině 80. let se dané téma začalo probírat i v nejvyšších patrech sovětského vedení. To byl patrně i jeden z důvodů zavedení některých tržních mechanismů a světových cenových měřítek v rámci RVHP za vlády premiéra Ryžkova.

V současnosti mezi odborníky převládá názor, že bilance SSSR ve vztazích se zeměmi sovětského bloku byla pasivní.³⁵⁷ Přestože v letech 1945-1956 od svých satelitů Moskva vyzískala hodnoty ve výši asi 20 mld. dolarů,³⁵⁸ později se situace začala měnit a Sovětský svaz musel vynakládat stále větší objemy prostředků na sanaci spojeneckých režimů, především při jednorázových nouzových výpomocích v krizích.

Přispěly k tomu i obecně nižší ceny nákupů surovin a energií v SSSR proti cenám světovým – podle různých odhadů měl rozdíl pohybovat mezi 20 a 30 procenty. Podle C. Buchcheima vyvážel Sovětský svaz do spřízněných zemí asi polovinu své produkce pohonných hmot, ale nakupoval u nich „kvalitativně méně hodnotné produkty za poměrně značně nadhodnocené ceny“, čímž vlastně v rostoucí míře „na suroviny chudé země RVHP subvencoval“.³⁵⁹

Dva američtí autoři dospěli k názoru, že Sověti v 70. letech na své satelity doplatili asi 6,5 mld. dolarů a v následujícím desetiletí měla tato suma činit něco přes jednu miliardu

³⁵⁷ Srov. CROZIER, B., *The rise and fall of the Soviet empire*, Michigan 1999; CIPKOWSKI, P., *Revolution in Eastern Europe: Understanding the Collapse of Communism in Poland, Hungary, East Germany, Czechoslovakia, Romania and the Soviet Union (Our Changing World)*, Washington 1991; BROWN, A., *Seven years that changed the world*, Oxford 2007; BEREND, T.I., *From the Soviet bloc to the European Union: The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe Since 1973*, Cambridge 2009; DELACOUR DUBANBIN, J.P., *The Cold war: the great powers and their allies*, London 1994; GATI, C., *The Bloc That Failed: Soviet-East European Relations in Transition*, Indiana 1990; NEKIPELOV, A.D., ORLIK, I.I., *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroj polovině XX veka*, 2. díl, Moskva 2002; PICHOKA, R., *Sovetskij Sojuz: istorija vlasti 1945-1991*, Novosibirsk 2000; SAKWA, R., *Soviet politics in perspective*, Oxford 1998; ŠMELEV, B., *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroi polovine XX. veka*, 2. díl, Moskva 2003; STRAYER, R., *Why Did the Soviet Union Collapse?: Understanding Historical Change*, New York 1998; ZADOROŽŇUK, E.G., MARJINA, V.V., SERAPIONOVA, E.P., *Čechija i Slovákija v XX veke*, Moskva 2005.

³⁵⁸ KŘEN, J., *Dvě století Střední Evropy*, Praha 2005, s. 796.

³⁵⁹ BUCHHEIM, C., *Einführung in die Wirtschaftsgeschichte*, Munchen 1997, s. 64.

dolarů ročně.³⁶⁰ Pro tento názor mluví i další argumenty, například přímé i nepřímé sovětské záruky za úvěry socialistických zemí na Západě, proti němu naopak skutečnost, že se spojenci rostoucí měrou podíleli na sovětských investicích v ropném a plynovém průmyslu.

Předmětem zájmu této kapitoly bude analýza distribuce ekonomických výhod mezi Sovětským svazem a Československem, plynoucí ze vzájemné ekonomické spolupráce, zkoumané ve dvou předchozích kapitolách.

4.1. Distribuce výhod/nevýhod ekonomické spolupráce ČSSR a SSSR

Ekonomické vztahy SSSR a Československa byly mnohem komplexnější, než s jinými státy sovětského bloku (o srovnatelné úrovni lze hovořit jen v případě NDR). Potenciál pro využití ekonomických politik ke sledování politických nebo ideologických cílů byl odpovídajícím způsobem vyšší.³⁶¹ Obecně se Moskva chovala k československému partnerovi jako vlídný majitel půdy v době rychlé inflace: zvyšoval nájemné postupně a se zpožděním.³⁶²

Odlišné pohledy v odborných kruzích na podstatu „subvencí“, který poskytoval Sovětský svaz ČSSR a dalším zemím střední a východní Evropy mají určitě své opodstatnění. Podle některých se jednalo o „subvencích“, které byly výsledkem existujícího uspořádání evropské části sovětského bloku (podoba celní unie); jiný názor byl, že to byly jemně kalibrované sovětské „platby“ za politickou poslušnost. Rozsah a odůvodnění těchto subvencí se však dal těžko odhadnout.

S cílem osvětit tuto problematiku se autor odhodlal zhodnotit přínosy a nedostatky přednostní orientace Československa na sovětskou ekonomiku v zahraničním obchodě a určit bilanci ekonomické spolupráce Sovětského svazu a ČSSR. Byl též učiněn pokud zodpovědět na otázku proč Moskva byla ochotná zmíněné „subvence“ poskytovat a financovat.

Směnné relace a náklady obětované příležitosti

Sovětský svaz po celé zkoumané období byl především čistým vývozcem paliva a surovin za cenu nižší, než odpovídající světové tržní ceny a čistým dovozcem vyrobeného zboží za ceny vyšší, než odpovídající světové tržní ceny. Z toho důvodu prodělával při obchodování s Československem za ceny určené v rámci RVHP, místo toho aby obchodoval se Západem za světové tržní ceny.

³⁶⁰ MARRESE, M., VANOUS, J., *Soviet subsidization of trade with eastern Europe: a Soviet perspective*, Berkeley 1983, s. 36.

³⁶¹ DANŠINA, V.N., *Torgovo-ekonomičeskoe sotrudničestvo stran-členov SEV*, Moskva 1991, s. 187.

³⁶² Takové srovnání uvádí FOWKES, B., *The rise and fall of communism in Eastern Europe*, London 1995, s. 19.

Navíc Sovětský svaz jako čistý dovozce československé strojírenské produkce získával dražší výrobky nižší kvality, než byly výrobky nabízené západními vývozci na světovém trhu. Bylo dobře zdokumentované, že když Československo, jiné východoevropské země nebo Sovětský svaz směňovaly své stroje a jiné strojírenské výrobky na světových trzích, musely prodávat je se značnou slevou ve srovnání s cenami za podobné (ale ne stejné) výrobky, směňované západními zeměmi.³⁶³

Tyto transfery, nebo náklady obětované příležitosti, spojené s prodejem surovin a plynu do zemí RVHP, čas od času předvídatelně kolísaly, což vycházelo z cenových pravidel RVHP. Např. po druhém ropném šoku se sovětská ropa dodávala do Československa za cenu více než dvakrát nižší, než světová. Náklady ČSSR v tomto období kladně ovlivňoval ještě jeden faktor: v letech 1973-1984 země získala celkem 60 mil. t ropy³⁶⁴ jako splátku za úvěr poskytnutý v podobě zařízení pro ropný průmysl z roku 1966. Cena této ropy byla stanovena v relacích 60. let na fixních 15 konvertibilních rublů za tunu.³⁶⁵

ČSSR v tomto ohledu byla mezi roky 1974-1984 nepochybně výrazně zvýhodněna, ale koncem 80. let byl dosažen bod, kdy země střední a východní Evropy platily (alespoň papírově) za sovětskou ropu více, než byly světové tržní ceny.³⁶⁶ Byl to opět mechanický výsledek cenových vzorků RVHP, kdy světové ceny ropy začaly klesat. V důsledku toho docházelo k zásadním změnám i ve směnných relacích mezi surovinami a hotovými výrobky ve prospěch satelitů, včetně Československa.³⁶⁷

Co se týče objemů K. Poznanski³⁶⁸ poskytuje poměrně umírněné výpočty pro předpokládané sovětské transfery do evropských satelitů. Našel důkaz, že Sovětský svaz měl tendenci platit významně vyšší než světové ceny za svůj dovoz ze Západu; znamenalo to, že náklady obětované příležitosti na nákup strojního vybavení od partnerů RVHP byly mnohem nižší, než se zdálo při pouhém porovnání se „světovými cenami“.

Jiní autoři odhadují, že slevy v polovině 80. let dosahovaly v průměru 40%. Například S. Ausch tvrdil, že ceny strojírenských výrobků uvnitř RVHP se odlišovaly od světových

³⁶³ O tom zmiňují MARRESE, M., VANOUS, J., *Soviet subsidization of trade with eastern Europe: a Soviet perspective*, Berkeley 1983, s. 59 a HAVLIK, P., *Comparison of Real Products between East and West 1970-1983*, San Francisco 1991, s. 127. Nově také HANSON, P., *The rise and fall of the Soviet economy*, London 2003, s. 87 a GAJDAR, J.T., *Gibel' imperii. Uroki dlya sovremennoj Rossii*, Moskva 2013, s. 31.

³⁶⁴ Roční spotřeba ČSSR v roce 1980 činila 20 mil. t.

³⁶⁵ GINSBURGS, G., SLUSSER, R., *A calendar of Soviet treaties: 1958-1973*, Alphen aan den Rijn 1981, s. 362.

³⁶⁶ Tento konflikt zájmů byl řešen dvěma způsoby. Za prvé, úpravou zúčtovacích podmínek a částečným přechodem k zúčtování ve volně směnitelných měnách, za druhé, snahou o omezení objemů dodávek ropy do zemí RVHP, včetně Československa (zdroj: FRIEDLANDER, M., *Foreign trade in Eastern Europe and the Soviet Union*, Michigan 1990, s. 167).

³⁶⁷ Viz Tabulka č. 7.

³⁶⁸ POZNANSKI, K., *Opportunity cost in Soviet trade with Eastern Europe: discussion of methodology and new evidence*, in: *Soviet Studies* 40, 1988, 2, s. 300.

tržních cen o 10-20%.³⁶⁹ Tudíž, země RVHP prodávaly své stroje a jiné výrobky dodávané do SSSR za poměrně vysoké ceny (v porovnání se světovým trhem), zatímco platily nižší než světové ceny za ropu, plyn a suroviny z SSSR.

Nutné podotknout, že v tomto období pokračoval rychlý růst spotřeby energií v ČSSR (a jiných zemích RVHP). Např. od 60. let byla ropa nejrychleji rostoucím zdrojem energie, který se využíval nejen ve vozidlech, obzvláštní význam měla v teplárenství, které bylo v souvislosti s bytovou výstavbou stále důležitějším. Tudíž dvojnásobný růst cen ropy představoval problém pro Československo, jež patřila z hlediska palivo-energetické náročnosti národního hospodářství ke světové špičce. Tento faktor z hlediska vlivu na objem poskytnutých subvencí lze jen těžko kvantifikovat.

Nejčastěji uváděné odhady nákladů obětované příležitosti v rámci sovětsko-východoevropského obchodu ale obsahuje článek Michaela Marrese a Jana Vaňouse, kteří spočítali objem „subvencí“, poskytnutý SSSR satelitním zemím v období 1970-1982.³⁷⁰ Autor využil jejich metodu výpočtu nákladů obětovaných příležitostí v rámci sovětsko-československého obchodu v letech 1983-1989.

Metoda vypadá následovně: objem subvencí dostaneme výpočtem poměru cen dolar/rubl pro vývozy a dovozy v sovětských rublech a tvrdé měně v rámci šesti skupin výrobků: strojní zařízení, zbraně, suroviny, paliva, potraviny a vyrobené spotřební zboží. Tyto poměry využijeme pro výpočet implicitních cen pro sovětské vývozy do socialistických a nesocialistických zemí, které použijeme pro získání směnného kurzu pro každou skupinu komodit. Stejný postup se používá pro dovozy. Pak získáme poměry, nebo směnné kurzy, k převedení hodnoty obchodních toků do zemí RVHP na dolary.

Například sovětský export energií je převeden na dolary prostřednictvím implicitního směnného kurzu pro paliva a vývozy strojního zařízení jiným kurzem pro strojní zařízení. Sovětské dovozy v dolarech jsou pak odečteny od vývozu v dolarech, abychom dostali bilanci dolarového obchodování. Pokud je obchodování v rublech v rovnováze, tato dolarová bilance se rovná subvencí, rozdílu v dolarové hodnotě nebo hodnotě obchodních toků v sovětských rublech.

Pokud není obchodování v rublech vyrovnané, tento deficit nebo nadbytek musí být vytknut před závorku rovnice předtím, než je subvence vypočítaná převedením obchodního deficitu v rublech na dolary s průměrnou dolarovou hodnotou dovozů v sovětských rublech.

³⁶⁹ AUSCH, S., *Theory and Practice of CMEA Cooperation: The Legacy and the Aftermath of Its Termination*, Budapest 1987, s. 41.

³⁷⁰ MARRESE, M., VANOUS, J., *Soviet subsidization of trade with eastern Europe: a Soviet perspective*, Berkeley 1983.

Dolarová hodnota tohoto deficitu se pak musela odečíst od dolarové obchodní bilance; rozdíl se rovná subvenci.

Tabulka č. 13 Celkový objem sovětských „dotací“ Československu

Rok	mil. USD
1980	3399
1981	3534
1982	2917
1983	2374
1984	2425
1985	1987
1986	1920
1987	681
1988	-1003
1989	-1884

Zdroj: vlastní výpočty, MARRESE, M., VANOUS, J., *Soviet Subsidization of trade with Eastern Europe*, Berkeley 1983, s. 20.

O „poskytnutí“ významného objemu subvencí SSSR Československu a ostatním zemím RVHP potvrzují i údaje, zveřejněné v práci K. Poznanskiho. Jeho analýza, založená na principu relativní kupní síly, ukázala, jednak to, že Sovětský svaz poskytoval zemím východní Evropy značný objem čistých transferů (subvencí) během let 1972-87, ale v menší míře, než uvádí jiní autoři.³⁷¹

³⁷¹ Např. GATI, C., *The Bloc That Failed: Soviet-East European Relations in Transition*, Indiana 1990; GERON, L., *Soviet foreign economic policy under Perestroika*, London 1991; NEKIPELOV, A.D., ORLIK, I.I., *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroj polovině XX veka*, 2. díl, Moskva 2002.

Tabulka č. 14 Sovětské subvence evropským zemím RVHP

Rok	mil. USD
1980	10821,78
1981	9105,39
1982	6802,87
1983	3845,08
1984	1342,52
1985	1002,38
1986	1227,78
1987	204,10

Zdroj: POZNANSKI, K., *Opportunity Cost in Soviet Trade with Eastern Europe: Discussion of Methodology and New Evidence*, in: *Soviet Studies* 40, 1988, č. 2, s. 302.

System zúčtování

Základem pravidel a podmínek vzájemného obchodu byla rozhodnutí státních plánovacích institucí (plánu), z nich vyplývající kontingenty vzájemných dodávek, vyjadřované v pětiletých obchodních dohodách stvrzovaných na mezivládní úrovni. Rozhodující role v tomto směru příslušela hmotnému bilancování dodávek, prováděnému centrálními plánovacími aparáty.

Ceny ve vzájemném obchodě se stanovovaly podle systému takzvaných pětiletých klouzavých průměrů světových cen. Stabilita cen byla důležitou vlastností, která odlišovala centrálně plánovaný systém od kapitalismu. Tento cenový mechanismus částečně zmírňoval dopady z výkyvů cen, ale dále prohluboval izolaci socialistických ekonomik od faktických tržních procesů a jejich přirozeného působení na nezbytné strukturální změny v hospodářství.

Významnou úlohu v rámci vzájemného obchodu měl i systém multilaterálního zúčtování, který se realizoval v rámci vzájemné směny v RVHP prostřednictvím Mezinárodní banky pro hospodářskou spolupráci (MBHS).³⁷² Tento systém směřoval ke koordinaci vyrovnanosti dodávek zboží a služeb nikoliv každého státu s každým, ale celkového obchodu v rámci Rady vzájemné hospodářské pomoci, což umožnilo exportně orientovaným zemím, jakým bylo Československo, zvyšovat svůj vývoz bez ohledu na schopnost dovozující země pokrýt tento deficit. Aktivní saldo platební bilance v obchodě s jednou zemí se využívalo k

³⁷² MBHS byla založena vládami členských států RVHP v roce 1963. Činnost MBHS je upravena Dohodou o zřízení a činnosti Mezinárodní banky hospodářské spolupráce z 22. října 1963 a Statutem, který je nedílnou součástí této Dohody. Hlavním důvodem pro vznik této banky bylo zajištění mnohostranného zúčtování vzájemných dodávek zboží a služeb pro členské státy RVHP. Po rozpadu RVHP a nutné transformaci činnosti v 90. letech začala MBHS fungovat jako moderní mezinárodní banka s regionálním významem, která poskytuje všechny běžné bankovní služby (jako běžná komerční banka, včetně správy účtů) zaměřené na podnikatelskou klientelu s důrazem na podporu obchodu v členských státech banky. Současnými vlastníky banky je osm států – Ruská federace, Česká republika, Polsko, Bulharsko, Rumunsko, Slovensko, Mongolsko a Vietnam.

pokrytí pasivního salda daného státu ve vztazích s dalšími členy RVHP, což mělo zajistit vytyčenou vyrovnanost multilaterální směny.

Zúčtování se provádělo v převoditelných rublech, jenž se využívaly jako univerzální platidlo při nákupu zboží v zemích, na účtech bank členských států; každá země pak měla vlastní účet v Mezinárodní bance ekonomické spolupráce, na které se účtovaly všechny příjmy ve prospěch banky disponující účtem včetně částek přijatých úvěrů. Tam se ukládaly i přebytky dosažené v zahraničním obchodě, které se využívaly při obchodování s nečlenskými zeměmi RVHP, kterým byly pak uhrazovány platby za importované zboží ve volně směnitelných měnách.

Zúčtování neobchodních operací, uskutečňovaných podle vnitřních maloobchodní cen a sazeb za služby, se provádělo na zvláštních účtech v národních měnách v bankách členských států podle dohod o zúčtování neobchodních platů. Tyto účty bylo možno doplňovat z účtů v převoditelných rublech. V rámci obchodu mohla vznikat jistá nevyrovnanost dodávek zboží a plateb s jednotlivými státy, podmínkou k tomu bylo ale dosažení roční vyrovnanosti plateb se všemi členskými státy jako celkem.³⁷³

Členské země RVHP včetně Československa a Sovětského svazu však obchodovaly v rámci RVHP v podstatě jen podle seznamu nedostatkových položek, které bilancovaly v poměru 1:1 (nedostatkové suroviny, potraviny, spotřební zboží). Po vyčerpání dvoustranných seznamů na trhu RVHP existovaly převážně jen nezajímavé položky. Za důvod se označoval stávající systém zúčtování, který nestimuloval k rozšíření palety obchodovaného zboží, neboť tvorba aktiv v převoditelných rublech vystupující jako devizové rezervy, kdykoliv a kdekoliv použitelné na trhu států RVHP, nebyla odpovídající, což znemožňovalo vlastní podstatu zúčtovacího a platebního systému.³⁷⁴

Úvěrové vztahy

Sovětský svaz nesl velké náklady obětované příležitosti, když poskytoval půjčky v rublech. Tato podpora byla dvojího charakteru. Za prvé, nominální úrokové sazby nebo půjčky v rublech se poskytovaly za 2,5 až 3 procenta, tj. za cenu menší, než sovětská úroková

³⁷³ Podrobněji o systému zúčtování a plateb RVHP viz NEUSTADT, A., *Problém propojení světových cen s vnitřními a kontraktními cenami vzájemného obchodu zemí RVHP*, in: Finance a úvěr 39, 1990, č. 8, s. 522-531; DANŠINA, V.N., *Torgovo-ekonomičeskoe sotrudničestvo stran-členov SEV*, Moskva 1991; ŠASTITKO, V.M., BOČKOVA, V.I., *Vněšnjaja torgovlja SSSR so stranami SEV*, Moskva 1986; LAVIGNE, M., *The Soviet Union inside Comecon*, in: Soviet Studies 35, 1983, č. 2, s. 135-153; FIŠER, V., *Nástin diskuzí o směnitelnosti československé (resp. české) měny v letech 1966-1995*, Praha 2004, s. 55-59.

³⁷⁴ FIŠER, V., *Nástin diskuzí o směnitelnosti československé (resp. české) měny v letech 1966-1995*, Praha 2004, s. 56.

sazba (10 procent), a tržní úrokové sazby na západě.³⁷⁵ Takže příjemci půjčky v rublech dostávali velkou subvenci na úrokovou sazbu.

Za druhé, kvůli cenovým poměrům uvnitř RVHP, východoevropské země těžily z obchodní subvence, když splácely půjčky. Zboží, které využívaly ke splácení půjčky, stálo na světových trzích podstatně méně, než zboží, které dostaly na úvěr; Sovětský svaz tento rozdíl absorboval.

Tabulka č. 15 Objem poskytnutých úvěrů SSSR Československu (mil. rublů)

<i>Rok</i>	<i>Objem sovětských kreditů</i>
1980	154,9
1981	432,4
1982	748
1983	1199,2
1984	1773,5
1985	1971,3
1986	3998,2
1987	1881,8
1988	931,6

Zdroj: vlastní výpočty podle MINISTERSTVO VNĚŠNĚJ TORGOVLI SSSR, *Vněšněekonomické svjazi SSSR v 1989 godu*, Moskva 1990, s. 178-180; MYANT, M., *The Czechoslovak economy 1948-1988: The Battle for Economic Reform*, Cambridge 2010, s. 106.

Společná investiční činnost

Většina dobové literatury pojednává o formách společného investování z hlediska vzájemných výhod. Sovětský svaz rozšiřoval svoje kapacity s pomocí svých partnerů a na oplátku je zásoboval svými přírodními zdroji, kterých neměli dostatek. Menší země souhlasily s tím, že poskytnou některé své výrobní prostředky na spolupráci se SSSR, což jim umožnilo získat zboží, které by jinak musely nakoupit za vyšší náklady na třetích trzích.

Toto je obecná linie. Prověřme, za jakých podmínek se evropské členy RVHP účastnily společných investičních projektů. Tyto země poskytly SSSR dlouhodobé půjčky (na 12 nebo 15 let), většinou ve formě strojního zařízení a vybavení, za nízkou úrokovou sazbu (2 až 3% ročně). Tyto půjčky byly splaceny po dokončení projektu dodávkami ze společně postavené výrobní jednotky. Po zaplacení dluhu, běžné dodávky partnerovi byly většinou zaručeny po určitou dobu.³⁷⁶

³⁷⁵ AUSCH, S., *Theory and Practice of CMEA Cooperation: The Legacy and the Aftermath of Its Termination*, Budapest 1987, s. 48.

³⁷⁶ BRADA, J., HEWETT, E.A., *Reforms in foreign economic relations of Eastern Europe and the Soviet Union*, Duke 1988, s. 189.

Pro SSSR byla takto stanovená schéma zřejmě výhodná, jak ukázal Hannigan³⁷⁷ u projektu Orenburského projektu, jednoho z nejznámějších a největších z podobných projektů s odhadovanými náklady téměř 12 mld. USD.

V tomto případě byly hlavní přínosy pro sovětskou ekonomiku následující:

- zvýšení přepravní kapacity zemního plynu, odhadovaný na 4% z kapacity sovětského přepravního systému plynu roku 1978;
- dodávka strojního zařízení, které může být použito při stavbě jiných plynovodů;
- zkušené pracovní síly pro tento projekt (podle sovětských zdrojů celkem 2 tis. československých pracovníků se podílelo na realizaci daného projektu).

Pro zúčastněné země byly výhody méně zřejmé: jednak investice nebo objekty zůstávaly ve vlastnictví země, kde se postavily, společné vlastnictví neexistovalo. Dodávky zboží byly „zaručeny“, poté co byla půjčka splacena, ale byly podmíněny dobrou vůlí vypůjčovatele – Sovětského svazu.

Celkově u projektů zahájených koncem 70. let až začátkem 80. let byla úroková sazba zaplacená SSSR nízká, několikrát nižší než světové úrokové sazby na mezinárodním peněžním trhu. Ale účastnické země musely často nakupovat požadované zařízení na Západě. Musely přesměrovávat určitou část svých (již omezených) peněžních zdrojů na tyto projekty, nebo si půjčit na mezinárodním peněžním trhu za vysokou úrokovou sazbu.³⁷⁸

Mezinárodní investiční banka RVHP financovala některé z těchto projektů ze svých vlastních zdrojů. Tyto „mnohostranné“ úvěry nebyly poskytnuty SSSR, ale většinou jeho partnerům, kteří je využívali k nákupu v západních zemích. Sovětský svaz těžil z nákupů technologií prostřednictvím těchto úvěrů, bez toho, aby musel platit vysoké úrokové sazby, protože tyto půjčky byly provedeny bankou do zemí, používajících tyto peníze k uspokojení potřeb sovětské ekonomiky.³⁷⁹

Souběžně s tím, nedocházelo k jednostrannému přesunu technologií ze Sovětského svazu do východní Evropy. V některých oblastech (farmacie, robotika, počítačová periferní zařízení, výstavba lodí) byla východní Evropa tak pokročilá, jako Sovětský svaz, nebo pokročilejší. Výhody vědecké výměny tak proudily oběma směry.

Navzdory vysoké intenzitě společné investiční činnosti spolupráce v dané oblasti se

³⁷⁷ HANNIGAN, J.B., *The Orenburg Natural Gas project and Fuels-Energy Balances in Eastern Europe*, Ottawa 1980.

³⁷⁸ JOINT ECONOMIC COMMITTEE, *East European economies. Slow growth in the 1980's*, Washington 1985-1986, s. 76; MARRESE, M., *CMEA: effective but cumbersome political economy*, in: *International Organization* 40, 1986, č. 2, s. 307.

³⁷⁹ GERON, L., *Soviet foreign economic policy under Perestroika*, London 1991, s. 105.

potýkala se stejnými problémy: důraz na primární zajištění surovinových potřeb primárního sektoru hospodářství, pomalé tempo výstavby kapacit zpracovatelských odvětví, zanedbávání ochrany životního prostředí.³⁸⁰ Zmiňované problémy se přitom řešily administrativními metodami, např. založením Mezivládního výboru ekonomické kooperace³⁸¹ v prosinci 1983, který se zabýval mj. kontrolou implementace dohod.

Kvalita obchodovaného zboží

V důsledku dlouhodobého vývoje mezi SSSR a Československem existovala oboustranná strukturální závislost. Závislost československé ekonomiky na SSSR byla zřejmá jak u dovozu, tak u vývozu. U československého vývozu se strukturální závislost projevovala nejen vysokým podílem SSSR na celkovém vývozu (přibližně 30%), ale i tím, že technické a kvalitativní parametry československé produkce vycházely zejména z požadavků sovětského trhu a tato produkce tak byla především realizovatelná na tomto trhu.

Kvalita směřovaných výrobků ale neustále zaostávala za světovou úrovní. Podíl produkce zařazené do I. stupně jakosti se ve druhé polovině 80. let pohyboval okolo 15%.³⁸² Dynamika počtu nových výrobků byla prakticky zanedbatelná, úroveň využívání vynálezů a zlepšovacích návrhů byla dlouhodobě stabilizována na nízkém stupni.

Podíl vědecko-technické produkce v rámci bilaterálního obchodu také klesal: například v roce 1984 činila jen 5% sovětských exportů do Československa a 12% v opačném směru.³⁸³ V průběhu druhé poloviny 80. let se dané číslo stále snižovalo a technologická úroveň sovětské a československé výrobní báze stagnovalo.

Pro srovnání kvalitativní úrovně vyráběné produkce v obou zemích a světové úrovně použijeme index ceny za kilogram exportované na Západ produkce: v roce 1970 cena/kg strojírenské produkce dosahovala 40 až 50% světové úrovně, v roce 1980 – 30-35%, v roce 1984 již méně než 25%.³⁸⁴

³⁸⁰ GAJDAR, J.T., *Gibel' imperii. Uroki dlya sovremennoj Rossii*, Moskva 2013, s. 176; GATI, C., *The Bloc That Failed: Soviet-East European Relations in Transition*, Indiana 1990, s. 64.

³⁸¹ Jedná se o Mezivládní československo-sovětské komisi pro hospodářskou a vědeckotechnickou spolupráci. Podrobněji viz AE GARF, fond 302, i. 2, čj. 2273, Soglašenje o mnogostoronněm ekonomičeskom i naučno-techničeskom sotrudničestvě stran-členov SEV, s. 36.

³⁸² AE GARF, f. 2, i. 2410, signatura 302/2/V, čj. I2-I5, Strany-členy SEV i ich vzaimodějstvie v 1987-1988 gg., s. 17-18.

³⁸³ KONTOROVIC, V., *Technological progress and research and development*, in: ELLMAN, M., KONTOROVIC, V. (eds.), *The Disintegration of the Soviet Economic System*. London 1992, s. 228.

³⁸⁴ AE GARF, f. 2, i. 2163, signatura 302/2/V, čj. I2-II, Analiz razvitija stran-členov SEV v pervoi polovině 80-ch gg., s. 7.

Spolehlivost dodávek

V československo-sovětském obchodě často vznikaly situace, kdy docházelo k neplnění vzájemných smluvních závazků.³⁸⁵ Neschopnost regulovat a účinně kontrolovat kanály vzájemných dodávek měly za následek prostoje a zastavení výroby v obou zemích. Období poloviny 80. let je přímo ukázkové: například v roce 1985 Československo nedodalo téměř 5% ročního smluvního vývozu do SSSR.³⁸⁶ S cílem řešení této nepříznivé situace byla přijata opatření v rámci Protokolů a Souborů opatření. Například v období 1985-1989 v rámci spolupráce v oblasti strojírenství bylo doporučeno³⁸⁷:

- rozšíření výrobních kapacit a organizace oprav opotřebovaných součástí, dílů a sestav, dodaných v rámci vzájemného obchodu;
- rozvoj centralizovaných skladů náhradních dílů a zařízení;
- zaměření na dlouhodobé smlouvy o dodávkách;
- zřízení technických a koordinačních středisek v rámci Obchodních zastupitelstev;
- organizace kanceláří největších továren v ČSSR a Sovětském svazu, stejně jako skladů a dílen pro údržbu a opravy strojů a zařízení.

Tato opatření však narážela na problém jejich realizace v praxi v důsledku nekompetentnosti, nezájmu a byrokratických překážek ve vzájemném obchodě. Další problém spočíval v nutnosti koordinovat obchodní a jiné hospodářské toky prostřednictvím Rady vzájemné hospodářské pomoci v rámci koordinace dlouhodobých ekonomických plánů, kde se často logické ekonomické procesy byly podřízeny politickým zájmům (například přednostní orientace Československa na Sovětský svaz a země třetího světa – neevropské členské země RVHP) definované Komunistickou stranou Sovětského svazu.³⁸⁸

Spolupráce ve výrobě

Přílišná specializace československé ekonomiky na produkci těžkého strojírenského průmyslu negativně determinovala hospodářské výsledky. Zajištění růstu těžkého průmyslu,

³⁸⁵ Za nejhorší z tohoto pohledu se přirozeně považuje období 1988-1990, kdy na pozadí ekonomické katastrofy v SSSR došlo k degradaci vzájemných kontaktů SSSR a ČSSR. Blíže viz 3. kapitola dané práce.

³⁸⁶ AE GARF, f. 302, i. 2, čj. 1536, Správka o sostožanii i razvitii ekonomičeskogo sotrudničestva SSSR i ČSSR v 1975-1985 gg., s. 8.

³⁸⁷ AE GARF, f. 413, i. 32, čj. 4228, s. 2-7.

³⁸⁸ VYKOUKAL, J., LITERA B., TEJCHMAN, M., *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989*, Praha 2000, s. 169.

kteřé zůstávalo prioritou ekonomické politiky, se stále více dostávalo do rozporu s možnostmi a potřebami moderního rozvoje. Díky investiční podpoře produkce výrobních prostředků se zakonzervovala struktura ekonomiky s nadměrným zastoupením těžkého průmyslu, palivoenergetického komplexu, strojírenství a hutnictví, s nízkým podílem spotřebních odvětví. Přetrvávající důraz na rozvoj materiálně a energeticky náročných výrob v těžkém průmyslu vedl v podmínkách omezené surovinové základny k růstu importní závislosti československého hospodářství na Sovětském svazu.³⁸⁹

Za účelem prohloubení československo-sovětské kooperace ve zkoumaném období ze sovětské iniciativy byl přijat Program socialistické mezisektorové dělby práce. Z údajů v Tabulce č. 15 je patrná neúspěšnost aplikace zmíněného programu na strukturu obchodu v jednotlivých sektorech vzájemného obchodu.

³⁸⁹ DANŠINA, V., *Ekonomika Čechoslovákii v 80-e gody*, Moskva 1988, s. 20-32.

Tabulka č. 16 Mezisektorový obchod ČSSR a SSSR v letech 1982 a 1988 (v mil. Kčs)

Sektor	Rok	Import	Export	Bilance	Podíl/celkový import	Podíl/celkový export
Zemědělství	1982	31	217	+186	0,066	0,513
	1988	37	198	+161	0,054	0,310
Paliva	1982	26867	32	-26835	57,9	0,075
	1988	46518	21	-46947	66,8	0,033
Energetický sektor	1982	651	126	-524	1,4	0,299
	1988	1387	152	-1235	2,0	0,238
Hutnictví	1982	4301	2290	-2011	9,4	5,4
	1988	4479	2294	-2184	6,5	3,6
Chemický průmysl	1982	3123	2215	-907	7,1	5,2
	1988	3896	2941	-954	5,7	4,6
Strojírenství	1982	4549	23349	+18930	9,9	55,3
	1988	5799	36661	+31054	8,3	57,5
Elektrotechnický průmysl	1982	1221	2709	+1488	2,7	6,4
	1988	1522	4672	+3150	2,2	7,3
Stavební materiály	1982	131	279	+149	0,289	0,662
	1988	134	625	+491	0,192	0,980
Textilní průmysl	1982	893	1545	+652	1,925	3,657
	1988	1167	1550	+1383	1,675	4,001
Celkem	1982	46118	42429	-3689	100,0	100,0
	1988	69440	63157	-5483	100,0	100,0

Zdroj: Interní statistický materiál FMZO – Praha, 1986; FEDERÁLNÍ STATISTICKÝ ÚŘAD, *Statistická ročenka ČSSR 1989*, Praha 1989, s. 479-489; AE GARF, f. 2, i. 2087, signatura 302/2/V, čj. 1868, *Statističeskij sbornik trgovli stran-členov SEV za 1988 god*; GOSKOMSTAT, *Vnešnjaja trgovlja SSSR v 1989 godu*, Moskva 1989, s. 23-38.

Jisté náznaky dosažení určitého stupně mezisektorového rozdělení práce byly patrné např. v subsektorech energetické strojírenství, dopravní prostředky a mechanické, optické statky a zejména chemický průmysl. Nicméně uváděná data ilustrují omezený vliv zmíněného programu na bilaterální obchod a svědčí o neschopnosti československých a sovětských plánovačů rozvíjet hlubší spolupráci na mezisektorovém základě.

Podněty k intenzifikaci růstu

Ekonomika sovětského typu se v 80. letech po mnoha desetiletích extenzivního růstu dostala do situace, která se charakterizovala efektem klesajících výnosů, právě tak, jak bylo předpovězeno v rámci růstového účetnictví, protože se spoléhala pro svůj ekonomický růst na masivní nahromadění kapitálu a pracovních sil a byla pomalá při převzetí a aplikaci inovačních technologií.³⁹⁰

V této situaci nedostatku pracovní síly a vyčerpání přírodních zdrojů dostupných za nízké náklady, už nemohl být tradiční sovětský model extenzivního růstu úspěšný. Do 70. let sovětské vedení již identifikovalo tento problém a pokusilo se posunout k režimu intenzivní akumulace s minimalizací nákladů a zvýšením účinnosti. Ale pokus o změnu struktury investic a zvednutí produktivity selhal. Toto selhání se vysvětluje neschopností změnit postoj k vyřazení a nahrazení investičního kapitálu, obtížností aplikace technologické inovace v civilním průmyslovém odvětví, militarizací ekonomiky a zhoršením „disciplíny“ pracovníků.³⁹¹

Rostoucí intenzita vědeckotechnické spolupráce a vysoký počet technologických vynálezů,³⁹² technologických metod a procedur se neprojeví ve zvýšení efektivity hospodářství a nepřispěly k prosazení intenzivního modelu ekonomického růstu, nezlepšily kvalitu výroby, především ve spotřebních odvětvích.³⁹³

Vědeckotechnická spolupráce

Výsledky vědecko-technické spolupráce významně zaostávaly za očekávanými.³⁹⁴ Za hlavní důvody se označují nadřazenost specializační stránky kooperace, důraz na paralelní výrobu produkce na úkor komplementarity ve výrobě, slabě rozvinutá specializace v oblasti uzlů a náhradních dílů (Československo vyrábělo více než 90% existující nomenklatury

³⁹⁰ FINGERLAND, J., *Národohospodářský komplex SSSR a československo-sovětská spolupráce*, Praha 1989, s. 22.

³⁹¹ KONTOROVIC, V., *Technological progress and research and development*, in: ELLMAN, M., KONTOROVIC, V. (eds.), *The Disintegration of the Soviet Economic System*, London 1992, s. 189-191.

³⁹² Do roku 1985 bylo Sovětským Svazem předáno ČSSR 322 projektů hromadné a trvalé výstavby, 800 projektů a výkresů strojů a zařízení, 790 popisů technologických procesů; Československo poskytlo SSSR 441 projektů hromadné a trvalé výstavby, 706 popisů fungování strojů a zařízení, 1080 dokumentů vysvětlující technologické procesy a nové typy výroby (zdroj: AE GARF, f. 413, i. 32, čj. 892, Obmen naučno-techničeskoj dokumentacij mezdu SSSR i ČSSR, s. 8-10).

³⁹³ Oficiálním údajem uváděném v rámci vnitrostranické korespondence KSSS bylo třiceti až čtyřicetileté zaostávání technologické úrovně sovětské ekonomiky (zdroj: AE GARF, f. 302, i. 2, signatura 302/2/V, j. 1981, s. 7).

³⁹⁴ Podrobněji viz např. NA ČR, fond Ústředního výboru KSČ (1983), čj. 3698/23, Zpráva o výsledcích XXIII. zasedání Mezivládní československo-sovětské komise pro hospodářskou a vědeckotechnickou spolupráci, s. 4.

strojírenské produkce) a nepostačující úroveň mezisektorové kooperace a plynoucí z toho neschopnost udržet konkurenceschopnou úroveň jednotlivých výrobků.

Negativně se odrazila v praxi i absence materiálních stimulů u výrobců k aktivizaci jejich účasti na procesu navazování těsných kooperačních a specializačních vazeb výměnou za znalosti a vědomosti či know-how. Dále také neschopnost zvýšit kvalitu a technologickou úroveň kooperační výroby, zvláště ve strojírenském průmyslu (nízký podíl nových výrobků), zapříčiněná komplikovanou organizační strukturou kontaktů mezi jednotlivými továrnami a výzkumnými ústavu.

Chyběly též mechanismy a nástroje aplikace výsledků vědecko-technické spolupráce ve výrobě v důsledku:

1. evidentní izolace procesů plánování výzkumu a vývoje a výroby, absence vzájemné koordinace vývojových aktivit;
2. nerovnosti postavení Československa a Sovětského svazu: převážná část československých patentů byla předána SSSR zdarma (v roce 1985 dokázalo Československo prodat do SSSR jen 16% registrovaných patentů);
3. dlouhotrvajícího procesu vývoje a přípravy k výrobě, morální a technologické zastaralosti produkce v době uvádění na trh;
4. absence impulsů pro výzkumné ústavy pokračovat v inovacích v důsledku existujícího egalitárního systému odměňování institutů a jejich zaměstnanců;
5. nedostatečné úrovně koordinace bilaterální vědecko-technické spolupráce, duplikace výzkumných projektů;
6. slabé závislosti výzkumných institutů na výsledcích implementace výzkumných projektů a stabilitě spotřebitelské poptávky po novém výrobku.

Sovětsko-československá vědeckotechnická spolupráce narážela pořád na stejné problémy, včetně rozdílných standardů v oblasti bezpečnosti práce a užití přístrojů, rozdílů v preferencích místních výrobců, v technických dokumentacích a technologických normách či při určování a schvalování cen společné produkce pro zahraniční trhy.³⁹⁵

Efektivnějšímu rozvoji spolupráce bránily nedostatečný rozvoj infrastruktury v podmínkách velkých vzdáleností mezi kooperujícími podniky, které se nacházely v šedesáti různých městech a zpravidla daleko od společné hranice a hlavních dopravních tepen. Např.

³⁹⁵ IVANOV, A.E., *SSSR-ČSSR: naučno-proizvodstvennaja integracija i intenzifikacija*, Moskva 1989, s. 146; DANŠINA, V.N., *Ekonomika Českoslovakii v 80-e gody: struktura i effektivnost'*, Moskva 1988, s. 89; FINGERLAND, J., *Národohospodářský komplex SSSR a československo-sovětská spolupráce*, Praha 1989, s. 46-47.

asi jedna třetina československých podniků byly umístěny blíže k západním hranicím země, 500-600 kilometrů od sovětského území. Polovina sovětských podniků se nacházela ve vzdálenosti 2-3 tisíce kilometrů od československých hranic.³⁹⁶ Vezmeme-li v úvahu stávající úroveň dopravní infrastruktury, tato skutečnost ztěžovala přepravu produkce, snižovala efektivnost a vedla ke „zdražení“ spolupráce.

Neosvědčily se v praxi i opatření, přijatá v rámci Programu dlouhodobé hospodářské a vědeckotechnické spolupráce.³⁹⁷ Jeho hlavními nedostatky byly:

- v části Organizace specializované výroby nových druhů strojů a kompletujících výrobků bylo velmi málo případů, kdy se předpokládaly u výroby nových druhů strojů vědeckotechnická spolupráce, specializace a kooperace. Převládající formou spolupráce zůstaly dodávky výrobce druhému partnerovi;
- v jeho části Vědeckotechnická spolupráce lze zjistit, že pouze u nepatrného počtu témat se předpokládalo, že výrobek bude předmětem mezinárodní specializace a kooperace výroby;
- v jeho části Licence, know-how nebylo v podprogramech uvedeno nic určitého. Problém nekoordinovaného nákupu licencí ČSSR a SSSR v kapitalistických zemích se neřešil;
- podprogramy neobsahovaly na sebe navazující problematiku, počínaje vědeckotechnickou spoluprací, přes zvyšování technické úrovně, k zavádění nových výrobků do výroby.

Například v rámci stěžejních československých strojírenských oborů, určených Programem dlouhodobé hospodářské a vědeckotechnické spolupráce lze konstatovat:

1. $\frac{3}{4}$ produkce bylo realizováno v oborech v průměrně a podprůměrně náročných na výzkum a vývoj;
2. největší část objemu československého vývozu v rámci smluv o mezinárodní specializaci a kooperaci ve strojírenství se vyznačovala průměrnou a nadprůměrnou materiálovou náročností;
3. 60% zapojení československého strojírenství do procesu mezinárodní specializace a kooperace bylo realizováno v oborech, které patřily do skupiny průměrné a podprůměrné technické úrovně;

³⁹⁶ IVANOV, A.E., *SSSR-ČSSR: naučno-proizvodstvennaja integracija i intensivifikacija*, Moskva 1989, s. 148.

³⁹⁷ NA ČR, fond Ústředního výboru KSČ (1985), čj. 8601/23, Program dlouhodobé hospodářské a vědeckotechnické spolupráce mezi ČSSR a SSSR na období do roku 2000.

4. ve specializovaných oborech nedosahovala stupeň inovačních řádů ani průměru, což znamená, že specializační smlouvy nebyly uzavírány na nové výrobky a že úsilí technického rozvoje se orientovalo převážně na nejjednodušší kvalitativní změny.³⁹⁸

Vedle toho realizace dvoustranných dohod o specializaci a Komplexního programu vědeckotechnického pokroku probíhala pomalu i proto, že národohospodářská centra obou zemí primárně vycházely ze snahy hmotně zabezpečit v podstatě uzavřený vnitřní reprodukční proces, zabezpečit stabilitu. Ani snaha přenést těžiště spolupráce do jednotlivých předmětných sfér podstatně neoslabila relativně uzavřený vývoj obou ekonomik.³⁹⁹

Souběžně rostoucí intenzita spolupráce a vysoký počet technologických vynálezů a výrobních know-how⁴⁰⁰ se neprojevily ve zvýšení efektivnosti hospodářství a nepřispěly k prosazení intenzivního modelu ekonomického růstu, nezlepšily kvalitu výroby, především ve spotřebních odvětvích. O tempech zaostávání SSSR a Československa v 80. letech svědčí údaje objemu směny konkurenceschopné produkce na světových trzích (ukazatel kg/cena): v roce 1970 ukazatel kg/cena směňované strojírenské produkce činil 40 až 50% světové úrovně (podle výrobku), zatímco v roce 1980 to bylo 30 až 35%, v roce 1984 – méně 25%.⁴⁰¹ V polovině 80. let v sovětském vedení se mluvilo o 30 až 40 letém zaostávání za Západem.⁴⁰²

Jiné transakce

Kromě směnných relací a půjček používal Sovětský svaz ve své ekonomické zahraniční politice i některé jiné nástroje v rámci rozvoje spolupráce s Československem. Jednalo se mj. o dohody o specializaci, cílové programy, spolupráce při plánování, společné podniky a dohody o sdílení výsledků vědeckého výzkumu a technologického rozvoje.

SSSR také sponzoroval cílové programy RVHP, ve kterých účastnické země buď koordinovaly, nebo společně iniciovaly investice do vybraných ekonomických oblastí

³⁹⁸ IVANOV, A.E., *SSSR-ČSSR: naučno-proizvodstvennaja integracija i intensifikacija*, Moskva 1989, s. 180; NA ČR, fond Ústředního výboru KSČ (1988), čj. 2386/24, O některých aktuálních otázkách rozvoje sovětsko-československé hospodářské a vědeckotechnické spolupráce, s. 6-8.

³⁹⁹ MYANT, M., *The Czechoslovak economy 1948-1988: The Battle for Economic Reform*, Cambridge 2010, s. 167.

⁴⁰⁰ Do roku 1985 bylo Sovětským Svazem předáno ČSSR 322 projektů hromadné a trvalé výstavby, 800 projektů a výkresů strojů a zařízení, 790 popisů technologických procesů; Československo poskytlo SSSR 441 projektů hromadné a trvalé výstavby, 706 popisů fungování strojů a zařízení, 1080 dokumentů vysvětlující technologické procesy a nové typy výroby, zdroj: AE GARF, f. 413, i. 32, čj. 882, Obměn naučno-techničeskoj dokumentacij meždu SSSR i ČSSR, s. 2.

⁴⁰¹ NEKIPELOV, A.D., ORLIK, I.I., *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroj polovině XX veka*, 2. díl, Moskva 2002, s. 361.

⁴⁰² AE GARF, f. 2, i. 2163, s. 302/2/V, čj. I2-II, Analiz razvitija stran-členov SEV v pervoi polovině 80-ch gg., s. 22.

společného zájmu. Tyto investice se však soustředovaly převážně v Sovětském svazu a byly navrženy k tomu, aby zajišťovaly dodávky surovin pro východní Evropu.

Dané investice také sloužily jako mechanismus pro přenos kapitálu v rámci RVHP. Kapitál byl přemísťován fyzicky spíše než finančně. Smlouvy stanovovaly fyzické množství oceli, pracovních sil a strojního zařízení, které měly být poskytnuty členskými zeměmi RVHP do SSSR a množství surovin, které Sovětský svaz posílal na oplátku.⁴⁰³

Závěr

Na základě analýzy jednotlivých aspektů spolupráce ČSSR a Sovětských svazů byla vytvořena tabulka, porovnávající jednotlivé výhody a nevýhody, plynoucí ze vzájemného obchodu, pro obě země.

	Československo	Sovětský svaz
Směnné relace	-	+
Systém zúčtování	+	-
Náklady příležitostí		
• Sovětské vývozy vs. dovozy do ČSSR	+	-
• Sovětské dovozy vs. vývozy z ČSSR	-	+
Úvěrové vztahy	+/-	+/-
Společné investiční programy	-	+
Kvalita obchodovaného zboží		
• Energie, suroviny a potraviny	+	+
• Průmyslové zboží	-	-
Spolehlivost dodávek	-	-
Spolupráce ve výrobě	-	-
Podněty k intenzifikaci růstu	-	-
Vědeckotechnická spolupráce	+/-	+/-
Jiné transakce	-	+

Všimněme si, že často docházelo ke konfliktu mezi zájmy Sovětského svazu a zájmy Československa, situace vzájemného prospěchu prakticky nevznikaly – porovnejte četnost konfliktních situací představovaných (-, +) a (+, -) s četností komplementárních situací představovaných (+,+) a (-, -).

⁴⁰³ FRIEDLANDER, M., *Foreign trade in Eastern Europe and the Soviet Union*, Michigan 1990, s. 181.

Vesměs převažovaly nevýhody, plynoucí z rozvoje vzájemného obchodu na tehdejší bázi. Zejména se jednalo o pokračující extenzivní orientaci na sovětské hospodářství, která znemožňovala širší zapojení Československa do mezinárodní dělby práce a realizaci nezbytných kvalitativních změn. V rámci vzájemného obchodu se nikdy nepodařilo dosáhnout vyšší kvality směňované produkce a zajistit spolehlivost dodávek. Československé ekonomice se také nikdy nepodařilo udělat podstatný skok v úrovni efektivnosti, vědeckotechnického pokroku a v kvalitě výroby. Její adaptace na probíhající změny vývoje světové ekonomiky v souvislosti s důsledky nové fáze vědeckotechnické revoluce byla veskrze pasivní.

Navíc po celé období docházelo k postupnému prohloubení krize systému, snížení kvality ekonomického růstu a technologickému zaostávání v důsledku zveličování úlohy společenského vlastnictví a podcenění významu soukromého vlastnictví (vedoucí dlouhodobě k potlačení soukromé iniciativy), zanedbání spotřebních odvětví, asymetrického důrazu na rozvoj odvětví těžkého a zbrojního průmyslu, značných výdajů na zbrojení, jež vedly k narušení fungování hospodářství. Korupce a byrokratizace vedly k bujení stínové ekonomiky. Chybělo propojení výzkumné a výrobní základny v rámci plánovacího procesu, inovace se nezaváděly do praxe, zanedbávalo se životní prostředí.

Nicméně vzájemný obchod se Sovětským svazem měl pro Československo i své výhody především v nižších cenách než na světových trzích surovin a potravin, v zajištění odbytu výrobků a levných úvěrech, určených na rozvoj průmyslových kapacit. Díky tomu se dařilo překonávat nadměrnou diferenciaci v ekonomické úrovni mezi českými a slovenskými zeměmi, rozvíjet vědecko-technickou spolupráci, udržovat prakticky nulovou nezaměstnanost.

Uskutečňovalo se to na vrub sovětského hospodářství, které neslo břemeno dodatečných nákladů, které se v literatuře označují za „subvence“ SSSR, poskytnutých zemím sovětského bloku. Objem těchto „subvencí“ se však liší, ale podle získaných autorem údajů se jejich velikost ve 2. polovině 80. let postupně snižovala. V případě Československa „subvence“ klesly ze 2-3 mld. USD na začátku dekády do 600 mil. v roce 1987.

4.2. Proč Sovětský svaz subvencoval Československo a další země východní Evropy?

Tato část práce zkoumá příčiny vysvětlující ochotu Sovětského svazu financovat zmíněné „subvence“. Podle autora se jednalo o tyto důvody: různé představy o objemech

nákladů, platba za sdílené riziko a snaha o zajištění poslušnosti zahraničněpolitických partnerů.

Rozdílné vzájemné představy o objemu subvencí

Jedno možné vysvětlení pro sovětskou ochotu absorbovat tyto náklady je to, že Moskva a její satelity je nevnímaly je jako „subvence“; proto byl tedy malý tlak na jejich snížení či odstranění. Vůdci bloku mohli vnímat přesuny bohatství jako přesuny z východní Evropy do Sovětského svazu, spíše než obráceně.

Nicméně představitelé východoevropských zemí důsledně prosazovali zvýšení dodávek sovětské ropy při souběžném snížení objemu ropy, zakoupené za tvrdou měnu. Mohlo to signalizovat i to, že oni, a nejpravděpodobněji také sovětské vedení si byli dobře vědomi rozdílů mezi rublovými a dolarovými cenami za ropu a následných sovětských nákladů obětované příležitosti při vývozu ropy do východní Evropy.⁴⁰⁴

Cenové rozdíly jako platba za sdílené riziko

Za jiné možné vysvětlení se nabízí sovětská ochota podepisovat dlouhodobé smlouvy s pevně stanovenými cenami s cílem kompenzovat kolísání cen a mírnit náklady ekonomické adaptace východoevropských ekonomik na vyšší ceny energií. Sovětská ochota k „výměně“ potenciálních krátkodobých zisků z kolísání cen za jejich stabilitu nebyla překvapující. Sověští plánovači preferovali tento systém, protože jim zajišťoval pevně stanovená množství a plány komodit, které potřebovali k sestavení materiálových rozvah. Sovětské vládě usnadňoval snahy o realizaci velkých společných projektů v rámci RVHP také fakt, že mohla východoevropským vládám garantovat potřebné suroviny v potřebném množství za pevně stanovenou cenu a výkup jejich produkce za stanovenou cenu.

Zahraničněpolitický aspekt

Ochota Moskvy poskytovat „subvence“ satelitům mohla spočívat i v tom, že SSSR používal je k podpoře integrace východoevropských ekonomik se Sovětským svazem. I když

⁴⁰⁴ Srov. FOWKES, B., *The post-communist era: Change and Continuity in Eastern Europe*, London 1999, s. 137-139; HANSON, P., *The rise and fall of the Soviet economy*, London 2003, s. 278-306; HUTCHINGS, R.L., *Soviet-East European relations: consolidation and conflict*, Wisconsin 1988, s. 142-144; HAVLIK, P., *Dismantling the command economy in Eastern Europe*, San Francisco 1991, s. 76.

Moskva prodělávala v důsledku nepříznivých směnných relací v rámci RVHP, mělo to významné strategické, ideologické, byrokratické a politické přínosy pro systém. Sovětský zájem na používání RVHP k zabránění sovětské a východoevropské ekonomické závislosti na Západě byl zřejmý.

Sovětský svaz obchodoval s Československem a dalšími zeměmi východní Evropy za takových nevýhodných obchodních podmínek i proto, aby zajistil věrnost politických vůdců jednotlivých východoevropských zemí. Pojem věrnosti zahrnoval řadu nekonvenčních zisků z obchodování (netržní výhody) plynoucí Sovětskému svazu v podobě vojenských, strategických, politických, ideologických a speciálních ekonomických výhod.

Věrnost ČSSR zvyšovala celkovou sovětskou bezpečnost a doplňovala sovětskou vojenskou sílu a technické vybavení. Protože Sovětský svaz byl mnohem dominantnější velmocí, zajišťoval vlastní bezpečnost jak konvenčními způsoby, tj. prostřednictvím armádních sil a vojenského technického vybavení, tak oddaností prostřednictvím obchodování za zvýhodněných podmínek pro své východoevropské sousedy.

Jiná odůvodnění subvencí

Z přísně ekonomického hlediska byly existující sovětsko-československé ekonomické vztahy v souhrnu nevýhodné jak pro Sovětský svaz, tak pro ČSSR. K zodpovězení toho, proč ale byla Moskva ochotna nést náklady obětované příležitosti, je užitečné analyzovat dvě samostatná rozhodnutí sovětské politiky: rozhodnutí přijmout za vlastní systém obchodování v rámci RVHP a specifická rozhodnutí učiněná o cenách a množstvích obchodovaných v rámci tohoto systému.

L. Csaba a A. Koeves⁴⁰⁵ analyzovali systém obchodování v rámci RVHP, který zvyšoval subvence, založených na ideologii: sovětské i východoevropské vedení totiž interpretovalo ekonomický rozvoj jako výstavbu těžkého průmyslu. V Československu tlačila Moskva na rozvoj těžkého průmyslu tvrději, než místní stranické vedení. Protože sovětským satelitům scházely potřebné suroviny, na kterých se toto průmyslové odvětví zakládalo, předpokládala tato strategie neustálé velké dovozy sovětských surovin a stávající systém obchodování. V 50. a 60. letech tato ideologická tendence spustila systém, pro který byly charakteristické vyšší vnitřní a vnější ceny. Podpora existence tohoto systému vyžadovala ze strany Sovětského svazu finanční podporu, ať už explicitní či implicitní.

⁴⁰⁵ CSABA, L., *Joint investments and mutual advantages in the CMEA: retrospection and prognosis*, in: *Soviet studies* 37, 1985, č. 2, str. 236; KOEVES, A., *Implicit Subsidies and Some Issues of Economic Relations inside Comecon*, in: *Acta Oeconomica* 6, 1983, č. 31, str. 128.

Koeves také tvrdí, že systém RVHP se vyvinul jako odpověď na rozvojovou politiku bloku založenou na růstu prostřednictvím nahrazení dovozu a centrálního plánování. Nehledě na politická prohlášení o opaku, tato politika se realizovala na úkor „aktivní účasti na světovém procesu dělby práce“. Z tohoto důvodu země RVHP, včetně Československa a SSSR, musely platit vysokou cenu za nízkou efektivitu, protože nedokázaly těžit z mezinárodního obchodu.⁴⁰⁶

Sovětští plánovači měli zájem na zachování existujícího systému obchodování. Gosplan, centrální sovětský ekonomický řídicí orgán, preferoval materiální vyrovnání. Tehdejší systém každoročních obchodních smluv zprostředkovaných pod záštitou RVHP vyhovoval tomuto požadavku (v rámci hranic RVHP dokázal SSSR ovlivňovat východoevropský průmyslový rozvoj prostřednictvím dlouhodobých obchodních dohod), vyžadoval však od sovětského vedení ochotu nést náklady. Pro zmírnění dopadů těchto „investic“ Moskva využívala specializační programy, společnou investiční činnost v oblasti energetiky a dlouhodobé obchodní dohody, které přivazovaly východní Evropu k sovětským trhům a sovětským zásobovacím zdrojům. Mělo to několik dopadů.

Za prvé Sovětský svaz sice skutečně značně změkčoval dopad nárůstu cen ropy pro svoje partnery v RVHP; ale ve druhé polovině 80. let Moskva též začala postupně snižovat množství ropy, které poskytovala svým spojencům. Za druhé. Důležitý dlouhodobý následek fixace země v sovětském bloku spočíval v tom, že její výrobci si mohli nevšímat konkurenčního tlaku směrem k větší efektivnosti ani rozšiřujícího se přesunu technologií, ze kterého by těžili, kdyby byli součástí západní Evropy.

Posledně zmíněný následek by mohl být stěžejí nazývaný vykořisťováním SSSR, protože sovětští výrobci ztráceli stejně. Ale byla to známka viditelného zaostávání východoevropských zemí za Západem, z kterého mohou současní občané České republiky a jiných více rozvinutých středoevropských zemí tehdejšího RVHP důvodně obviňovat Moskvu.

⁴⁰⁶ ELLMAN, M., KONTOROVÍČ, V., *The destruction of the Soviet system. An insiders' history*, London 1998, s. 79.

5. Ekonomická spolupráce Sovětského svazu/Ruské federace a ČSFR v letech 1989-1992

Vojensko-politický vývoj v Evropě po roce 1989 rozhodujícím způsobem ovlivnila pokračující přestavba sociálně-politických, ekonomických a vojenských struktur ve středo- a východoevropském regionu.⁴⁰⁷ Snaha států bývalého sovětského bloku zbavit se závislosti na Sovětském svazu, rozšiřování vlivu západní Evropy a USA ve střední a východní Evropě, konec studené války a nová podoba sovětsko-americké spolupráce, obdobně jako diskreditace idejí socialismu v sovětské interpretaci, neúspěch pokusů o praktickou aplikaci „systému reálného socialismu“ a rozpad sovětského vojenského bloku vedly k upevnění vlivu Západu v bývalých sovětských satelitech na úkor SSSR.⁴⁰⁸

Po vítězství sametové revoluce na podzim roku 1989 nové československé vedení začalo rozvíjet vlastní strategii v zahraniční politice, která by odpovídala národním zájmům a co nejvíce distancovala od zahraniční politiky SSSR. V rámci nové československé zahraničněpolitické doktríny již nebyl Sovětský svaz považován za blízkého spojence.

Přesto v Moskvě, navzdory proklamované svobodě rozhodování bývalých satelitů, se některé síly nechtěly vyrovnat se ztrátou moci a kontroly Sovětského svazu ve východní Evropě. Týkalo se to přirozeně i Československa. Proto v Politbyru ÚV KSSS byla vypracována a přijata opatření zaměřená na „posílení politicko-ideologického vlivu na události v ČSFR“,⁴⁰⁹ která zahrnovala:

1. vyslat do Československa vysoce postavených činitelů pro organizaci schůzí s místní veřejností;
2. zrušit návštěvy představitelů nejvyššího vedení Sovětského svazu v ČSFR;
3. nutnost přispívat k rozvoji vztahů mezinárodního a ideologického oddělení ÚV KSSS s Komunistickou stranou Československa v rámci řešení otázek československo-sovětské spolupráce v ekonomické a politické sféře;
4. poskytovat materiální a ideologickou pomoc KSČ k zajištění hladkého fungování stranického tisku a propagandy;
5. změna formátu a pojetí práce Domu sovětské vědy a kultury v Praze, včetně rozšíření jeho činnosti s cílem zlepšení informační a kulturně-vzdělávací práce pro ovlivnění politického dění v zemi.

⁴⁰⁷ OSLUND, A., *Šokovaja terapija v Vostočnoj Evrope i Rossii*, Moskva 1994, s. 58.

⁴⁰⁸ BRZEZINSKI, Z., *Volba. Globální nadvláda nebo globální vedení*, Praha 2004, s. 32.

⁴⁰⁹ RGANI, f. 89, i. 124, čj. 223, O některých měrech po usilení politického vlivu na Československo.

V této souvislosti zásadní otázkou bylo co nejrychlejší uspořádání svobodných voleb – jednoho z bodů programu OF a VPN – které měly definitivně potvrdit nové politické směřování země a odpoutání Československa od Sovětského svazu. Volby nakonec proběhly 8. a 9. června 1990. Při účasti 96 % oprávněných voličů to bylo i svého druhu celonárodní referendum o odmítnutí starých pořádků a ústavním zániku totalitního režimu.

Podle očekávání KSČ volby drtivě prohrála, byť zisk zhruba 14 % hlasů jí zajistil další politickou existenci. Vítězem voleb se stala koalice OF a VPN se ziskem cca 47 % veškerých hlasů. Výsledky voleb záhy potvrdilo znovuzvolení Alexandra Dubčeka do čela Federálního shromáždění, vznik koaliční vlády vedené zdatným byrokratem M. Čalfou a 5. července 1990 opětovným zvolením Václava Havla federálním prezidentem.

Navíc lednové události roku 1991 v Pobaltí, Gruzii a Arménii⁴¹⁰ změnilly ze začátku konzervativní přístup bývalých satelitů k existenci Varšavské smlouvy. Československá vláda se připojila k procesu omezení diplomatických i hospodářských styků se Sovětským svazem, a po zániku Varšavské smlouvy a RVHP minimalizovala i vojensko-politickou spolupráci s SSSR.

5.1. Vliv politických událostí na vývoj obchodní výměny v letech 1989-1992

Změny v hospodářské oblasti kopírovaly vývoj v zahraniční politice a v návaznosti na to se měnil i charakter bilaterálních vztahů.

Na přelomu 80. a 90. let došlo pro ČSFR a Sovětský svaz k rozhodujícímu střetu několika negativních ekonomických faktorů, které náhle snížily vzájemnou atraktivitu a zainteresovanost na udržování vysoké úrovně a intenzity hospodářských a obchodních vazeb.⁴¹¹

⁴¹⁰ Míněno je tvrdé a krvavé potlačení nepokojů v Rize, Vilniusu, Tbilisi, Jerevanu a Baku. Podrobněji PEČUROV, S., *Razvitie obstanovki v Evrope i Rossiya*, in: *Ekonomika i meždunarodnye otnošeníya* 36, 1993, č. 4, s. 125-130; DELACOUR DUBANBIN, J.P., *The Cold war: the great powers and their allies*, London 1994; FOWKES, B., *The rise and fall of communism in Eastern Europe*, London 1995; HARVEY, R., *Comrades: The rise and fall of the world communism*, London 2003; HISTORICKÝ ÚSTAV ČR, *Cestou dějin*, Praha 2008; HUTCHINGS, R.L., *Soviet-East European relations: consolidation and conflict*, Wisconsin 1988; KARAMURZA, S.G., *Belaja kniga. Ekonomičeskije reformy v Rossii 1991-2001*, Moskva 2002; KREMNEV, P.P., *Raspad SSSR: meždunarodno-pravovye problemy*, Moskva 2005; LADRECH, R., WEGGS, R.J., *Evropa po roce 1945*, Praha 2002; LEVESQUE, J., *The enigma of 1989: the USSR and the liberation of Eastern Europe*, California 1997; MASON, D., *Revolution and transition in East-Central Europe*, Michigan 1996; McFAUL, M., *Russia's unfinished revolution: political change from Gorbachev to Putin*, Washington 2002; MLYNÁŘ, Z., *Krize v sovětských systémech od Stalina ke Gorbačovovi*, Praha 1991; RYCHLÍK, J., *Československo a změny ve Východní Evropě na prahu událostí roku 1989*, in: *Slovanské historické studie*, č. 31, s. 137-214; WHITE, S., *Gorbachev and after*, Cambridge 1991.

⁴¹¹ GAJDAR, J., *Ekonomika perechodnogo perioda. Očerki ekonomičeskoi politiki postkommunističeskoi Rossii. 1991-1997*, Moskva 1998, s. 81; NEKIPELOV, A.D., ORLIK, I.I., *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroj polovine XX veka*, 3. díl, 1. část, Moskva 2005, s. 223.

První skupina faktorů zahrnuje řadu objektivních ekonomických předpokladů spojených s přirozenými nedostatky samotného systému socialistické dělby práce, které vyvrcholily na konci 80. let a vyvolaly ostrou vnitřní krizi kooperace SSSR s Československem i ostatními zeměmi komunistického bloku.

Dále je možné uvést i řadu vládních politických rozhodnutí aplikující nová pravidla obchodování a principů vyúčtování,⁴¹² která vešla v platnost v lednu 1991. Obsahovala odmítnutí principů bilaterálního clearingů, přechod k obchodu za volné měny na základě světových cen a podmínek, ponechání systémů clearingového a barterového obchodu jen na podnikové úrovni, u předem dohodnutých skupin výrobků. Lze zmínit též nevyrovnanost obchodních bilancí⁴¹³ způsobenou změnami cen ropy nebo zadluženost SSSR, která se v roce 1990 zvýšila na 1,8 mld. převoditelných rublů.⁴¹⁴

Druhá skupina faktorů byla spojena s charakterem a tempy sociálně-ekonomické a politické transformace v ČSFR.⁴¹⁵ Přechod k demokracii a tržní ekonomice neprobíhal v obou zemích souběžně. Sovětský svaz v tomto procesu přirozeně zaostával za Československem. Sovětská vláda působící v podmínkách rozpadajícího se direktivně plánovaného systému odmítala návrhy na reformu vzájemných vztahů, například rozvoj přímých mezipodnikových vztahů.⁴¹⁶ Sem je třeba zahrnout i ukončení působnosti dosavadního systému tvorby cen, diference v politickém a institucionálním klimatu mezi oběma zeměmi a významnou redukcí produkce a exportu sovětské ropy, která významně podílela na bilaterální směně.

Nejzásadnější změnou, která zasáhla československo-sovětské vzájemné zahraničněobchodní vztahy, byl přechod na světové ceny a zúčtování ve volně směnitelných měnách k 1. lednu 1991. Obě strany se dohodly na výměně tzv. indikativních seznamů zboží, ve kterých uvedou konkrétní množství zboží, které bude předmětem vzájemných dodávek

⁴¹² Jedná se o *Dohodu mezi vládou České a Slovenské Federativní Republiky a vládou Svazu sovětských socialistických republik o přechodu na nové podmínky provádění obchodně ekonomických vztahů mezi Českou a Slovenskou Federativní Republikou a Svazem sovětských socialistických republik*. Dostupný z WWW [cit. 2011-30-10]: <<http://docs.pravo.ru/document/view/20048213/>>.

⁴¹³ FINGERLAND, J., *Rozvoj reformních ekonomik a změny orientace jejich vnějších ekonomických vztahů (se zřetelem k ČSFR)*, Praha 1991, s. 3.

⁴¹⁴ FEDERÁLNÍ SHROMÁŽDĚNÍ ČSFR, *Zpráva o hospodářské situaci ČSFR a hospodářské politice federální vlády*, VI. v. o. [cit. 2011-03-11]. Dostupný z WWW: <http://www.psp.cz/eknih/1990fs/tisky/t0554_03.htm>.

⁴¹⁵ DANŠIN, A.L., *Čechiya i Slovakiya: šokovaya terapiya ili postepenost?*, in: *Mirovaja ekonomika i meždunarodnye otnosheniya* 37, 1994, č. 10, s. 93; HALLON, L., *Slovakia's International Economic Integration from 1993*, in: MILLER, M., MYLLYNTAUS, T. (eds.), *Pahtbreakers (Small European Countries Responding to Globalisation and Deglobalisation)*, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, Oxford, Wien 2007, s. 524.

⁴¹⁶ ŠEDIVÝ, Z., *Průběh ekonomické transformace na území bývalého SSSR a důsledky pro ekonomické vztahy s ČSFR*, Praha 1992, s. 8.

(jedním z důsledku tohoto kroku byl mj. růst nároků sovětských odběratelů na dodávané z Československa zboží a posun v sortimentní skladbě vývozu).⁴¹⁷

Konečně, třetí skupina faktorů byla určena vnitřní ekonomickou situací v obou zemích.⁴¹⁸ Gorbačovova perestrojka vyústila v jednu z nejhlubších společenských, hospodářských a sociálních krizí v Rusku. Rozsah propadu výroby a životní úrovně obyvatelstva byl srovnatelný s důsledky občanské války v první polovině 20. století, všeobecný pocit beznaděje a podvodu dominoval náladě sovětského, respektive ruského obyvatelstva.⁴¹⁹

V letech 1990-1991 se sovětská ekonomika dostala z fáze závažných problémů ke kulminující krizi,⁴²⁰ kterou musely přiznat i sovětské státní statistické úřady tím, že zveřejnily údaje svědčící o poklesu národního důchodu, investic, deficitu státního rozpočtu, nedostatku zboží na spotřebním trhu a poklesu životní úrovně obyvatelstva.⁴²¹

V první polovině roku 1991 zaznamenalo sovětské národní hospodářství první hluboký propad. K 1. červenci 1991 poklesl hrubý národní produkt v porovnání se srovnatelným obdobím loňského roku o 10%, vytvořený národní důchod o 12%, produktivita práce se snížila o 11%, inflace činila téměř 100% a rozpočtový schodek – 16%.⁴²²

V průmyslu vzrůstalo napětí, v důsledku neplnění závazků selhávalo materiálně technické zásobování, což mj. vedlo k zastavení výroby. V agroprůmyslovém komplexu se nepodařilo zachovat ani loňský objem výroby, přestal se plnit program investiční výstavby, kritický stav vznikl v oblasti státních financí. Narůstající schodek svazového rozpočtu,

⁴¹⁷ Podrobněji viz VP VÚVEV č. 116 z roku 1990 – „Přechod na ceny světových trhů a volnoměnové zúčtování mezi ČSFR a SSSR“.

⁴¹⁸ Podrobněji o ekonomické situaci v Sovětském svazu a Československu v období 1989-1991 viz ORT, A., *Evropa 20. století*, Plzeň 2004; VYSOKÁ ŠKOLA EKONOMICKÁ, *Hospodářský a sociální vývoj Československa (1945-1992)*, Acta oeconomica Pragensia: vědecký sborník Vysoké školy ekonomické v Praze, 4, 1996; 3, OSLUND, A., *Šokovaja terapija v Vostočnoj Evropě i Rossii*, Moskva 1994; PRŮCHA, V., *Hospodářské a sociální dějiny Československa*, 1. díl, Brno 2004; RYCHLÍK, J., *Rozpad Československa. Česko-slovenské vztahy 1989-1992*, Bratislava 2002; ŠVANKMAJER, M., *Dějiny Ruska*, Praha 2010; ŽÍDEK, L., *Dějiny světového hospodářství*, 1. vydání, Plzeň 2007; KŘEN, J., *Dvě století Střední Evropy*, Praha 2005; KOTZ, D., *Russia's path from Gorbachev to Putin: the demise of the Soviet system and the new Russia*, London 2007; KENEZ, P., *A history of the Soviet Union from the beginning to the end*, Cambridge 2006; KARAMURZA, S.G., *Belaja kniga. Ekonomičeskije reformy v Rossii 1991-2001*, Moskva 2002; HANSON, P., *The rise and fall of the Soviet economy*, London 2003; AUKUCIONEK, C.P., *Empirika perehoda k rynku. Opyt Rossii*, Moskva 1998; ADAM, J., *Transformation to a market economy in the former Czechoslovakia*, in: Europe-Asia Studies 45, 1993, č. 4, s. 627-645; SAMOCHIN, J.M., *Ekonomičeskaja istorija Rossii*, Moskva 2001; Viktorija BREDOVA, *Infljacija i dochody naselenija v Vostočnoj Evropě*, Mirovaja ekonomika i meždunarodnye otnošenija, 36, 1993, 4, s. 81-89.

⁴¹⁹ COHEN, S., *Vopros voprosov. Počemu ne stalo Sovetskogo sojuza*, Petrohrad 2007, s. 187.

⁴²⁰ Blíže ke krizi v Sovětském svazu srov. COX, M., *Rethinking the Soviet Collapse. Sovietology. The Death of Communism and the New Russia. How the Soviet Union Disappeared*, s. 63.

⁴²¹ MJALO, K. G., *Rossija i poslednie vojny XX veka (1989-2000). K istorii padenija sverchderžavy*, Moskva 2002, s. 23.

⁴²² GOSKOMSTAT, *Rossijskaja federacija v 1994 godu*, Moskva 1995, s. 10.

porušení jednoty finanční, úvěrové, cenové a daňové politiky podvazoval realizaci jakýchkoli opatření k ozdravení ekonomiky.

Došlo k narušení fungování základních hospodářských procesů a vazeb, zásobování surovinami a materiálem podniků, mezirepublikových, regionálních a kooperačních vztahů mezi podniky a odvětvími, tak jako institucí vnějšího obchodu. Za dramatickou lze označit i tehdejší situaci v oblasti zahraničního obchodu, kde přechod na zúčtování ve volně směnitelných měnách mezi bývalými členskými zeměmi RVHP vedl mj. k prohloubení krize v sovětské ekonomice a růstu deficitu vnitřního trhu.⁴²³

Reformní program, který ruská vláda začala aplikovat v roce 1992, zahrnující restriktivní fiskální a měnovou politiku, rychlou a rozsáhlou liberalizaci ekonomiky, privatizaci státních podniků, nakonec vyústil v nejhorší krizi v zemi od konce druhé světové války. Hyperinflace (míra inflace v roce 1992 dosáhla více než dvoutisícového procentuálního ročního přírůstku – více než 2500%), obrovský schodek státního rozpočtu (22%) a pokles HDP (o 15%) svědčily o tom, že reformovat ruskou ekonomiku, zbavit ji pozůstatků centrálního plánování a nahradit moderní tržní ekonomikou nebude snadný úkol.⁴²⁴

Tabulka č. 17 Hrubý domácí produkt a hrubý domácí produkt na osobu v SSSR

	1973		1990		1991	
	HDP na osobu	HDP	HDP na osobu	HDP	HDP na osobu	HDP
RSFSR	6582	872 466	7779	1 151 040	7374	1 093 488
SSSR celkem	6059	1 513 070	6894	1 987 995	6423	1 862 292

Zdroj: MADDISON A., *The World Economy: A Millennial Perspective*, Paris 2001, s. 312-316.

Na rozdíl od Sovětského svazu se situace v československé ekonomice se vyznačovala absencí vážnějších makroekonomických nerovnováh: inflace nepředstavovala větší problém (oficiální a skrytá inflace v Československu dohromady činila 4-5%), převis nabídky peněz byl relativně nízký, zadlužení v tvrdých měnách činilo v roce 1989 pouhých 15 procent HDP, státní rozpočet byl takřka vyrovnaný.⁴²⁵

⁴²³ KOLČIN, S., *Vostočnaja Evropa: pik krizisa proiden*. Mirovaja ekonomika i meždunarodnye otnošeníya, 36, 1993, 12, s. 52, 56.

⁴²⁴ JONÁŠ, J., *Světová ekonomika na přelomu tisíciletí*, Praha 2000, s. 70.

⁴²⁵ FINGERLAND, J., *Rozpad trhu RVHP a transformace československé ekonomiky*, Praha 1991, s. 16.

Tabulka č. 18 Srovnání vybraných makroekonomických ukazatelů SSSR a Československé federativní republiky

Země	Inflace (na konci roku)		Nezaměstnanost (v prosinci)		Deficit st. rozpočtu (% HDP)	
	1990	1991	1990	1991	1990	1991
SSSR	6	152	0	0	8	26
ČSFR	18	54	1,0	6,6	0,1	2,2
Rusko-1992	31.2 (%/měsíc)		1,5		20 (% HDP)	

Zdroj: GOSKOMSTAT, *Rossijskij Statističeskij ežegodnik 1991*, Moskva 1991, s. 230; OSLUND, A., *Šokovaja terapija v Vostočnoj Evrope i Rossii*, Moskva 1994, s. 16.

Nicméně HDP na obyvatele v ČSSR dosahoval v roce 1989 cca 46% úrovně⁴²⁶ západních hospodářsky vyspělých kapitalistických zemí.⁴²⁷ Další závažné problémy československé ekonomiky spočívaly v oblasti použití HDP: neúměrně velká část směřovala na málo efektivní investice, a další část na vytvoření nadměrných zásob.

Specifickým problémem ČSSR byla pak relativně vysoká společenská spotřeba, v rámci které se odčerpávala značná část produktu na udržení neúměrně vysokého stavu ozbrojených sil, bezpečnostních složek a administrativního aparátu. Možnosti použití HDP na spotřebu obyvatelstva byly značně omezené.

Podíl osobní spotřeby a placených služeb v ČSSR dosahoval jen 44-48% HDP, přitom na Západě – v průměru 60%.⁴²⁸ Je nutné také vzít v úvahu i kvalitu uspokojování potřeb v ČSSR, nepříznivě ovlivněnou dlouhodobou nerovnováhou na trhu průmyslových spotřebních statků, která vedla k deformaci struktury spotřeby a dodatečným nákladům na obstarávání nedostatkového zboží.

Nová československá vláda byla nucena provést ekonomické změny, v rámci kterých došlo i ke změnám v zahraničním obchodě. Charakterizovaly se zejména zrušením monopolu zahraničního obchodu, jeho liberalizací, zaváděním postupné konvertibility národní měny a provedením liberalizace cen. Tyto změny si vyžádaly i změnu v provádění kurzové politiky, která by již měla svou aktivní úlohu při realizaci zahraničního obchodu a pomocí které národní banky řídí stabilitu měny. Byly také odbourány exportní a importní dotace a devizový kurz byl stanoven na takové výši, aby podpořil vývozy domácího zboží.

V letech 1990 a 1991 v Československu došlo také ke significantní proměně struktury zahraničního obchodu: probíhala reorientace na západní trhy, současně s postupným omezováním podílu obchodu se zeměmi RVHP, včetně Sovětského svazu. Je pozoruhodné, že

⁴²⁶ KLACEK, J. a kol., *Makroekonomický analýza*, Praha 1989, s. 36.

⁴²⁷ Tento syntetický ukazatel byl v ČSSR téměř dvojnásobně příznivější než produktivita práce v průmyslu. Toho ale bylo dosaženo za cenu extenzivní nadměrné zaměstnanosti (hlavně v průmyslu), částečně i na úkor zdravotního stavu obyvatelstva a vzdělání. Zároveň existovala i relativně „příznivější“ produktivita práce v terciárním sektoru, která se však dosahovala na úkor kvality a dostupnosti služeb.

⁴²⁸ URBAN, J., *Strategie rozvoje životní úrovně*, in: *Politická ekonomie* 31, 1989, č. 5, s. 660-671.

jedním z iniciátorů pozdějšího rozpuštění RVHP bylo právě Československo, které na tom nemálo ztratilo. To se projevovalo v tom, že na jedné straně československé podniky vyklízely obrovský sovětský trh, na němž měly vybudovány dobré pozice a vzdávaly se možnosti uplatnění své průmyslové produkce. Na druhé straně přehodnocením obchodních vztahů se Sovětským svazem československá vláda se dostala do složité situace, kdy musela nakupovat strategické energetické suroviny v tvrdé valutě.

Odlišný průběh transformace a její výsledky výrazně poznamenaly vzájemnou spolupráci.⁴²⁹ Na jedné straně relativně úspěšná transformační reforma, kvalitnější hospodářská struktura, klidná společenská situace, plynoucí z nízkých inflací a nezaměstnanosti charakteristická pro ČSFR, na druhé straně hyperinflace, rozmach korupce a organizovaného zločinu, obrovský vnitřní a vnější státní dluh, propad životní úrovně, slabé zásobování trhu v Sovětském svazu přirozeně vedly k modifikaci konceptu bilaterálního obchodu a spolupráce.

5.2. Vzájemný obchod v letech 1990-1992

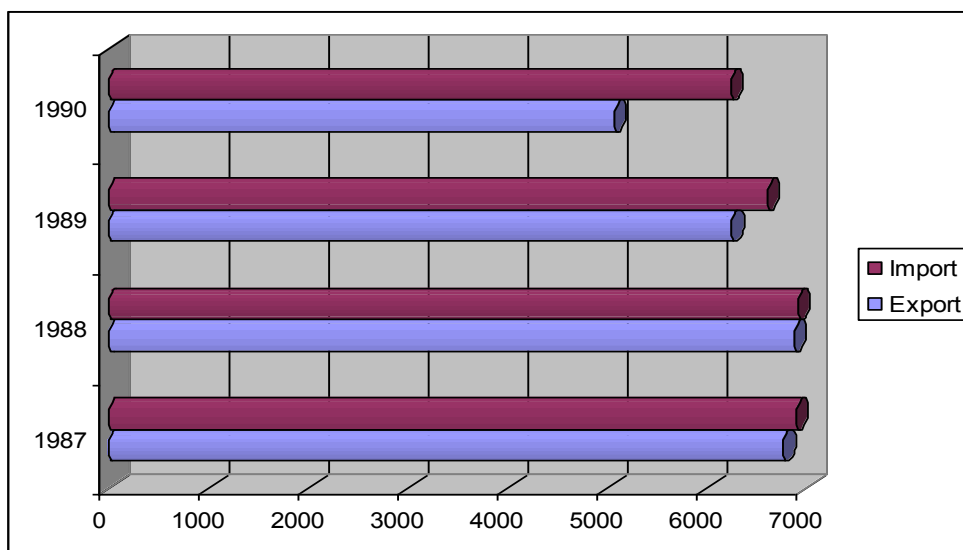
5.2.1 Obrat bilaterálního obchodu

Ve vzájemném obchode mezi ČSFR a SSSR došlo v letech 1989 a 1990 k poklesu obratu téměř o 19%. Asi z poloviny byl pokles vyvolán kursovými změnami. Po vyloučení těchto změn bylo snížení zhruba o 10% (31.12.1990 kurz 1 XTR=1,66 USD). Přibližně stejnou dynamiku měl i pokles československého vývozu strojů, zařízení a speciálních dodávek, jejichž podíl na celkovém vývozu tak zůstal zachován na úrovni 61%.

ČSFR klesla v žebříčku nevýznamnějších obchodních partnerů SSSR už v roce 1990 o dvě místa. Podíl na celkovém obchodním obratu se tak snížil na 8,6%, respektive na 8,3% na vývozu a 8,8% na dovozu, snížil se i celkový obrat zahraničního obchodu se Sovětským svazem, který ve stejném období zaznamenal propad o 16,1%. Import z SSSR klesal mnohem rychleji (28%) než export (12%).

⁴²⁹ Srovnání ekonomické situace v obou zemích z hlediska úrovně inflace, nezaměstnanosti a deficitu státního rozpočtu viz příslušná tabulka v Příloze.

Graf č. 5 Obrat zahraničního obchodu Československa se Sovětským svazem (v mil. rublů)

Zdroj: GOSKOMSTAT, *Vnešňaja trgovlja SSSR v 1987 godu*, Moskva 1987, s. 9; GOSKOMSTAT, *Rossijskij Statističeskij ežegodnik 1991*, Moskva 1990, s. 9-10 (vlastní výpočty).

Rychlý pokles sovětského exportu způsobily především vnitroekonomické podmínky spojené s rozpadem hospodářské struktury sovětské ekonomiky, přerušením mezipodnikových a odvětvových vazeb a poklesem koupěschopné poptávky. V Československu se současně snižovala poptávka po hotové sovětské produkci, v souvislosti s tím jak se otevírala ČSSR/ČSFR světovým trhům.⁴³⁰

V souvislosti s poklesem objemu vzájemného obchodu, které bylo doprovázeno destabilizací a rozpadem tradičních kooperačních a výrobních vazeb, došlo k redukci investiční, vědecko-technické a vojensko-průmyslové spolupráce. S jeho útlumem v roce 1990 částečně souvisela i strukturální krize československé ekonomiky, neboť až 800 tis. lidí pracovalo v podnicích, které byly orientovány výhradně na sovětský trh. Tyto subjekty pokrývaly ze 40% export strojního zařízení a z více než 1/3 vývoz spotřebního zboží.⁴³¹

5.2.2 Komoditní struktura: export Československa do Sovětského svazu v letech 1989-1990

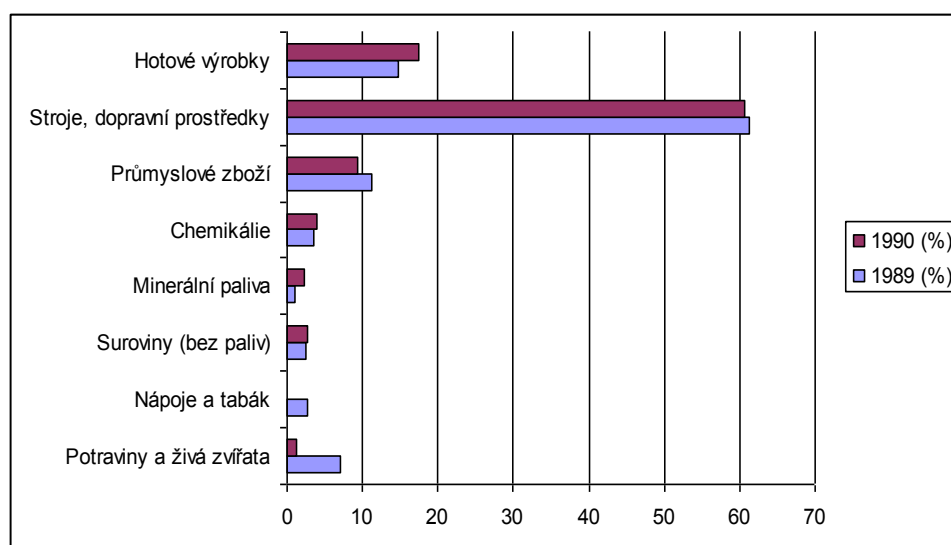
Struktura obchodu Československa a SSSR se v letech 1989-1990 vyvíjela v souladu s principy fungujícími po celé socialistické období, kdy ČSSR plnila roli strojírenského a výrobního centra. Na druhou stranu Sovětský svaz dodával relativně levné suroviny a palivo, přičemž stroje plnily funkci platebního prostředku za dovezené materiály.

⁴³⁰ JANÁČEK, K., *Československá ekonomika na prahu devadesátých let*, Praha 1990, s. 30.

⁴³¹ NEKIPELOV, A.D., ORLIK, I.I., *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroj polovině XX veka*, 3. díl, 2. část, Moskva 2007, s. 476.

Největší váhu v československém exportu měly stroje a zařízení (2/3 vývozu), jejichž podíl zůstal v letech 1989-1990, bez ohledu na pokles obrátu obchodu, na srovnatelné úrovni (61 %, viz Graf č. 6). Byl to důsledek dlouhodobých obchodních smluv a vyjednaných plánů z roku 1989. V rámci položky stroje a zařízení se nejvíce importovaly dopravní prostředky, zejména automobily, jejichž objem klesl v daném období o 3 %, dále tramvaje (- 47 %), motocykly (- 2 %) a vybavení továren postavených v SSSR v rámci výrobní kooperace, konkrétně obráběcí stroje (- 21%), čerpadla (- 8 %) a kompresory (- 4 %).⁴³²

Graf č. 6 *Struktura vývozu Československa v rámci zahraničního obchodu podle položek SITC*⁴³³

Zdroj: FEDERÁLNÍ STATISTICKÝ ÚŘAD, *Statistická ročenka ČSSR 1991*, Praha 1991, s. 480-489 (vlastní výpočty).

K rychlejšímu poklesu došlo ve vývozu druhé nejvýznamnější skupiny – materiálů pro výrobní spotřebu. Její podíl klesl v průběhu daného období o 2 %. Poměrně vysoké zastoupení dané položky souviselo s poptávkou po levné, u sovětských spotřebitelů dlouhodobě oblíbené a relativně kvalitní produkci, v podobě textilních, keramických a sklářských výrobků, obuvi (- 12 %) nebo nábytku (- 7 %).

Třetí největší položku tvořily suroviny a polotovary, především hutní výrobky, hnědé uhlí, chemické polotovary, které byly dodávány do Sovětského svazu v rámci mezipodnikové a odvětvové spolupráce.

⁴³² Vývoj objemových ukazatelů exportu nejdůležitějších výrobků v rámci exportu ČSSR/ČSFR do SSSR v letech 1989-1990 v MINISTERSTVO VNĚŠNĚJ TORGOVLI SSSR, *Vnešněekonomičeskije svjazi SSSR 1990*, Moskva 1992, s. 191-193.

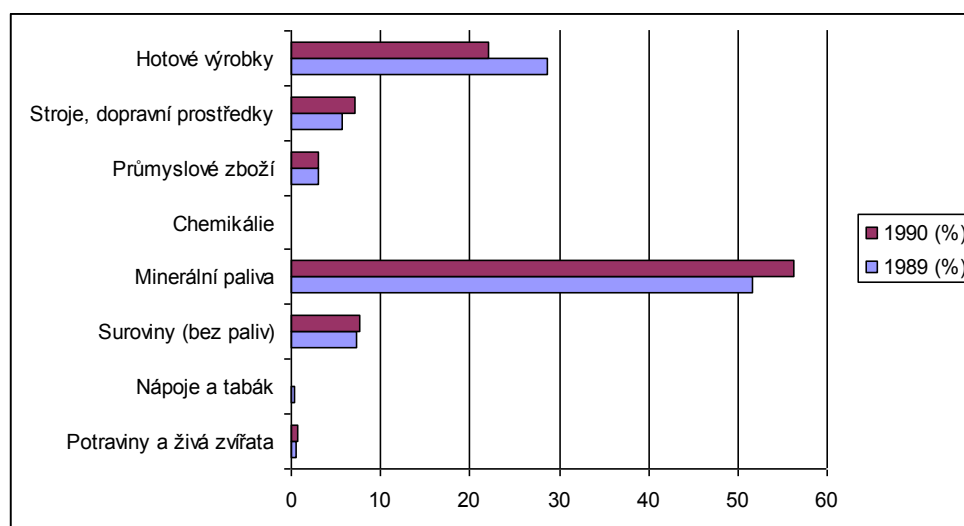
⁴³³ Číselné vyjádření grafu viz Příloha č. 11.

Další sortiment zaujímal v československém exportu druhořadé postavení, jednalo se zejména o stavební materiály, náhradní díly ke strojům, potravinové suroviny a polotovary (ječmen sladovnický, chmel), potraviny (maso a výrobky z masa, pivo, máslo, cukrovinky) a průmyslové spotřební produkty (kožní a galanterní zboží, nádobí, bižuterie).

5.2.3 Komoditní struktura: export Sovětského svazu do Československa v letech 1989-1990

Československo patřilo mezi nejvýznamnější odběratele sovětských palivo-energetických a surovinových dodávek (viz Graf č. 7). V souladu s principem výměny strojů a zařízení za paliva a materiály převládaly v sovětském exportu především suroviny.

Graf č. 7 Struktura dovozu Československa v rámci zahraničního obchodu podle položek SITC⁴³⁴

Zdroj: FEDERÁLNÍ STATISTICKÝ ÚŘAD, *Statistická ročenka ČSSR 1991*, Praha 1991, s. 480-489 (vlastní výpočty).

Sovětský export do ČSFR klesl v roce 1990 meziletečně o 20 %. Dominantní vývozní položkou zůstávaly suroviny, především tedy plyn, černé uhlí, železná ruda, metanol, syntetický kaučuk, dále elektrická energie, papír, bavlna, celulóza, chromová ruda, síra a apatity.⁴³⁵ V roce 1989 sovětské dodávky surovin a polotovarů pokrývaly více než polovinu poptávky československého hospodářství, konkrétně ropy (93 %), železné rudy (83 %), plynu (100 %), azbestu (76 %), černého uhlí (69 %), železných kovů (100 %), litiny (100 %), manganové rudy (100 %), bavlny (69 %).

⁴³⁴ Číselné vyjádření grafu viz Příloha č. 12.

⁴³⁵ Vývoj objemových ukazatelů exportu nejdůležitějších exportovaných výrobků Sovětského svazu do ČSFR v letech 1989-1990 v MINISTERSTVO VNĚŠNĚJ TORGOVLI SSSR. Zdroj: *Vnešněekonomičeskije svjazi SSSR 1990*, Moskva 1992, s. 191-193.

Podíl dovážených surovin měl i přes pokles objemu dovozu v roce 1990,⁴³⁶ největší zastoupení v celkovém importu Československa ze Sovětského svazu, přičemž dovoz některých položek v roce 1990 dokonce vzrostl, například železné rudy (o 8,3 %). Souvislosti lze hledat v restrukturalizaci československého průmyslu a schopnosti SSSR plnit exportní závazky dané položky včas a v plné míře. To bylo zapříčiněno potřebou získání volně směnitelných měn pro krytí deficitů a dluhů sovětské vlády.⁴³⁷

K nejrychlejšímu poklesu v rámci dovozu tak došlo u strojů (podíl výrobků sovětského strojírenství na dovozu (o 1/5) na necelých 11,5 mld. Kčs) a speciálních dodávek, jejichž podíl se na celkovém dovozu ze SSSR snížil z 29 % na 22 %. Důvodem bylo především narušení mezipodnikových vazeb a zastavení výrobní kooperace mezi československými a sovětskými podniky, tak jako oslabení strukturálních meziodvětvových a mezirepublikových vazeb v rámci sovětského hospodářství.

Dovážely se především dopravní stroje (automobily, letadla, vrtulníky), traktory (- 65 %), kombajny (- 42 %). Důležité místo v rámci sovětského exportu stále zaujímaly výrobky chemického průmyslu a polotovary, hnojivo, kaučuk, syntetická vlákna, které sloužily jako významná surovina pro československé podniky v rámci ještě fungujících bilaterálních výrobních řetězců.⁴³⁸ Dále se vyvážely potraviny (alkoholické a nealkoholické nápoje, ryby), průmyslové spotřební zboží (spotřebiče pro domácnost, hudební přehrávače, videorekordéry a televizní přijímače).

Markantní snížení vývozu do Československa se negativně promítlo do fungování jednotlivých podniků a odvětví, které byly těsně vázány na dodávky československého zboží a byly orientovány na vývoz do ČSSR/ČSFR. V důsledku nerozvinutého vnitřního sovětského měnového trhu a bankovního systému, nejasného rozdělení pravomocí a financí mezi ústředními, republikovými úřady a podniky, musely firmy zastavovat svoji činnost anebo jednat o přechodu k barterovému obchodu se sovětskými podniky.

5.3. Odhad vlivu sovětského ekonomického propadu na produkci v Československu

Jedním z charakteristických rysů československo-sovětských vztahů v daném období byla ekonomická krize v obou zemích. Předpokládá se, že prudký pokles HDP v

⁴³⁶ Jednalo se o ropu (-21,3%), plyn (-6,9%), černého uhlí (-1,4%). Zdroj: FEDERÁLNÍ STATISTICKÝ ÚŘAD, *Statistická ročenka ČSSR 1991*, s. 492 (vlastní výpočty).

⁴³⁷ ŠEDIVÝ, Z., *Průběh ekonomické transformace na území bývalého SSSR a důsledky pro ekonomické vztahy s ČSFR*, Praha 1992, s. 22.

⁴³⁸ A NEKIPELOV, A.D., ORLIK, I.I., *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroj polovině XX veka*, 3. díl, 2. část, Moskva 2007, s. 489.

Československu v letech 1990-1991 ovlivnil celkovou úroveň poptávky po dovozu v zemi. Nebyl to jen výsledek působení poptávky, spojený s klesajícími příjmy. Zahrnovalo to také účinky některých dodatečných rozpočtových omezení, spojených s nedostatkem zahraniční měny a s byrokratickým a neefektivním systémem jejího rozmístění mezi dovozce. Důležitou roli měl sehrát i ekonomický propad v Sovětském svazu.

Zhodnoťme vliv hospodářského propadu SSSR na vývoj úrovně produkce v ČSSR. Ale nejdřív spočítejme vliv omezení obchodování se zeměmi RVHP, včetně Československa na sovětskou ekonomiku.⁴³⁹

Tabulka č. 19 Zahraniční obchod SSSR v letech 1990-1991 v mil. USD (1 USD = 1,75 sovětských rublů)⁴⁴⁰

Položka	1990	1991	Index (1990=100)
Vývoz	68608	46653	67,9
Dovoz	78793	45385	57,6
z toho:			
Vývoz do zemí mimo RVHP	44402	35522	80,9
Dovoz ze zemí mimo RVHP	50040	34227	68,4
z toho:			
Export ze zemí RVHP	24206	10675	44,1
Dovoz do zemí RVHP	28754	10927	38,7
z toho Československo:			
Vývoz	5040	3116	57,7
Dovoz	5743	2403	41,8

Zdroj: HANSON, P., *The rise and fall of the Soviet economy*, London 2003, s. 187-188, HARDT, J.P., KAUFMAN, R.F., *The impact of the Soviet trade shock on output levels in Central and East European economies*, Washington 1995, s. 27-30, vlastní výpočty podle národních statistik.

Celkový vliv rozdělíme do tří efektů: domácí recese (DR), redukce obchodu (RO) a ztráta podílu na trhu (ZP). Poslední efekt je však těžko kvantifikovatelný a proto ho vypustíme.

Teoreticky by mohl být účinek DR v zásadě změřený poklesem celkových dovozů země. Avšak tento předpoklad by byl nevhodný, protože pokles celkových sovětských dovozů

⁴³⁹ Následující výklad je výsledkem společného výzkumu autora a Kashapova A.M., docenta Baškirské státní univerzity v Ufě.

⁴⁴⁰ Vzhledem k přechodu obou zemí od roku 1991 k systému vyúčtování obchodních transakcí ve volně směnitelných měnách, využívají se ve výpočtech příslušné dolarové hodnoty.

odrážel také účinek RO, spojený s eliminací „přednostního“ obchodování se zeměmi RVHP, včetně ČSSR. Pokles dovozů z trhů mimo země RVHP nemůže být také vnímán jako míra DR účinku, protože byl alespoň částečně zmírněný, převedením sovětských dovozů ze zemí RVHP na země mimo RVHP – efekt odklonu obchodu (EOO).

Dopad všech tří účinků (DR, RO, EOO) na sovětské dovozy ze zemí RVHP a ze Západu může být vyšetřen analyticky, za předpokladu, že elasticita dovozů z RVHP a ze západních zemí jsou stejné, v rámci následujícího modelu:

$$Mcmea(1-DR) - RO - EOO = Mcmea' \quad (1)$$

$$Mwest(1-DR) + EOO = Mwest' \quad (2)$$

a pro celkové dovozy se účinek EOO vyruší:

$$M(1-DR) - RO = M' \quad (3), \text{ kde}$$

Mcmea, Mwest – objem dovozů SSSR ze zemí RVHP a Západu,

Mcmea', Mwest' – objem dovozů po rozpadu RVHP.

Systém má tři neznámé a pouze dvě rovnice (třetí rovnice je prostým součtem prvních dvou), nedá se vyřešit přímo a jsou nezbytné některé dodatečné předpoklady.

Předpokládáme, že EOO a RO budou kladné hodnoty, na základě toho, že zánik RVHP eliminoval preference ve vzájemném obchodování a fungoval tedy jako mechanismus celní unie. Za předpokladu, že $EOO > 0$, a řešení (2) pro DR, je získána podmínka $DR > 31,6\%$, zatímco za předpokladu $RO > 0$, a řešení (3) pro DR, je získána podmínka $DR < 42,4\%$. Tedy pro efekty odklonu obchodu a redukce obchodu, aby nabyly kladné hodnoty, musí hodnota DR splnit následující podmínku:

$31,6 < DR < 42,4$, což znamená, že účinek domácí recese musí zodpovídat za pokles dovozů v rozsahu 31,6 až 42,4 %.

Jinými slovy to znamená, že podíl efektu DR na celkovém poklesu objemu sovětského importu se pohybuje v rozmezí od 31,6% do 42,4%. To znamená, že v důsledku působení efektu RO se dovoz SSSR snížil v rozmezí od 0 do 10,8% v roce 1990.

Předpokládejme, že dopad domácí recese dosáhne střední hodnoty v přípustném rozsahu, tj. $DR = 0,37$. Když vezmeme hodnoty sovětského dovozu a dosadíme je do těchto tří rovnic, získáme účinek omezení obchodování a odklonu obchodu na celkové sovětské dovozy původem ze zemí RVHP:

$$RO = 4272 \text{ mil. USD}$$

$$EOO = 2694 \text{ mil. USD}$$

Při výpočtu DR, RO a EOO pro Československo bylo předpokládáno, že DR = 0,37, a RO a EOO zůstávají ve stejných proporcích jako pro Sovětský svaz, tj. RO/EOO = 4272/2694, tj. 37/63.

Vliv propadu importu SSSR z Československa pro ekonomiku ČSSR (v mil. USD)

	DR	RO	EOO	Celkový efekt
Československo	2125	745	469	3339

Zdroj: vlastní výpočty

Dopad kolapsu sovětské ekonomiky a obchodu na úroveň československého HDP lze odhadnout tak, že vezmeme změny HDP v roce 1991 vyjádřené v běžných cenách, a porovnáme je s celkovými hodnotami účinku vypočítaným v tabulce výše. Problém s tímto přístupem je, že výsledky značně závisí na směnném kurzu použitým k převodu hodnot HDP v národní měně na hodnoty v dolarech.

Tabulka č. 20 Oficiální průměrné směnné kurzy a parita kupní síly v roce 1991 (v Kčs na USD)

	Oficiální směnný kurz	Kurz podle parity kupní síly	Hodnota HDP v mil. Kčs	Hodnota HDP v mil. USD při oficiálním směnném kurzu	Hodnota HDP v mil. USD podle PPP hodnot
Československo	29,49 Kčs/ 1 USD	9,74 Kčs/ 1 USD	977,8	33157	100390

Zdroj: oficiální směnné kurzy z národních statistik, PPP hodnoty z PlanEcon, *The role of Exchange rates in western investment decisions in Eastern Europe*, New York 1992.

Tato tabulka ukazuje obtížnost při hodnocení československého HDP v porovnatelných měnách: nejenže oficiální směnné kurzy a hodnoty PPP dávají zcela nesourodé výsledky, ale lze všimnout i velké rozdíly mezi hodnotami. Z tohoto hlediska míra parity kupní síly zdá být více vystihující, nicméně je také kritizovaná za to, že správně neodráží pozici země v zahraničním obchodě. Vzhledem k těmto problémům dopad krize sovětského obchodování na úroveň HDP může být odhadovaný pouze s určitou přibližností.

Při poznání skutečnosti, že není žádné snadné řešení problému ocenění HDP v Československu, bylo rozhodnuto předložit dva alternativní odhady: jeden na základě oficiálních směnných kurzů a jiný na základě parity kupní síly (PPP). Protože tyto dva odhady mohou být předpokládáné, že skutečně poskytnou horní a spodní meze pro „odpovídající“

směnný kurz, na získané výsledky můžeme pohlížet jako na rozsah, v rámci kterého by se měl nacházet dopad zhroucení sovětského obchodu na úroveň výroby v Československu. Příslušné výsledky výpočtů jsou uvedeny v tabulce níže.

Tabulka č. 21 Dopad zhroucení sovětského obchodu na HDP Československa

Položka	Československo
Změna HDP v roce 1991 (%)	-15,9
Změna HDP v roce 1991 (v mil. USD):	
Při oficiálním směnném kurzu	6269 (1990 HDP: 38554, 1991 HDP: 33157)
PPP kurz	18980 (1990 HDP: 119370, 1991 HDP: 100390)
Celkový efekt poklesu exportu do SSSR (v mil. USD)	3339
Míra poklesu HDP v důsledku poklesu exportu do Sovětského svazu (v procentních bodech):	
Při oficiálním směnném kurzu	8,5
Při využití PPP kurzu	2,8

Zdroj: FEDERÁLNÍ STATISTICKÝ ÚŘAD, *Statistická ročenka ČSFR 1993*, Praha 1993, s. 478-490, vlastní výpočty.

Jak můžeme z této tabulky vidět, poměr poklesu československého HDP, který může být přisuzovaný sovětské exportní krizi, závisí silně na tom, jaký směnný kurz byl k odhadu změn HDP použitý. Pokud se využijí oficiální směnné kurzy, má sovětská obchodní krize poměrně vysokou hodnotu. Ale pokud se namísto toho použije kurz vyjádřený paritou kupní síly (PPP), rozsah propadu HDP se významně snižuje.

Výsledky získané použitím oficiálního směnného kurzu by měly být zřejmě považované za horní meze pro ztrátu příjmů vyplývající ze zhroucení sovětského obchodu. Nakonec je třeba mít na paměti, že vypočítaný účinek odráží pouze změnu vyvolanou poklesem vývozu, a ignoruje negativní dopad změny směnných relací a pozitivní dopad odklonění vývozu ze sovětského trhu na Západ.

Porovnání s jinými výsledky: např. Rodrik⁴⁴¹ odhaduje dopad krize sovětského obchodování pro Československo na 7,5 % HDP. Tyto rozdíly vznikají částečně z rozdílných předpokladů výchozích Rodrikových analýz, a částečně odráží problémy se statistickými údaji.

⁴⁴¹ RODRIK, D., *Making sense of the Soviet trade shock in Eastern Europe: a Framework and some estimates*, in: M. Blejer, G.A. Calvo, *Eastern Europe in Transition: From Recession to Growth?*, Washington, 1992, s. 64-85.

5.4. *Obnova vzájemných ekonomických vztahů v letech 1991-1992*

Více než dvacetiprocentní propad ve vzájemném obchodě v roce 1990 přesvědčil sovětskou a československou vládu o nezbytnosti přijetí opatření pro zlepšení situace.⁴⁴²

Výsledkem jednání bylo podepsání Platební dohody mezi vládou České a Slovenské federativní republiky a vládou Svazu sovětských socialistických republik z 28. prosince 1990 a Protokolu⁴⁴³ k platební dohodě z 18. července 1991⁴⁴⁴ (protokol definoval metodiku výpočtu hodnoty československých aktiv na území Sovětského svazu a způsoby jejich prodeje). Z dalších právních úprav je nutné uvést především Smlouvu Vněšekonobanky SSSR a Československé obchodní banky (ČSOB), ve které byly zformulovány nové právní a finanční podmínky obchodních vztahů (zákaz využívání převoditelného rublu podle smluvních cen a přechodu k vyúčtování v konvertibilních měnách, zejména amerických dolarech). Na základě těchto právních dokumentů se rozlišují tři úrovně vzájemné spolupráce v letech 1991-1992.

První stupeň bilaterálního obchodu se realizoval na základě indikativních seznamů, které obsahovaly výčet položek, jejichž zahraničněobchodní dodávky se upravují na centrální úrovni. Zavedení od 17. prosince 1990 tzv. vzájemně svázaných dodávek,⁴⁴⁵ které na centrální úrovni specifikovaly potřeby partnera, měly zmírnit tvrdé dopady přechodu k novým podmínkám zúčtování v zahraničním obchodě. Na úrovni centra tyto indikativními seznamy specifikovaly podstatné potřeby obou stran. Na základě seznamů uzavíraly československé podnikatelské subjekty vývozní a dovozní kontrakty po dohodnutí ceny, dodacích a zejména platebních podmínek. Analogicky byly postupně sjednávány dohody o obchodních vztazích a vytvářeny seznamy se svazovými republikami. Požadavky na československý dovoz byly relativně vysoké, avšak zpravidla chyběly fondy protidodávek.

Již v roce 1991 se touto formou uskutečňovalo 30 % obchodu. Vzájemné vyúčtování plateb za dané zboží v praxi prováděly Vněšekonobank SSSR a ČSOB, přičemž kalkulace probíhaly v amerických dolarech prostřednictvím zřízeného účtu číslo 1. Získaná měna měla zůstat na československém finančním trhu. Do těchto seznamů byly zahrnuty skupiny

⁴⁴² RGANI, f. 89, i. 67, čj. 19, Kollektivnoe pismo sekretarej Posol'stva SSSR v ČSSR.

⁴⁴³ Sovětský svaz do ní odmítl zahrnout řadu výrobků, především tedy strojírenské a spotřební zboží, jejichž využití plánoval ve vlastní ekonomice. Disponoval také nedostatkem konvertibilní měny. Zdroj: ZABELIN, V., *Vněšnjaja trgovlja Rossii*, Moskva 2007, s. 239.

⁴⁴⁴ Platební dohody z 28. prosince 1990 a Protokolu k platební dohodě z 18. července 1991. [cit. 2011-20-10] Dostupné z [www: <http://www.mid.ru/bdomp/spd_md.nsf/0/457B58E8D8A2A402C3257922001CF4D6>](http://www.mid.ru/bdomp/spd_md.nsf/0/457B58E8D8A2A402C3257922001CF4D6).

⁴⁴⁵ Tzv. indikativní seznamy poskytovaly určitý dodávkový prostor pro podnikatele a podniky z Československa, jehož realizaci ovšem stát negarantoval; na jejich základě byly uzavírány exportní a importní smlouvy po dohodnutí platebních, cenových a dodávacích podmínek.

výrobků, jako stroje a zařízení, palivo, kovy, chemické výrobky, stavební materiály, suroviny a potraviny (rybí produkty).

Druhý stupeň vzájemného obratu tvořily dodávky sovětských surovin, především ropy. Sovětská strana se zavázala dodávat 7,5 mil. tun ropy za podmínky, že dodávku 5,5 mil. tun československá vláda bude hradit ve volně směnitelných měnách bez jakékoliv reciprocity. Zároveň za zbytek 2 mil. tun ropy se měly dodat stroje, zařízení a jiné výrobky pro ropný a plynový průmysl SSSR.

Třetí stupeň obchodního obratu tvořily zboží a služby, které mohly být realizovány mimo indikativní seznamy, tj. na základě smluv uzavřených na republikové, oblastní a podnikové úrovni. Sem patřila ostatní produkce, především spotřební zboží, ale také například sportovní, lovecké zbraně, munice či dodatečné dodávky surovin dojednané na místní úrovni se sovětskými podniky a regionálními subjekty.

Podobné cíle jako mezivládní a platební dohody sledovaly i Protokol mezi vládou České a Slovenské federativní republiky a vládou Ruské federace o obchodně ekonomických vztazích v roce 1992 a navazující mezibankovní ujednání z téhož roku.⁴⁴⁶ Přijetím těchto smluv byly vytvořeny příznivější předpoklady pro provozní zabezpečení plateb za dodávky ruských paliv a dalších surovin i některých výrobků (palivové články) a k otevření prostoru pro československý vývoz do Ruské federace. Podstata daného systému spočívala v tom, že platby za komodity, dodávané z Ruska do Československa, byly uloženy na dvou účtech u Československé obchodní banky.⁴⁴⁷

Na prvním účtu se ukládalo 38% plateb ve prospěch ruské vlády, která je musela využít k zaplacení dluhů bývalého SSSR, a to dvěma způsoby. Za prvé, šlo o povinný odprodej části deviz ve prospěch československé vlády, získaných v rámci bilaterálního obchodu za pevný kurz, určených k nákupům československé produkce, především strojírenských výrobků, chemikálií, potravin a léků. Za druhé, byly preferovány splátky té části dluhů za exportní dodávky, které představovaly pro ČSFR nejvyšší prioritu, resp. platby, které pro insolventnost sovětských bank nebyly uskutečněny a měly prvořadý význam pro československé podniky, např. Svit Zlín.

Druhá část plateb ve výši 62% byla připisována na podúčty ruských exportérů, které je měly během následujících 30 dnů využít ke krytí importu z Československa do Ruské

⁴⁴⁶ Protokol o obchodně ekonomických vztazích v roce 1992 a Mezibankovní ujednání. [cit. 2011-23-10]. Dostupný z [www: <http://www.referent.ru/1/30235>](http://www.referent.ru/1/30235).

⁴⁴⁷ Podrobný popis daného systému AUKUCIONEK, C.P., *Empirika perechoda k rynku. Opyt Rossii*, Moskva 1998, s. 78-81; FINGERLAND, J., *Rozvoj reformních ekonomik a změny orientace jejich vnějších ekonomických vztahů (se zřetelem k ČSFR)*, Praha 1991, s. 57.

federace za výhodnější ceny. V případě, že nebyly prostředky využity k uzavření smluv na export z ČSFR, převáděly se v dolarovém ekvivalentu zpět do Ruské federace.

Pro komplexnější analýzu vlivu daných opatření na vývoj bilaterálního obchodu využijeme následující statistické údaje k výzkumu intenzity a struktury bilaterálního obchodu v období 1991-1992.

5.4.1 Obrat vzájemného obchodu v letech 1991-1992

Nejdůležitějším faktorem rozvoje vzájemných zahraničněobchodních vztahů v letech 1991-1992 byla situace v ruské ekonomice. Ta se vyznačovala zrychleným poklesem průmyslové výroby, včetně palivoenergetického odvětví, klíčového pro ruský export. Dále pak byla zřetelná krize úvěrového a měnového systému; hyperinflace vedla k hlubokému poklesu měnového kurzu, zdražení importu a stimulaci exportního dumpingu. V konečném důsledku se snížila efektivita zahraničního obchodu a byly vyčerpány finanční prostředky ze státního rozpočtu na zaplacení dovozu výrobků a pokrytí vnějšího dluhu.

V roce 1991 došlo ve vzájemném obchodě⁴⁴⁸ bez ohledu na přijatá opatření k propadu obratu o 16%, fyzický objem celkově klesl přibližně o 10%.⁴⁴⁹ Pro československo-sovětský obchod bylo v daném období charakteristické podstatné zaostávání dynamiky exportu Československa za importem a vysoká pasivní obchodní bilance, která se vytvořila v roce 1992, přičemž o rok dříve činilo aktivní saldo ČSFR se Sovětským svazem přibližně 300 mil. USD.

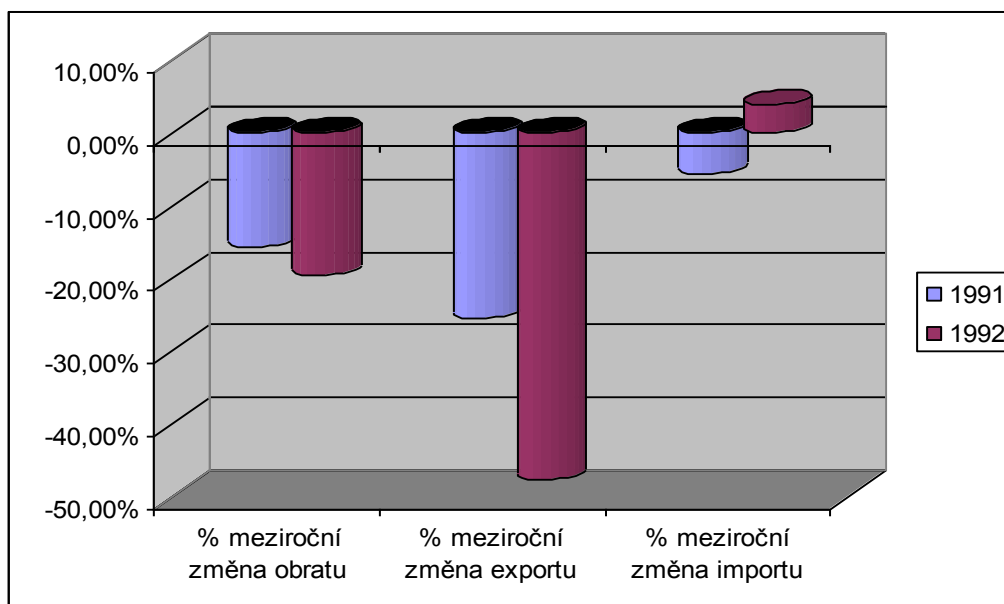
Růst československého deficitu obchodní bilance (1,05 mld. USD v roce 1992) se Sovětským svazem/Ruskem byl jedním z důsledků růstu cen importovaných surovin, především ropy. Příčinou byl jak přechod na vyúčtování ve volně směnitelných měnách, tak nepříznivá ruská ekonomická situace charakteristická finanční nestabilitou. Sovětští odběratelé nebyli schopni převzít dodávky československé produkce a včas uhradit vzniklé závazky. Zároveň stát finančně nepokrýval ztráty státního rozpočtu způsobené návratem ke starým vývozním pravidlům surové ropy.⁴⁵⁰

⁴⁴⁸ Vzhledem k tomu, že obě země přešly k systému zúčtování ve volně směnitelných měnách, za zúčtovací jednotku byl zvolen americký dolar.

⁴⁴⁹ FINGERLAND, J., *Rozpad trhu RVHP a transformace československé ekonomiky*, Praha 1991, s. 23.

⁴⁵⁰ Podrobněji ke struktuře vývozu Ruské federace v roce 1992 srov. MINISTERSTVO VNĚŠNĚEKONOMIČESKICH OTNOŠENIJ RF, *Analyz vněšněj trgovli MVO RF v 1992 godu*. [cit. 2011-31-10]. Dostupný z www: <<http://protown.ru/information/hide/3025.html>>.

Graf č. 8 Přehled temp růstu obrátu, exportu a importu ČSFR v obchodě s SSSR v letech 1991-1992⁴⁵¹

Zdroj: FEDERÁLNÍ STATISTICKÝ ÚŘAD, *Statistická ročenka ČSFR 1993*, Praha 1993, s. 495; GOSKOMSTAT, *Rossijskaya federaciya v 1994 godu*, Moskva 1994, s. 16 (vlastní výpočty).

V roce 1992 pokračoval prudký pokles československého vývozu, zatímco československý dovoz ve fyzickém vyjádření klesl jen mírně. V důsledku toho si bývalý SSSR zachoval podíl 37% a první místo v československém dovozu, zatímco jeho podíl na celkovém československém vývozu klesl na pouhých 8%.

Obrat československo-ruského zahraničního obchodu se v roce 1992 meziročně snížil o dalších 19%, přičemž východní partner ztratil nejvýznamnější postavení v československém obchodě. Jeho podíl na obrátu ČSFR poklesl z 14,3 % na 11,7 %⁴⁵² a Ruská federace se zatím zařadila na celkové druhé místo po SRN. Zatímco export Československa do Ruska zaznamenal ve sledovaném období propad přibližně o 47 %.

Předkládané statistické údaje je možné vysvětlit rozpadem Sovětského svazu a začátkem ruského transformačního procesu. Zároveň se zmenšila poptávka po československých výrobcích, které byly kvalitativně horší než západní. Dále se do statistik promítla dokončená reorientace zahraničního obchodu ČSFR. Objem importu se přechodně zvýšil o 4%, což bylo zapříčiněno zachováním objemu dodávaných surovin, především plynu. Podmínky dodávek se pro Ruskou federaci zlepšovaly v souvislosti s přechodem na zúčtování na konvertibilní měny a růstem světových cen ropy a plynu.

⁴⁵¹ Vypočteno podle kurzu USD 31.12.1991 - 27,84 Kčs/USD, 31.12.1992 - 28,89 Kčs/USD.

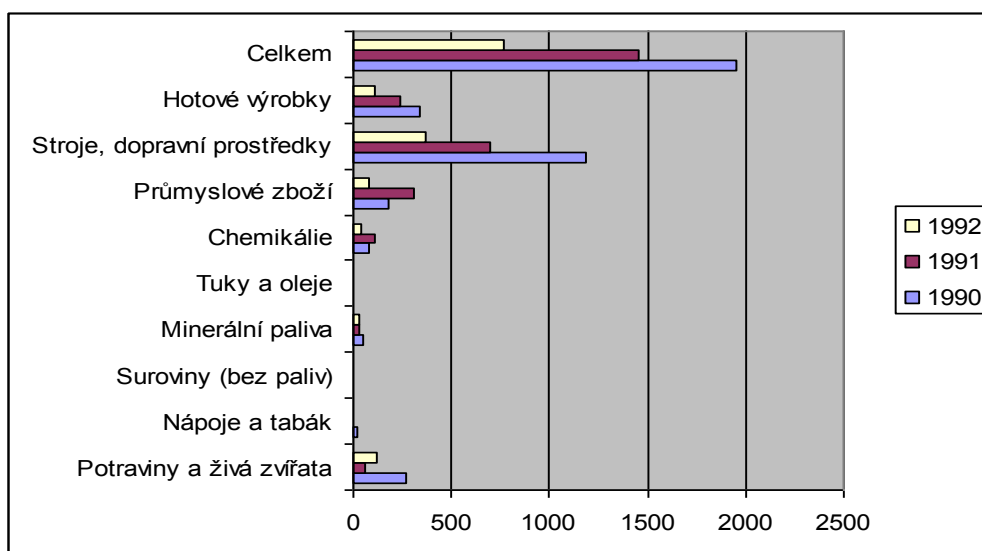
⁴⁵² FEDERÁLNÍ STATISTICKÝ ÚŘAD, *Statistická ročenka ČSFR 1993*, Praha 1993, s. 482-489 (vlastní výpočty).

5.4.2 Komoditní struktura zahraničního obchodu: export Československa do Sovětského svazu v letech 1991-1992

Struktura exportu ČSFR do Sovětského svazu se výrazně nezměnila, i přes pokles vzájemného obchodu ve zkoumaném období. Hlavními vývozními položkami zůstaly strojírenská produkce, dopravní prostředky, hotové výrobky, chemikálie a potraviny.

Objem exportované strojírenské produkce a dopravních prostředků se v daném období snížil jak v hodnotovém vyjádření, tak v podílu na celkovém vývozu do SSSR.⁴⁵³ Tuto skutečnost lze vysvětlit především neschopností sovětských podniků odebrat celé množství nakontrahovaných dodávek. Dále k tomu přispěla i narůstající západoevropská a americká konkurence na sovětském trhu, a také postupný odchod československých strojírenských podniků ze Sovětského svazu a jejich přesměrování na západ na základě politických rozhodnutí československého vedení. Exportovaná strojírenská produkce byla zastoupena především obráběcími stroji, čerpadly, kompresory, transformátory, zařízením pro plynový průmysl, nákladními automobily, tramvajemi a výcvikovými letouny.

Graf č. 9 Přehled struktury vývozu ČSFR do SSSR v letech 1990-1992 (v mil USD)

Zdroj: FEDERÁLNÍ STATISTICKÝ ÚŘAD, *Statistická ročenka ČSFR 1993*, Praha 1993, s. 480-490; MINISTERSTVO VNĚŠNĚJ TORGOVLI SSSR, *Vněšněekonomické svjazi SSSR 1990*, Moskva 1992, s. 65-73; GOSKOMSTAT, *Rossijskaya federaciya 1992*, Moskva 1993, s. 16-18 (vlastní výpočty).

Další významnou exportní skupinu výrobků představovalo průmyslové zboží, jejíž hodnota však klesla z 311 mil. USD na 84 mil. USD, i když si podržela v daném období procentní zastoupení na úrovni 11%. Byly dodávány především kožené a kovové výrobky,

⁴⁵³ Ze 700 mil. USD v roce 1991 na 364 mil. USD v roce 1992, resp. ze 48% na 47%. Zdroj: Tamtéž, s. 481.

papír a textilní polotovary.⁴⁵⁴ Nárůst významu dané položky v roce 1991 byl spojen s dočasným oživením spolupráce se sovětskými regiony (bohatými na suroviny), které odebíraly relativně levné a kvalitní zboží výměnou za dodatečné dodávky surovin.⁴⁵⁵

Potraviny a živá zvířata byla jedinou vývozní položkou, která zaznamenala zvýšení v průběhu let 1991-1992. Bylo to způsobeno složitou ekonomickou situací a nedostatečným zásobováním základními potravinami v Sovětském svazu, později v Ruské federaci. V roce 1992 se hodnota dodávaných potravin zdvojnásobila.⁴⁵⁶

Význam výrobků chemického průmyslu ovšem dále klesal; objem a hodnota dodané produkce se snížily o více než 60%. Statistické hodnoty souvisí s rozpadem trhu RVHP, odchodem ze sovětského trhu a restrukturalizací československého chemického průmyslu. Do Ruska byly dodány organická a syntetická barviva, bělidla pro domácnosti a lehký průmysl, tak jako polypropylenové obvazy a vlákna, laky, chemické polotovary, dezinfekční prostředky nebo látky k výrobě textilu.⁴⁵⁷

5.4.3 Komoditní struktura zahraničního obchodu: import Československa ze Sovětského svazu v letech 1991-1992

Hlavní vývozní položkou sovětského exportu zůstaly minerální paliva, především ropa a zemní plyn, které spolu s dalšími surovinami jako nikl, hliník, měď, kaučuk, apatity, uhlík a dřevo, tvořily 85 až 90% dovozu do Československa. V dovozu ČSFR zůstávalo rozhodující skutečností, že byly nadále plně zabezpečovány zejména československé potřeby ropy a zemního plynu, přestože korunová hodnota dovozu paliv poklesla za rok téměř o čtvrtinu.

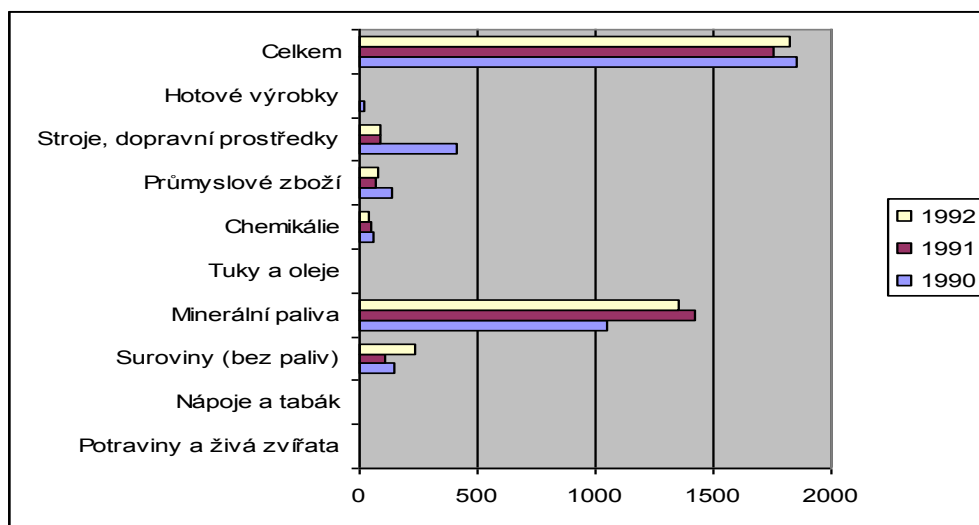
⁴⁵⁴ Podrobná struktura vývoje exportu Československa do Sovětského svazu v daném období viz Příloha č. 11.

⁴⁵⁵ ZABELIN, V., *Vnešnjaja trgovlja Rossii*, Moskva 2007, s. 78.

⁴⁵⁶ Ze 63 mil. USD na 123 mil. USD. Jednalo se o maso, drůbež, rostlinné máslo, tuky, mléko v prášku, konzervy, cukr, vejce a ovoce. Zdroj: ŠEDIVÝ, Z., *Průběh ekonomické transformace na území bývalého SSSR a důsledky pro ekonomické vztahy s ČSFR*, s. 34.

⁴⁵⁷ Dohoda mezi vládou České a Slovenské Federativní Republiky a vládou Svazu sovětských socialistických republik o přechodu na nové podmínky provádění obchodně ekonomických vztahů mezi Českou a Slovenskou Federativní Republikou a Svazem sovětských socialistických republik. [cit. 2011-30-10]. Dostupný z [www: <http://docs.pravo.ru/document/view/20048213/>](http://docs.pravo.ru/document/view/20048213/).

Graf č. 10 Import ČSFR ze Sovětského svazu/Ruska v letech 1990-1992 (v mil. USD)

Zdroj: FEDERÁLNÍ STATISTICKÝ ÚŘAD, *Statistická ročenka ČSFR 1993*, Praha 1993, s. 480-490; MINISTERSTVO VNĚŠNĚJ TORGOVLI SSSR, *Vněšněekonomické svazi SSSR 1990*, Moskva 1992, s. 65-73; GOSKOMSTAT, *Rossijskaja federacija 1992*, Moskva 1993, s. 16-18 (vlastní výpočty).

Dodávky ropy a plynu se od roku 1992 uskutečňovaly v rámci indikativních seznamů, centrálně stanovovaných ruskými Ministerstvem financí a Ministerstvem obchodu, zcela v souladu s rusko-československou dohodou. Československo a později Česká republika zůstala největším středoevropským odběratelem ruské ropy a plynu. Dovoz ropy zůstal v roce 1992 na úrovni minulého roku⁴⁵⁸ (7,5 mil. tun). Do Československa bylo ale dovezeno více ruské ropy, než bylo sjednáno v dohodě z 16. ledna 1992 v důsledku přerušení blízkovýchodních dodávek ropy (ropovodem Adria) z důvodu pokračující jugoslávské krize.

Import zemního plynu, druhé nedůležitější dovozní položky, nebyl v daném období přerušen. V roce 1992 ČSFR dostala od Ruské federace 13 mld. m³ plynu, z toho 5,1 mld. jako platbu za tranzit, 4,4 mld. za technologickou a investiční účast Československa na těžbě plynu z Jamburgského plynového ložiska a 1,4 mld. za odběr československé hotové produkce ruskými podniky. Zemní plyn rovněž sloužil jako platební prostředek a Ruská federace ho aktivně využívala na financování dodávek strojů a zařízení pro plynový průmysl (1 mld. m³), kompletů rozvodních transformátorů (až 300 mil. m³), chemické produkce (20 tis. tun alfaolefinů za dodávky 112 mil. m³ zemního plynu).⁴⁵⁹

Velice výhodné ceny za ruský plyn v porovnání se světovými byly příčinou konstantní poptávky po této surovině ze strany Československa, a to bez ohledu na politické změny v zahraniční politice. Příčinou nízkých cen plynu byl dohodnutý zvláštní režim plateb, který

⁴⁵⁸ Protokol vlády RSFSR a vlády ČSFR o ekonomických a obchodních vztazích zemí v roce 1992 (16. ledna 1992), s. 2. [cit. 2011-30-10]. Dostupný z [www: <http://russia.bestpravo.ru/fed1992/data03/tex15379.htm>](http://russia.bestpravo.ru/fed1992/data03/tex15379.htm).

⁴⁵⁹ Tamtéž, s. 3.

se skládal z úhrady investičního úvěru Ruskou federací za účast ČSSR na těžbě plynu z Jamburgského plynového ložiska,⁴⁶⁰ výstavbě plynovodu Jamburg-západní hranice Sovětského svazu a jiných průmyslových objektů na území Sovětského svazu/Ruska, podobně jako výhodná tranzitní poloha ČSFR na západní trh. Navíc i dohoda o přepravě byla velmi zisková pro Československo, neboť provozní náklady na udržování plynovodů a odvádění odpisů představovaly jen 25%-30% z celkových vybraných tranzitních poplatků.⁴⁶¹

Druhou nejvýznamnější importní položkou zůstávaly strojírenské výrobky, především elektroenergetické zařízení pro atomové elektrárny, civilní letadla a náhradní díly, například pro výstavbu metra a vlakové soupravy.

Třetí největší exportní položku Sovětského svazu tvořily průmyslové zboží a hotová produkce, v jehož rámci se dovážely nábytek, textilní výrobky nebo panely pro bytovou výstavbu. Chemická produkce se na sovětském vývozu podílela 2 až 3%, jednalo se především o hnojiva, syntetická vlákna, kyseliny, celulózu, amoniak. Zbytek pak připadal na nápoje a potraviny, z nichž nejvíce se dovezly alkoholické výrobky, především vodka a koňak.

Tabulka č. 22 Import ČSFR ze Sovětského svazu/Ruska v letech 1990-1992

Skupiny zboží	1990	1991	1992
Potraviny a živá zvířata	0,73%	0,41%	0,48%
Nápoje a tabák	0,26%	0,18%	0,13%
Suroviny (bez paliv)	7,68%	6,34%	12,99%
Minerální paliva	56,33%	81,21%	74,22%
Tuky a oleje	0,01%	0,03%	0,05%
Chemikálie	3,01%	2,53%	2,41%
Průmyslové zboží	7,25%	3,86%	4,16%
Stroje, dopravní prostředky	22%	4,87%	5,07%
Hotové výrobky	1,21%	0,5%	0,5%

Zdroj: FEDERALNÍ STATISTICKÝ ÚŘAD, *Statistická ročenka ČSFR 1993*, Praha 1993, s. 480-490; GOSKOMSTAT, *Vnešnjaja trgovlja SSSR v 1987 godu*, Moskva 1987, s. 179-193; GOSKOMSTAT, *Rossijskaja federacija 1992*, Moskva 1993, s. 16-18 (vlastní výpočty).

Analýza československo-sovětské/ruské spolupráce v uvedeném období rozpadu sovětského bloku prokázala klesající význam vzájemného obchodu pro obě země. Jedním z rozhodujících faktorů oslabování obchodních vazeb tvořily jak snahy československých politiků minimalizovat ruský vliv na vnitřní situaci ČSFR, odstranit dovozní závislost na

⁴⁶⁰ Při splátkách daného úvěru se odepisovalo za každý tisíc m³ plynu 585 Kčs (1 USD se rovnal 27,8 korun). Zdroj: ŠMELEV, B., *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroi polovine XX. veka*, 2. díl, Moskva 2003, s. 183.

⁴⁶¹ Dohoda o přepravě sovětského zemního plynu do zemí západní Evropy přes území Československé socialistické republiky a výměnný dopis; Protokol k Dohodě o přepravě sovětského zemního do zemí západní Evropy. [cit. 2011-27-10]. Dostupný z www: <<http://docs.pravo.ru/document/view/20020678/>>.

transakčně rizikových tranzitních zemích, tak pokus o překonání tehdejšího monopolního postavení Sovětského svazu/Ruské federace v dodávkách surovin a potravin, především ropy a zemního plynu. Vztahy komplikovala i obava o rozšiřování sovětské politické nestability do střeoevropského regionu.

Struktura bilaterálního obchodu se v letech 1989-1992 nezměnila. Rozdílně se však vyvíjel obrat vzájemné směny zboží, která poklesla ke konci období celkově o více než 50%. Vzájemné hospodářské vztahy byly také determinovány tzv. „deindustrializací“ obchodu, resp. snížením objemů dodávek výrobků s vysokou přidanou hodnotou (jak strojírenského, tak spotřebního zboží). Do bilaterální spolupráce se negativně promítl i postupný odchod československých podniků ze sovětského trhu, faktický zánik kooperace v chemickém průmyslu a nárůst významu potravin a surovin jako předmětu výhodné směny.

Závěr

Pokus vybudovat v Československu ve spojení se SSSR a dalšími zeměmi nový společenský řád, jakkoliv se slovně opíral o myšlenky Karla Marxe, přebíral dobrovolně i nuceně sovětský model, který ovšem vycházel z jiných myšlenek než Marxových a jiných podmínek než československých. Ekonomice ČSSR byla od vzniku socialistického společenství určena úloha strojírenské velmoci.

Začlenění do východního bloku znamenalo pro ČSSR také nejen jednostrannou orientaci jeho hospodářství podle zájmů a potřeb sovětského hospodářství, ale současně také určitou strukturu výměny zboží se Sovětským svazem. Československo-sovětské obchodní vztahy byly předurčeny vhodnou strukturou národního hospodářství, závislostí na vnějších zdrojích surovin, zeměpisnou blízkostí a bohatou tradicí průmyslové výroby. Charakter bilaterální spolupráce s SSSR definoval systém založený na výměně „surovin za stroje“, užší vědecko-technické kooperaci a účasti Československa na investičních projektech v Sovětském svazu.

Relativně úspěšný vývoj sovětsko-československých vztahů v 60. a 70. letech byl ve druhé polovině 70. let velmi negativně ovlivněn změnami ve světovém hospodářství. Např. první ropný šok vyžádal výrazné změny v obchodních mechanismech RVHP (na které tlačil především SSSR, např. v roce 1976 byla dohodnuta reinterpretační bukurešťských „Zásad stanovení cen“), a ani ČSSR se nevyhnula výraznému zvýšení cen ropy a zhoršení směnných relací, což se výrazně promítlo mj. do podoby československého palivo-energetického komplexu, rozvoje uhelné i jaderné energetiky. Jako velmi problematické se jevílo i přenesení dopadů zahraničních cen na mikroekonomickou úroveň podniků, jež byla pro možnosti adaptace hospodářství ČSSR na nové vnější podmínky zásadní.

Rozsah a důsaznost pečlivě tajených krizových jevů však doceňoval málokdo, ani opozice, ani kritické hlavy vládnoucí sovětské elity. Až na přelomu 70. a 80. let se objevily u sovětských špiček první vážné pochyby a obavy. Mezi ty, kteří si tehdy počínali dělat starosti o osud sovětského systému, patřil Jurij Andropov, přestože Andropovovy reformní plány nebyly vůbec nijak dalekosáhlé.

Nejpronikavější bylo nepochybně zahájení kádrové obměny, operace, která zahrnovala i vyzdvižení potenciálního následníka – Michaila Gorbačova. V krátké éře jeho protektora vznikl i program Uskorenije, urychlení ekonomického rozvoje a boj proti demoralizaci a korupci, který pronikal systémem odzdoła až nahoru. Teprve po Černěnkově epizodě s časovou prodlevou začaly v SSSR změny, když se v březnu 1985 ujal moci Michail

Gorbačov. Protiklad této osobnosti s rigidními starci předchozí garnitury byl sám o sobě významným signálem změny, podobně jako kdysi v případě československého A. Dubčeka anebo polského E. Gierka.

Ale během prvních let vlády Gorbačova reformní snahy nevedly k podstatným změnám. Jejich polovičatost, zaměření na dosažení rentability, samofinancování a rozšíření rozhodovacích pravomocí podniků se projevily v tom, že principy centrálního plánování, socialistického vlastnictví a regulování cen zůstaly neměnné. Až druhá polovina vlády stavropolského tajemníka přinesla převratné politické a ekonomické změny.

Po celé zkoumané období Sovětský svaz představoval pro ČSSR jednoho z největších obchodních partnerů. Ve vývozu do Sovětského svazu převažovaly stroje a zařízení,⁴⁶² paliva, hmoty a suroviny, ale i průmyslové spotřební zboží; mezi dovozní komodity patřily paliva a nerostné suroviny (nebyly dostačující ani v kvalitě, ani v kvantitě) na druhém místě pak stroje a zařízení. Pro Sovětský svaz bylo Československo dodavatelem strojírenského zboží a zařízení pro několik klíčových odvětví, především pro lehký průmysl, potravinářství, ocelářství, dopravu apod. Často ČSSR vystupovala v roli výhradního dodavatele daného typu zařízení.⁴⁶³

V celém sledovaném období (s výjimkou roku 1989) se vývoz do SSSR zvyšoval, dovoz po roce 1986 prakticky stagnoval. Dynamika dovozu a vývozu byla různá. Celková rostoucí aktivní obchodní bilance ve druhé polovině 80. let byla však výsledkem především poklesu cen dovážených energetických zdrojů nikoliv dosahování vyšších vývozních cen.

Výhodou obchodu se Sovětským svazem pro ČSSR byly především levné suroviny a paliva, které československé hospodářství mohlo odebírat za nižší ceny než na světových trzích, neboť si udrželo věřitelskou pozici.⁴⁶⁴ Mezi další pozitivní stránky patřily neomezený přístup na sovětský trh, pozice výhradního dodavatele některých produktů a zajištěný odbyt na velkém vnitřním trhu SSSR. Československá ekonomika profitovala z účasti Sovětského svazu na výstavbě dopravní infrastruktury. Společná politika byla uplatňována i ve vztahu ke třetím zemím. Vysoký objem sovětských objednávek pro československé podniky zajišťoval vysokou zaměstnanost a růst průmyslové výroby.⁴⁶⁵ Přínosným momentem bilaterální spolupráce byl fakt postupného přechodu na tržní základ ve vzájemných vztazích, které se

⁴⁶² Většinou těžkotonážní výrobky surovinového a investičního průmyslu.

⁴⁶³ FINGERLAND, J., *Národohospodářský komplex SSSR a československo-sovětská spolupráce*, Praha 1989, s. 42-44.

⁴⁶⁴ I když ropné šoky vyžádaly výrazné změny v obchodních mechanismech RVHP.

⁴⁶⁵ FINGERLAND, J., *Národohospodářský komplex SSSR a československo-sovětská spolupráce*, Praha 1989, s. 146-47.

projevilo uzavřením nových bilaterálních smluv mezi Československem a jednotlivými regiony bývalého Sovětského svazu.⁴⁶⁶

Československo se také aktivně zapojovalo do kooperace s SSSR v oblasti vědecko-technické spolupráce, vzájemné výměny licencí a výrobních postupů. Díky československým úvěrům a odborné pomoci při výstavbě průmyslových objektů, zdokonalení výrobních procesů a předávání odborných zkušeností bylo sovětské hospodářství schopné zdokonalovat vlastní výrobní struktury a procesy, organizovat výrobu daných produktů na vlastním území a zlepšovat dopravní a produkční infrastrukturu.⁴⁶⁷

Prostudované dokumenty opravňují k obecnějším hospodářským závěrům a dovolují se vyslovit o významu obchodních styků Československa a Sovětského svazu. Ale na základě toho, co již bylo uvedeno, lze jen těžko dát plně odůvodněnou odpověď na otázku, pro kterou z obou obchodujících stran byl obchod výhodnější a výnosnější. Nicméně stávající struktura zahraničního obchodu a vědeckotechnické a investiční spolupráce odpovídala spíše vojensko-strategickým požadavkům SSSR (RVHP) než potřebám moderní ekonomiky intenzivního typu.

Možnosti pro intenzifikaci ekonomiky postrádaly i mnohé dohody o přímých vztazích mezi československými podniky a jejich partnery v zahraničí, zejména v SSSR, jejichž počet po roce 1987 narůstal velkým tempem. Často však zůstalo jen u prosté výměny zboží, neboť stávající mechanismus nebyl připraven na využívání předností mezinárodní specializace a kooperace výroby.

Přílišná specializace československé ekonomiky na produkci těžkého strojírenského průmyslu však negativně determinovala hospodářské výsledky země. Zajištění růstu těžkého průmyslu, které zůstávalo prioritou ekonomické politiky, se stále více dostávalo do rozporu s možnostmi a potřebami moderního rozvoje. V důsledku investiční podpory produkce výrobních prostředků se zakonzervovala struktura ekonomiky s nadměrným zastoupením těžkého průmyslu, palivoenergetického komplexu, strojírenství a hutnictví, s nízkým podílem spotřebních odvětví. Přetrvávající důraz na rozvoj materiálně a energeticky náročných výrob v těžkém průmyslu vedl v podmínkách omezené surovinové základny jak k růstu importní závislosti československého hospodářství na SSSR, tak k růstu objemů odebíraných surovin.

⁴⁶⁶ Např. s Tjumenskou, Novosibirskou, Krasnojarskou oblastí, s Tatarstánem, Baškortostánem, republikou Komi, s Petrohradem a Moskvou. Byly otevřeny pobočky československého obchodního zastupitelství v Petrohradě, Nižném Novgorodu a Krasnodaru a reprezentační (propagační, výstavní) sál výrobků z ČSFR, jejichž dodávky do Ruské federace bylo možné sjednat přímo na místě. Zdroj: ŠMELJOV, B. *Rossija i centralno-vostočnaja Evropa v pervoi polovine 90-ch gg.*, Moskva 1997, s. 63-65.

⁴⁶⁷ NEKIPELOV, A.D., ORLIK, I.I., *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroj polovine XX veka*, 3. díl, 2. část, Moskva 2007, s. 450.

Ztrátu motivace a zajištěný odbyt v SSSR nebo špatnou ekologickou situaci v důsledku průmyslové struktury lze považovat za další nevýhody vzájemného obchodu pro ČSSR.

Celkově můžeme konstatovat, že se vzájemný obchod Československa a Sovětského svazu nerozvíjel v souladu se zájmy ČSSR, nebylo dosaženo plánované výše vývozu, neúměrně rostly i požadavky na dovozy. Československá zahraničně obchodní směna byla zaměřena na řešení disproporcí a nedostatků uvnitř sovětské ekonomiky a nevedla ke zvýšení výkonnosti vlastního hospodářství.

Přestože se socialistické společenství rozpadlo již na konci roku 1989, zaniklo až jako důsledek rozpadu SSSR.⁴⁶⁸ K náhlé změně zahraničněpolitického a hospodářského postavení, ztrátě dominantního postavení došlo v mimořádně krátké době. I přes rostoucí ekonomické problémy mohl režim v ČSSR tyto změny přežít a opírat se o svoji bortící se ideologickou legitimitu, kdyby se mu podařilo reformovat ekonomiku a pokud by Sovětský svaz chtěl vojensky podpořit československého spojence.

V této souvislosti nelze ignorovat úlohu M.S. Gorbačova. Gorbačovova politika odstranila pozůstatky ideologické legitimitu systému. Jeho politické reformy – oslabení cenzury, umožnění voleb s více kandidáty atd. – povzbudila občany zemí východní Evropy v tom, aby věřili, že tato změna by mohla přijít také do jejich země. Vyvíjelo to větší nátlak na režimy východní Evropy, na liberalizaci jejich systému.

Po rozpadu sovětského bloku Československo a SSSR shodně postrádaly koncepční přístup k rozvoji ekonomických a obchodních vztahů na vládní úrovni. Proces přizpůsobování se obou zemí novým podmínkám měl nepředvídatelný a chaotický průběh, významně ovlivnil i charakter jejich spolupráce.

Praha ani Moskva neměly vytvořeny nástroje státní a bankovní podpory vzájemné obchodní výměny. Pouze minimálně využívaly moderní způsoby implementace nových a tradičních výrobků na trhy. Preferovaly také výpočty konvertibilních měn, prosazovaly principy částečných nebo plných zálohových plateb. Nevynutitelnost kreditních mechanismů vedl k další degradaci obchodních vztahů a značně zkomplikoval následný proces budoucího obnovení vazeb mezi státními a soukromými podniky.⁴⁶⁹

Nevyváženost ve vzájemném obchodě, prohlubující se pasivum obchodní bilance způsobené přechodem ve vzájemném vyúčtování na volné měny a omezení strojírenského a jiného vývozu do Sovětského svazu reprezentovaly jednu z nevýhod vzájemné spolupráce

⁴⁶⁸ Účinnost Varšavské smlouvy byla zastavena 1. července 1991. Rada vzájemné hospodářské pomoci byla rozpuštěna 28. června 1991.

⁴⁶⁹ KOLČIN, S., *Vostočnaja Evropa: pik krizisa proiděn*, in: *Mirovaja ekonomika i meždunarodnye otnošenija* 36, 1993, č. 12, s. 56.

v období po roce 1989; stejně tak vysoká závislost na dovozech ruských surovin a tudíž vnitropolitickém vývoji v Rusku po rozpadu sovětského bloku, jejíž překonání se stalo jedním z cílů zahraniční politiky ČSFR. Jednoznačná orientace na sovětský trh, maximální vyřízení vlastních výrobních kapacit a strojírenská orientace vedly k degradaci výrobní struktury a kvality československé produkce.

Přítom stagnace a pokles úrovně československo-sovětských vztahů měly jednoznačně negativní vliv i na ruskou ekonomiku. Úpadek tradiční úzké spolupráce mezi oběma zeměmi významně zasáhl část ruského hospodářství závislého na dodávkách československých strojů, polotovarů a hotové produkce. Především v otázkách nahrazení opotřebovaných strojů a zařízení (lokomotivy a elektrické lokomotivy, tramvaje, nákladní automobily, obráběcí stroje), modernizace strojírenské produkce již adaptované dopravním, výrobním a zásobovacím specifickým sovětského hospodářství a ve vzdělávání odborníků, bylo postavení Československa nezastupitelné.⁴⁷⁰

Pro Ruskou federaci/SSSR zůstala ČSFR důležitým odbytovým trhem ropy a zemního plynu, železných a barevných kovů, hnojiv, dřeva, chemických produktů nebo vybraných potravin. V podmínkách neschopnosti Ruska efektivně konkurovat v oblasti dodávek hotových výrobků, zůstávalo klíčovým úkolem upevnění pozic předního dodavatele energetických zdrojů. Byly využity zkušenosti z nedávné historie k navázání spolupráce v rámci palivoenergetické oblasti, resp. v účasti Československa v pokračující výstavbě a údržbě ropovodů a plynovodů, společných podnikatelských akcí ve třetích zemích⁴⁷¹ a technologické kooperace strojírenských komplexů.

Objektivní a subjektivní potíže v rozvoji vzájemných vztahů, složitý politický vývoj v obou zemích, nepřehlednost procesu rozdělení Československa⁴⁷² a ekonomická situace v Rusku vedly k tomu, že v roce 1993 intenzita vzájemného obchodu dosáhla historického minima.⁴⁷³ Opětovný vzestup rusko-českého obchodu byl zaznamenán až po roce 1999.⁴⁷⁴

⁴⁷⁰ Tamtéž, s. 116-117.

⁴⁷¹ Především bývalé komunistické země v rozvojovém světě.

⁴⁷² Podrobněji viz DĚDEK, O., *Ekonomické aspekty zániku Československa. Příklad kulturního rozchodu národů*, Praha 1997; RYCHLÍK, J., *Rozpad Československa. Česko-slovenské vztahy 1989–1992*, Bratislava 2002; Ludovít HALLON, *Slovakia's International Economic Integration from 1993*, in: M. Miller - T. Myllyntaus, (eds.), *Pahtbreakers (Small European Countries Responding to Globalisation and Deglobalisation)*, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, Oxford, Wien 2007.

⁴⁷³ V roce 1993 export České republiky do Ruska činil přibližně 593 mil. USD (4% celkového vývozu), import – 1200 mil. USD (9% celkového dovozu). Zdroj: GOSKOMSTAT, *Rossijskaja federacija v 1994 godu*, Moskva 1995, s. 16.

⁴⁷⁴ K podstatnému rozšíření vzájemných obchodních a jiných kontaktů došlo po založení Mezivládní komise ekonomické, průmyslové a vědecko-technické spolupráce mezi Ruskou federací a Českou republikou v roce 2005.

Přítom současná spolupráce České republiky a Ruska skýtá velké příležitosti a k dosažení větší intenzity vzájemného obchodu existují přirozené předpoklady, které vycházejí ze společné socialistické minulosti. Jedná se o oblast národních energetických strategií, včetně řešení problémů energetické bezpečnosti. Jednalo by se především o obchod s výrobky ze zpracovaného zemního plynu, jeho skladování a obchod energetickým, ropným a plynovým zařízením, dále o společnou realizaci projektů těžby ropy a zemního plynu na území Ruské federace, tak jako o výstavbu a rekonstrukci stávajících objektů plynového, ropného a ropu zpracujícího průmyslu.

Česká republika nabízí široké možnosti pro vývoz strojů, zařízení, dopravních prostředků, využitelných v energetickém komplexu, na železnicích, v městské dopravě, lehkém průmyslu a zpracování zemědělských výrobků. I pro Rusko je český trh stále zajímavý, hlavně z hlediska nákupů spotřebního zboží, stavebních materiálů a zdravotnické techniky. Za významný potenciální zdroj spolupráce je považováno aktivnější zapojení do výrobního a inovačního procesu mezi středními a malými podniky, vytvoření ekonomických nástrojů zaměřených na daný typ kooperace.

Na začátku tohoto desetiletí se Ruská federace opět stala pro Českou republiku jedním z významnějších obchodních a investičních partnerů, což potvrzoval i pragmatický přístup tehdejších českých politiků. Podobnými změnami procházelo i veřejné mínění. Např. dle odborného sociologického výzkumu z roku 2003 16,2 % českých respondentů považovalo navázání těsných obchodních vztahů s Ruskem za nezbytné. Srovnatelný počet pozitivních preferenčních hlasů získaly i Spojené státy americké, konkrétně 18,2 %.⁴⁷⁵

Ovšem současná ukrajinská krize a válka sankcí Západu a Ruska reprezentují vážnou hrozbu pro česko-ruské hospodářské vztahy. Nicméně na základě předložených předpokladů a příležitostí k rozvoji vzájemných vztahů, je možné konstatovat, že nehledě na politickou konstelaci i v současné době existuje dostatečný prostor pro budoucí rozvoj vzájemné obchodní směny, investiční, vědecko-technické a technologické spolupráce Ruské federace a České republiky.

⁴⁷⁵ 58,7% s Německem, 35,8% se Slovenskem. Data jsou výsledkem veřejného výzkumu provedeného v roce 2003 časopisem *Naše společnost*, který vydává Centrum pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR. Zdroj: CENTRUM VÝZKUMU VEŘEJNÉHO MÍNĚNÍ, *Vztahy ČR s jinými státy. Naše společnost 2003*. Termín terénního šetření: 19.-25.6. 2003. Dostupný z WWW [cit. 2011-20-10]: <www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100234s_pm30616.doc>).

Seznam pramenů a literatury

Nevydané prameny

I. Akademiya nauk RF (AN RF)

fond 578, Upravlenie vněšnich snošenij AN SSSR, inventura 423, číslo jednací 4222, Protokol peregovorov predstaviteľej UNSS AN SSSR i UVS ČSAN po itogam sotrudničestva za 1980-1982 gg.

fond 578, i. 464, čj. 4301, Spravki o naučnoj dejatelnosti sovětských učonych i naučnye nagrady.

fond 579, i. 10, čj. 423, Protokol peregovorov AN SSSR i ČSAN po itogam sotrudničestva za 1983-1984 gg.

fond 1678, i. 1, čj. 1042, Protokol sověšanija postojanno dejstvujušej rabočej grupy po kosmičeskoj svjazj programy Interkosmos.

fond 1678, i. 1, čj. 1032, Protokol XVII sověšanija postojanno dejstvujušej rabočej grupy socialističeskich stran.

II. Rossijskij gosudarstvennyj archiv novějšej istorii (RGANI)

fond 89, i. 62, čj. 108, O sobytijach v Vostočnoj Evrope i pozicii SSSR.

fond 89, i. 124, čj. 223, O někotorych měrach po usileniju političeskogo vlijanija na Čechoslovakiju.

III. Archiv ekonomiky pri Gosudarstvennom archive Rossijskoj Federacii (AE GARF)

fond 48, i. 295, čj. 64032, O roli SSSR pri udovletvorenii toplivnych potrebnoščej stran-členov SEV.

fond 302, i. 2, čj. 4592, Postojannoe predstaviteľ'stvo SSSR pri SEV.

fond 685, i. 4, čj. 552, Obsužděnie systemy rasčotov v ramkach torgovli stran-členov SEV.

fond 2, i. 1956, signatura 302/2/V, čj. 1782, Statističeskij sbornik torgovli stran-členov SEV za 1985 god.

fond 2, i. 1969, signatura 302/2/V, čj. 1786, Ekonomičeskoe razvitie Sovetskogo Sojuza v 1988 g.

fond 2, i. 1981, signatura 302/2/V, čj. 1806, Informacija Sekretariata SEV.

fond 2, i. 2033, signatura 302/2/V, čj. 1855, Statističeskij sbornik torgovli stran-členov SEV za 1986 god.

fond 2, i. 2155, signatura 302/2/V, čj. I2-II, Narodnoe chozjastvo stran-členov SEV.

fond 2, i. 2163, signatura 302/2/V, čj. I2-II, Analiz razvitija stran-členov SEV v prvoji polovini 80-čh gg.

fond 2, i. 2410, signatura 302/2/V, čj. I2-I5, Strany-členy SEV i ich vzaimodějstvie v 1987-1988 gg.

fond 413, i. 32, čj. 957, O sovětsko-čechoslovackich otnošenijach v 1980 godu.

fond 413, i. 32, čj. 958, Obzor ekonomiki ČSSR v 1 polugodii 1980 goda.

fond 413, i. 32, čj. 240, Sotrudničestvo čechoslovackich i sovětských predpriyatij v prvoji polovini 1982 goda.

fond 302, i. 2, čj. 2273, Soglašenje o mnogostoronněm ekonomičeskom i naučno-techničeskom sotrudničestvě stran-členov SEV.

fond 302, i. 2, čj. 1536, Spravka o sostojanii i razvitii ekonomičeskogo sotrudničestva SSR i ČSSR v 1975-1985 gg.

fond 413, i. 32, čj. 892-894, Protokol vypolněnija vzajimnyh postavok tovarov po sostojaniju na 1 janvarja 1983 goda za period 1978-1982 gg.

fond 413, i. 32, čj. 3127, Postavki osnovnyh tovarov v 1983 godu.

fond 413, j. 32, čj. 1602, Protokol proverki vypolněnija vzajimnyh postavok tovarov SSSR i ČSSR na period 1976-1980 gg.

fond 413, i. 32, čj. 1601, Soglašenje meždu SSSR i ČSSR o vzaimosvjazannyh postavkach někotoryh syrjevych tovarov v 1981-1985 gg.

fond 413, i. 32, čj. 4227, Spisok tovarov, podležašich postavke v ramkach dvustoronnego sotrudničestva SSSR i ČSSR.

fond 4372, i. 67, čj. 8783, Obšaja ocenka rezul'tatov razvitija narodnogo chozjajstva ČSSR za 10 měsjacev 1988 goda.

IV. Rossijskij gosudarstvennyj archiv novějšej istorii

fond 89, i. 67, čj. 19, Kollektivnoe pismo sekretarej Posol'stva SSSR v ČSSR.

fond 89, i. 61, čj. 6, Někotorye zaměčanija po voprosu voenno-političeskoj akcii 21 avgusta 1968 goda.

fond 89, i. 9, čj. 124, O někotorych měrach po usilěniju politiko-iděologičeskogo vlijanija na Čechoslovakiju.

V. Národní archiv ČR

Fond ústředního výboru KSČ (1983), čj. 3611/23, Zpráva o vývoji národního hospodářství a plnění státního plánu ČSSR v roce 1982.

Fond ústředního výboru KSČ (1983), čj. 3698/23, Zpráva o výsledcích XXIII. zasedání Mezivládní československo-sovětské komise pro hospodářskou a vědeckotechnickou spolupráci.

Fond ústředního výboru KSČ (1984), čj. 3781/23, Zpráva o vývoji národního hospodářství a plnění státního plánu ČSSR v roce 1983.

Fond ústředního výboru KSČ (1984), čj. 8601/23, Stanovisko ekonomického oddělení pro jednání předsednictva ÚV KSČ k návrhu programu dlouhodobé hospodářské a vědeckotechnické spolupráce mezi ČSSR a SSSR na období do roku 2000.

Fond ústředního výboru KSČ (1984), čj. 6857/23, Seznam ministerstev, sdružení, podniků a organizací, které uskutečňují nebo budou uskutečňovat spolupráci na základě přímých styků.

Fond ústředního výboru KSČ (1985), čj. 8601/23, Program dlouhodobé hospodářské a vědeckotechnické spolupráce mezi ČSSR a SSSR na období do roku 2000.

Fond ústředního výboru KSČ (1985), čj. 8426/23, Stanovisko ekonomického oddělení ÚV KSČ k informaci o současném stavu a problémech prací na návrhu 8. pětiletého plánu.

Fond ústředního výboru KSČ (1985), čj. 6836/23 – Informace o výsledcích ekonomické porady členských států RVHP na nejvyšší úrovni.

Fond ústředního výboru KSČ (1988), čj. 3966/24 – Zpráva o vývoji národního hospodářství a plnění státního plánu ČSSR za 1. – 3. čtvrtletí 1987.

Fond ústředního výboru KSČ (1988), čj. 2386/24, O některých aktuálních otázkách rozvoje sovětsko-československé hospodářské a vědeckotechnické spolupráce.

Fond ústředního výboru KSČ (1988), čj. 1770/24, Politickoorganizační zabezpečení Zásad přebudování hospodářského mechanismu ČSSR.

Fond ústředního výboru KSČ (1989), čj. 5153/24, Program ideologické spolupráce mezi KSSS a KSČ.

Fond ústředního výboru KSČ (1989), čj. 6646/24, Opatření přijatá k regulaci pracovních příjmů.

Fond ústředního výboru KSČ (1989), čj. 2216/24, Zpráva o vývoji národního hospodářství a plnění státního plánu za rok 1988.

Fond ústředního výboru KSČ (1989), čj. 8908/24, Východiska a cíle sociálně ekonomického rozvoje ČSSR pro 9. pětiletku a další období.

Fond ústředního výboru KSČ (1989), čj. 7701/24, Základní problémy vývoje národního hospodářství ČSSR v 8. pětiletce.

Fond ústředního výboru KSČ (fond K. Gottwald), čj. 100/24, svazek 82, archivní jednotka 1031.

Fond Ministerstvo průmyslu, kart. 1448, složka Jáchymovské doly n.p. Jáchymov 1945-48, Zápis o poradě konané 22. 1. 1946 u generálního ředitelství Československých dolů za účasti zástupců sovětských a českých.

VI. Archiv Ministerstva vnitra ČR

Archiv Ministerstva vnitra ČR, fond A 2/1 signatura 1244, SÚA – A ÚV KSČ, fond 02/2, svazek 185, archivní jednotka 254, bod 2b.

Vydané prameny

ANDROPOV, J.V., *Izbrannye reči i staři*, Moskva 1984.

CENTRÁLNÍ BANKA ČR, Tabulka kurzů měn Centrální banky ČR. 1991-1992 [cit. 2011-16-10]. Dostupné z www:

http://www.cnb.cz/miranda2/m2/cs/financi_trhy/devizovy_trh/kurzy_devizoveho_trhu/vybrane.html?mena=USD&od=01.01.1991&do=31.12.1991.

Dohoda mezi vládou České a Slovenské Federativní Republiky a vládou Svazu sovětských socialistických republik o přechodu na nové podmínky provádění obchodně ekonomických vztahů mezi Českou a Slovenskou Federativní Republikou a Svazem sovětských socialistických republik. [cit. 2011-30-10]. Dostupné z www:

<http://docs.pravo.ru/document/view/20048213/>.

Dohoda o přepravě sovětského zemního plynu do zemí západní Evropy přes území Československé socialistické republiky a výměnný dopis a Protokol k Dohodě o přepravě sovětského zemního do zemí západní Evropy. [cit. 2011-27-10]. Dostupné z www:

<http://docs.pravo.ru/document/view/20020678/>.

FEDERÁLNÍ SHROMÁŽDĚNÍ ČSFR (1991): Zpráva o hospodářské situaci ČSFR a hospodářské politice federální vlády, VI. v. o. [cit. 2011-03-11]. Dostupné z www:

http://www.psp.cz/eknih/1990fs/tisky/t0554_03.htm.

FEDERÁLNÍ STATISTICKÝ ÚŘAD, *Statistická ročenka ČSSR 1989*, Praha 1989.

FEDERÁLNÍ STATISTICKÝ ÚŘAD, *Statistická ročenka ČSSR 1991*, Praha 1991.

FEDERÁLNÍ STATISTICKÝ ÚŘAD, *Statistická ročenka ČSFR 1993*, Praha 1993.

GORBAČOV, M.S., *Michail Gorbačov: žizň i reformy*, 1. část, Moskva 1995.

GORBAČOV, M.S., *Michail Gorbačov: žizň i reformy*, 2. část, Moskva 1995.

GORBAČOV, M.S., *Perestrojka i novoje myšlenije dlja našej strany i dlja vsego mira*, Moskva 1987.

GOSKOMSTAT, *Narodnoe chozjajstvo SSSR v 1983 godu*, Moskva 1984.

- GOSKOMSTAT, *Narodnoe chozjajstvo SSSR v 1986 godu*, Moskva 1987.
- GOSKOMSTAT, *Rossijskaya federaciya 1992*, Moskva 1993.
- GOSKOMSTAT, *Rossijskaya federaciya v 1994 godu*, Moskva 1995.
- GOSKOMSTAT, *Rossijskij Statističeskij ežegodnik 1991*, Moskva 1992.
- GOSKOMSTAT, *Vnešnjaja trgovlja SSSR v 1987 godu*, Moskva 1987.
- GOSKOMSTAT, *Vnešnjaja trgovlja SSSR v 1989 godu*, Moskva 1989.
- GRIŠIN, V.V., *Ot Chruščova do Gorbačova*, Moskva 1996. ISBN: 5870561639.
- ČUBAJS, A.B., *Ekonomičeskie zapiski*, Moskva 2008.
- JAKOVLEV, A.N., *Omut pamyati. Ot Stolypina do Putina*, Moskva 2001. ISBN: 5-264-00526-5.
- JANČÍK, D., *Vývoz československého uranu do Sovětského svazu v letech 1946-1959*, in: *Acta Oeconomica Pragensia*, roč. 15, č. 7, 2007, s. 194-208.
- JOINT ECONOMIC COMMITTEE, *East European economies. Slow growth in the 1980's*, Washington 1985-1986.
- MEDVĚDEV, V.A., *V komande Gorbačova: vzglyad iznutri*, Moskva 1994. ISBN: 5-88528-038.
- MINISTERSTVO VNĚŠNĚJ TORGOVLI SSSR, *Vněšněekonomičeskie svjazi SSSR v 1979 godu*, Moskva 1980.
- MINISTERSTVO VNĚŠNĚJ TORGOVLI SSSR, *Vněšněekonomičeskie svjazi SSSR 1980*, Moskva 1981.
- MINISTERSTVO VNĚŠNĚJ TORGOVLI SSSR, *Vnešnjaja trgovlja SSSR za 1922-1981 gg.*, Moskva 1982.
- MINISTERSTVO VNĚŠNĚJ TORGOVLI SSSR, *Vněšněekonomičeskie svjazi SSSR v 1989 godu*, Moskva 1990.
- MINISTERSTVO VNĚŠNĚJ TORGOVLI SSSR, *Vněšněekonomičeskie svjazi SSSR 1990*, Moskva 1992.
- MINISTERSTVO VNĚŠNĚEKONOMIČESKICH OTNOŠENIJ RF, *Analyz vnešnej trgovli MVO RF v 1992 godu*. [cit. 2011-31-10]. Dostupné z www: <http://protown.ru/information/hide/3025.html>.
- Platební dohoda z 28. prosince 1990 a Protokolu k platební dohodě z 18. července 1991. [cit. 2011-20-10]. Dostupné z www: http://www.mid.ru/bdomp/spd_md.nsf/0/457B58E8D8A2A402C3257922001CF4D6.
- Protokol o obchodně ekonomických vztazích v roce 1992 a Mezibankovní ujednání. [cit. 2011-23-10]. Dostupné z www: <http://www.referent.ru/1/30235>.

Protokol vlády RSFSR a vlády ČSFR o ekonomických a obchodních vztazích zemí v roce 1992 (16. ledna 1992). [cit. 2011-30-10]. Dostupné z www: <http://russia.bestpravo.ru/fed1992/data03/tex15379.htm>.

ŠACHNAZAROV, G., *S voždými i bez nich*, Moskva 2001. ISBN: 5-264-00460-9.

UNCTAD, *Handbook of trade and development statistics*, London 1988.

Literatura

ADAM, J., *Transformation to a market economy on the former Czechoslovakia*, in: *Europe-Asia Studies* 45, 1993, č. 4, s. 627-645.

ADAMOVIČOVÁ, R., *Zahraniční obchod Československa se Sovětským Svazem a jeho význam pro rozvoj národního hospodářství ČSSR*, Bratislava 1973.

AGANBEGYAN, A.G., *La restructuration économique en URSS et les relations économiques internationales*, in: *Revue française d'économie* 4, 1989, č. 4, s. 5-22.

ALLEN, R.C., *The rise and decline of the Soviet economy*, in: *Canadian Journal of Economics* 34, 2001, č. 4, s. 859-881.

ANDREEV, A.K., *Organizacija upravljenja vněšněj togrovlja v evropejskich stranach-členach SEV*, Moskva 1988.

ASH, T.G., *The uses of adversity: essays on the fate of Central Europe*, London 1989. ISBN: 0140140182.

AUKUCIONEK, C.P., *Empirika perechoda k rynku. Opyt Rossii*, Moskva 1998. ISBN: 502008283X.

AUSCH, S., *Theory and Practice of CMEA Cooperation: The Legacy and the Aftermath of Its Termination*, Budapest 1987. ISBN: 9786100122026.

AZOV, V., RUBINŠTEJN, G., *Vnešnjaja trgovlja SSSR*, Moskva 1977.

BÁLEK, A., *Československá ekonomika v druhé polovině 80. let minulého století*, in: *Acta Oeconomica Pragensia* 15, 2007, č. 7, s. 45-54.

BARUTIN, J.M., ILJIN, A.L., KADACKIJ, V.F., *Epocha Jelcina. 1988-2000*, Praha 2003.

BEKMAN, I., *Jaděrnaja industrija*, Moskva 2005.

BEREND, I., *Central and Eastern Europe, 1944-1993: Detour from the Periphery to the Periphery*, Cambridge 1999. ISBN: 0521663520.

BEREND, T.I., *From the Soviet bloc to the European Union: The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe Since 1973*, Cambridge 2009. ISBN: 052149365X.

- BLACK, C., *Rebirth: a history of Europe since World War II*, London 2000. ISBN: 978-0813336640.
- BRADA, J., HEWETT, E.A., *Reforms in foreign economic relations of Eastern Europe and the Soviet Union*, Duke 1988. ISBN: 0822308525.
- BREDOVA, V., *Inflajcija i dochody naselenija v Vostočnoj Evropě*, in: *Mirovaja ekonomika i meždunarodnye otnošenija* 36, 1993, č. 4, s. 81-89.
- BROWN, A., KASER, M., *Soviet policy for the 1980's*, Indiana 1982. ISBN: 9780030593147.
- BROWN, A., *Seven years that changed the world*, Oxford 2007. ISBN: 9780199562459.
- BROWN, A., *The rise and fall of communism*, London 2010. ISBN: 978-1845950675.
- BRZEZINSKI, Z., *Volba. Globální nadvláda nebo globální vedení*, Praha 2004.
- BUCHARIN, N.I., *Ekonomika perechodnogo perioda*, Moskva 2008. ISBN: 978-5-8243-0935-5.
- BUCHHEIM, C., *Einführung in die Wirtschaftsgeschichte*, Munchen 1997. ISBN: 9783406419010.
- BULÍŘ, A., ZIELENIEC, J., *Československo na rozcestí*, Praha 1990. ISBN: 807106002X.
- ČERNJAEV, A.S., *Šest' let s Gorbačovym*, Moskva 1993. ISBN: 5-01-004042-5.
- CIPKOWSKI, P., *Revolution in Eastern Europe: Understanding the Collapse of Communism in Poland, Hungary, East Germany, Czechoslovakia, Romania and the Soviet Union (Our Changing World)*, Washington 1991. ISBN: 978-0471539681.
- ČISTYAKOV, M.A., *ČSSR – ekonomika i vnešnjaja trgovlja*, Moskva 1963.
- COHEN, A.B., *Sobering Up: The Impact of the 1985-1988 Russian Anti-Alcohol Campaign on Child Health*. [cit. 2014-31-01]. Dostupné z [www: http://www.cid.harvard.edu/neudc07/docs/neudc07_s3_p01_cohen.pdf](http://www.cid.harvard.edu/neudc07/docs/neudc07_s3_p01_cohen.pdf).
- COHEN, S., *Vopros voprosov. Počemu ne stalo Sovetskogo sojuza*, Petrohrad 2007. ISBN: ISBN: 978-5-94881-076-8.
- COOK, L.J., *Brezhnev's 'social contract' and Gorbachev's reforms (1986-89)*, in: *Soviet Studies* 44, 1992, č. 1, s. 37-56.
- COX, M., *Rethinking the Soviet Collapse. Sovietology. The Death of Communism and the New Russia. How the Soviet Union Disappeared*, London 1995.
- CROZIER, B., *The rise and fall of the Soviet empire*, Michigan 1999. ISBN: 0761520570.
- CSABA, L., *Joint investments and mutual advantages in the CMEA: retrospection and prognosis*, in: *Soviet studies* 37, 1985, č. 2, str. 227-247.

- CSABA, L., *New Features of the Hungarian Economic Mechanism in the Mid-Eighties*, in: *New Hungarian Quarterly* 24, 1989, č. 90, s. 36-59.
- CVVM, *Vztahy ČR s jinými státy. Naše společnost 2003. Termín terénního šetření: 19.-25.6.2003*. 2003 [cit. 2011-20-10].
- DANIŠ, D., CABÁNEKOVÁ, H. a spol., *Atómy na Slovensku*, Bratislava: Slovenská nukleárna spoločnosť 2006.
- DANŠIN, A.L., *Čechiya i Slovakiya: šokovaya terapiya ili postepennost?*, in: *Mirovaja ekonomika i meždunarodnye otnosheniya* 37, 1994, č. 10, s. 92-100.
- DANŠINA, V.N., *Ekonomičeskoe razvitie ČSSR*, 2. vydání, Moskva 1978.
- DANŠINA, V.N., *Ekonomika Čechoslovakii v 80-e gody: struktura i effektivnost'*, Moskva 1988.
- DANŠINA, V.N., *Torgovo-ekonomičeskoe sotrudničestvo stran-členov SEV*, Moskva 1991.
- DAVIES, N., *Evropa: dějiny jednoho kontinentu*, 2. vydání, Praha 2005. ISBN: 80-7260-138-5.
- DĚDEK, O., *Ekonomické aspekty zániku Československa. Příklad kulturního rozchodu národů*, Praha 1997. ISBN: 8071684422.
- DEJMEK, J., *Československo, jeho sousedé a velmoci ve XX. století (1918 až 1992)*, Praha 2002. ISBN: 80-86547-07-8.
- DELACOUR DUBANBIN, J.P., *The Cold war: the great powers and their allies*, London 1994. ISBN: 0582228662.
- Dostupné z www: www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100234s_pm30616.doc.
- DRÁPALA, M., *Na ztracené vartě Západu: antologie české nesocialistické publicistiky z let 1945-1948*. Vyd. 1. Praha: Prostor, 2000. 682 s. Obzor; sv. 31. ISBN 80-7260-046-X.
- DUKES, P., *A history of Russia: medieval, modern, contemporary*, Basingstoke 1998.
- DURMAN, K., *Útěk od praporů: Kreml a krize impéria 1964-1991*, Praha 1998. ISBN: 8071846724.
- DYBA, K., CHALOUPKA, J., ZEMAN, K., *Postavení ČSSR ve světové ekonomice*, Praha 1984.
- EBON, M., *The Andropov file: the life and ideas of Yuri V. Andropov, general secretary of the Communist Party of the Soviet Union*, Michigan 1993. ISBN: 9780070188617.
- EGOROVA, N.I., ČUBARJAN, A.O., *Sovetskaja vněšnjaja politika v gody „Cholodnoj vojny“ (1945-1985)*, Moskva 2003. ISBN: 5-224-04305-0.
- EICHENGREEN, B., *The European economy since 1945: Coordinated Capitalism and Beyond*, Princeton 2008. ISBN: 1400829542.

- ELLMAN, M., KONTOROVIC, V., *The destruction of the Soviet system. An insiders' history*, London 1998. ISBN: 0765635151.
- ERICSON, R.E., *The Soviet Union 1979-1990*, London 1990. ISBN: 1558151036.
- FALTUS, J., PRŮCHA V., *Všeobecné hospodářské dějiny 19. a 20. století*, Praha 1996. ISBN: 80-7079-931-5.
- FELKAY, A., *Yeltsin's Russia and the West*, California 2002. ISBN: 0275965384.
- FINGERLAND, J., *Národohospodářský komplex SSSR a československo-sovětská spolupráce*, Praha 1989.
- FINGERLAND, J., *Rozvoj reformních ekonomik a změny orientace jejich vnějších ekonomických vztahů (se zřetelem k ČSFR)*, Praha 1991. ISBN: 8070060646.
- FOWKES, B., *The post-communist era: Change and Continuity in Eastern Europe*, London 1999. ISBN: 978-0312223687.
- FOWKES, B., *The rise and fall of communism in Eastern Europe*, London 1995. ISBN: 978-0333651063.
- FREJKA, L., *26. únor 1948 v československém hospodářství*, Praha 1948.
- FRIEDLANDER, M., *Foreign trade in Eastern Europe and the Soviet Union*, Michigan 1990.
- GAJDAR, J.T., *Gibel' imperii. Uroki dlya sovremennoj Rossii*, Moskva 2013. ISBN: 978-5-17-077873-7.
- GAJDAR, J.T., *Ekonomika perechodnogo perioda. Očerki ekonomičeskoj politiky postkommunističeskoj Rossii. 1991-1997*, Moskva 1998.
- GATI, C., *The Bloc That Failed: Soviet-East European Relations in Transition*, Indiana 1990. ISBN: 978-0253325310.
- GERON, L., *Soviet foreign economic policy under Perestroika*, London 1991.
- GERŠLOVA, J., SEKANINA, M., *Lexikon našich hospodářských dějin 19. a 20. století v politických a společenských souvislostech*, Praha 2003. ISBN: 80-7277-178-7.
- GINSBURGS, G., SLUSSER, R., *A calendar of Soviet treaties: 1958-1973*, Alphen aan den Rijn 1981.
- GUSEINOV, R., *Istorija ekonomiki Rossii*, Moskva 1999.
- GUSEJNOV, R., *Istorija mirovoj ekonomiki – Zapad – Vostok – Rossija*, Novosibirsk 2004.
- HALLON, L., *Slovakia's International Economic Integration from 1993*, in: MILLER, M., MYLLYNTAUS, T. (eds.), *Pahtbreakers (Small European Countries Responding to Globalisation and Deglobalisation)*, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, Oxford, Wien 2007, s. 505-544.

- HANNIGAN, J.B., *The Orenburg Natural Gas project and Fuels-Energy Balances in Eastern Europe*, Ottawa 1980. ISBN: 0770900860.
- HANSON, P., *The rise and fall of the Soviet economy*, London 2003. ISBN: 0-582-29958-6.
- HARDT, J.P., KAUFMAN, R.F., *The impact of the Soviet trade shock on output levels in Central and East European economies*, Washington 1995. ISBN: 1563246120.
- HARRISON, M., *Soviet economic growth since 1928: the alternative statistics of G.I. Khanin*, in: *Europe-Asia Studies* 45, 1993, č. 1, s. 141-167.
- HARVEY, R., *Comrades: The rise and fall of the world communism*, London 2003. ISBN: 978-0719561474.
- HAVLIK, P., *Dismantling the command economy in Eastern Europe*, San Francisco 1991. ISBN: 9780813381374.
- HAVLIK, P., *Comparison of Real Products between East and West 1970-1983*, Wien 1986.
- HISTORICKÝ ÚSTAV ČR, *Cestou dějin*, Praha 2008. ISBN: 978-80-7286-105-7.
- HOHMANN, H.H., *Soviet Perestroika, economic reform and integration problems in Eastern Europe*, Berlin 1989. ISBN: 0521414172.
- HOUGH, J., *Democratization and Revolution in the USSR, 1985-1991*, New York 1997. ISBN: 9780815791492.
- HUTCHINGS, R.L., *Soviet-East European relations: consolidation and conflict*, Wisconsin 1988. ISBN: 978-0299093143.
- INSTITUT MEŽDUNARODNYCH I POLITIČESKICH ISSLEDOVANIJ, *Agrarnaja reforma v stranach CVE i Rossii 1990-2000*, Moskva 2003.
- IVANOV, A.E., *SSSR-ČSSR: naučno-proizvodstvennaja integracija i intenzifikacija*, Moskva 1989.
- JAKUBEC, I., *Hospodářský vývoj českých zemí v období 1848-1992*, Praha 2008. ISBN: 978-80-245-1450-5.
- JANÁČEK, K., *Československá ekonomika na prahu devadesátých let*, Praha 1990.
- JANÁČEK, K., *Československá ekonomika na prahu devadesátých let*, Praha 1990.
- JONÁŠ, J., *Světová ekonomika na přelomu tisíciletí*, Praha 2000. ISBN: 8072610163.
- JUDT, T., *Poválečná Evropa: historie po roce 1945*, Praha 2008. ISBN: 807391025X.
- KALINOVÁ, L., *K sociálním dějinám Československa v letech 1969-1989*, Praha 1999. ISBN: 8070793112.
- KALVODA, J., *Role Československa v sovětské strategii*, Praha 1999. ISBN: 80-902530-1-6.
- KAPLAN, K., ŠPIRITOVÁ, A., *ČSR a SSSR 1945-1948. Dokumenty mezivládních jednání*, Praha 1996.

- KAPLAN, K., PACL, V., *Tajný prostor Jáchymov*, České Budějovice 1993. 191 s. ISBN 80-901234-2-2.
- KARA-MURZA, S.G., *Belaja kniga. Ekonomičeskie reformy v Rossii 1991-2001*, Moskva 2002. ISBN: 5-9265--0054-0.
- KAŠE, J., KUČERA, J., ŠAROCHOVA, G., *České země v evropských dějinách*, 1. vydání, Praha 2006. ISBN: 80-7185-791-2.
- KEMME, D., *The chronic shortage model of centrally planned economies*, in: *Soviet Studies* 41, 1989, č. 3, s. 345-364.
- KENEZ, P., *A history of the Soviet Union from the beginning to the end*, Cambridge 2006. ISBN: 1139451022.
- KHANIN, G.I., *The 1950s: the triumph of the Soviet economy*, in: *Europe-Asia Studies* 55, 1993, č. 8, s. 1187-1212.
- KLENER, P., *Profesor Václav Chytil a uranové doly*, Praha: Univerzita Karlova, Ústav dějin, Archiv Univerzity Karlovy, 2003. 214 s. ISBN 80-239-0740-9.
- KLJUČEVSKIJ, V.O., *Ruské dějiny. Díl III*, Praha 1928.
- KOEVES, A., *Implicit Subsidies and Some Issues of Economic Relations inside Comecon*, in: *Acta Oeconomica* 6, 1983, č. 31, str. 125-136.
- KOLČIN, S., *Vostočnaja Evropa: pik krizisa proiděn*, in: *Mirovaja ekonomika i meždunarodnye otnošenija* 36, 1993, č. 12, s. 49-56.
- KOMÁREK, V., *Inovace a intenzifikace v hospodářství*, Praha 1986.
- KONTOROVÍČ, V., *Technological progress and research and development*, in: ELLMAN, M., KONTOROVÍČ, V. (eds.), *The Disintegration of the Soviet Economic System*. London 1992, s. 180-238.
- KORNAI, J., *Resource-constrained versus Demand-constrained Systems*, in: *Econometrica* 47, 1979, č. 4, s. 23-37.
- KOTYK, V., *Jednota či rozpad Ruska*, Praha 2010. ISBN: 9788024516400.
- KOTYK, V., *Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku*, Praha 2009. ISBN: 978-80-245-1512-0.
- KOTZ, D., *Russia's path from Gorbachev to Putin: the demise of the Soviet system and the new Russia*, London 2007. ISBN: 978-0415701471.
- KRASNIKOVA, E.V., *Ekonomika perechodnogo perioda*, Moskva 2009.
- KREMNEV, P.P., *Raspad SSSR: meždunarodno-pravovye problemy*, Moskva 2005.
- KŘEN, J., *Dvě století Střední Evropy*, Praha 2005. ISBN: 80-7203-612-2.
- LADRECH, R., WEGS, R.J., *Evropa po roce 1945*, Praha 2002. ISBN: 80-7021-507-0.
- LANDA, V., *Rossija i Čechija 1985-1996*, 1. vydání, Praha 1998. ISBN: 80-238-2300-0.

- LAVIER, J., *Stagnation and Reform: the USSR 1964-9*, London 1997.
- LAVIGNE, M., *The Soviet Union inside Comecon*, in: *Soviet Studies* 35, 1983, č. 2, s. 135-153.
- LEGTERS, L.H., *Eastern Europe: Transformation, Revolution, 1945-1991*, London 1992. ISBN: 0669249947.
- LEPKA, F., *Český uran 1945 – 2002 – Neznámé hospodářské a politické souvislosti, 1945 – 2002*, Praha 2003.
- LEVESQUE, J., *The enigma of 1989: the USSR and the liberation of Eastern Europe*, California 1997. ISBN: 978-0520206311.
- LEWIS, P.G., *Central Europe since 1945*, London 1997. ISBN: 978-0582036093.
- LONGWORTH, P., *Dějiny impéria. Sláva a pád ruských říší*, Praha 2008. ISBN: 978-80-7306-334-4.
- MADDISON A., *The World Economy: A Millennial Perspective*, Paris 2001. ISBN: 92-64 18608-5.
- MAKSIMOV, M.N., *Čechoslovenská socialistická republika*, Moskva 1987.
- MALIA, M., *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917-1991*.
- MARRESE, M., *CMEA: effective but cumbersome political economy*, in: *International Organization* 40, 1986, č. 2, s. 287-327.
- MARRESE, M., VANOUS, J., *Soviet subsidization of trade with eastern Europe: a Soviet perspective*, Berkeley 1993. ISBN: 9780877251521.
- MASON, D., *Revolution and transition in East-Central Europe*, Michigan 1996. ISBN: 978-0813328355.
- McFAUL, M., *Russia's unfinished revolution: political change from Gorbachev to Putin*, Washington 2002. ISBN: 0801488141.
- MEDVEDEV, R., *Andropov*, Moskva 2006. ISBN: 523502866X.
- MICHAL, J.Š., *Komparativní hospodářské systémy*, 1. vydání, Praha 1994. ISBN 80-7066-954-3.
- MICHENER, J.A., *Most ke svobodě. Krvavé události revolučního roku 1956 v Maďarsku*, Brno 2008. ISBN: 978-80-7217-590-1.
- MJALO, K. G., *Rossija i poslednie vojny XX veka (1989-2000). K istorii padenija sverchderžavy*, Moskva 2002.
- MLČOCH, L., *Chování československé podnikové sféry*, Praha 1990.
- MLEČIN, L., *Jurij Vladimirovič Andropov. Poslednyaya naděžda režima*, Moskva 2008.

- MLYNÁŘ, Z., *Krize v sovětských systémech od Stalina ke Gorbačovovi*, Praha 1991. ISBN: 8085431173.
- MUDD, G., *Acid In Situ Leach Uranium Mining: 2 – Soviet Block and Asia*, in: *Tailings & Mine Waste* 1, 2000, č. 5, s. 527-536.
- MYANT, M., *The Czechoslovak economy 1948-1988: The Battle for Economic Reform*, Cambridge 2010. ISBN: 0521143764.
- NÁLEVKA, V., *Světová politika ve 20. století*, Praha 2006. ISBN: 80-902261-4-0.
- NEKIPELOV, A.D., ORLIK, I.I., *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroj polovině XX veka*, 2. díl, Moskva 2002.
- NEKIPELOV, A.D., ORLIK, I.I., *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroj polovině XX veka*, 3. díl, 1. část, Moskva 2005.
- NEKIPELOV, A.D., ORLIK, I.I., *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroj polovině XX veka*, 3. díl, 2. část, Moskva 2007.
- NĚMEČEK, J., VORÁČEK, E. (eds.), *Česko-ruské vztahy v 19. a 20. století*, 1. vydání, Praha 2011. ISBN: 978-80-7286-190-3.
- NEMTSOV, A.A., ŠKOLNIKOV, V.M., *The Anti-Alcohol Campaign and Variations in Russian Mortality*, in: BOBADILLA, J.L., COSTELLO, C.A., MITCHELL, F. (eds.), *Premature Death in the New Independent States*, Washington 1997, s. 239-261.
- NEUSTADT, A., *Problém propojení světových cen s vnitřními a kontraktními cenami vzájemného obchodu zemí RVHP*, in: *Finance a úvěr* 39, 1990, č. 8, s. 522-531.
- NOVE, A., *Soviet Economic Performance: a Comment on Wiles and Ellman*, in: DREWNOWSKI, J. (ed.), *Crisis in the East European Economy: the Spread of the Polish Disease*, London 1982, s. 204-231.
- NYKRYN, J., *Zahraniční obchod ČSSR*, Praha 1988.
- OGNEV, A.P., *Ekonomičeskije otnošenija Vostok-Zapad v 80-e gody*, Moskva 1996.
- ORT, A., *Evropa 20. století*, Plzeň 2004. ISBN: 80-85983-46-X.
- OSLUND, A., *Šokovaja terapija v Vostočnoj Evrope i Rossii*, Moskva 1994.
- PACNER, K., *Osudové okamžiky Československa*, Praha 2012. ISBN: 978-80-7243-597-5.
- PACNER, K., VÍTEK, A., *Půlstoletí kosmonautiky*, Praha 2008. ISBN 978-80-87027-74-4.
- PEARSON, R., *The rise and fall of the Soviet Empire*, New York 1998. ISBN: 978-0761520573.
- PEČUROV, S., *Razvitie obstanovki v Evrope i Rossiya*, in: *Ekonomika i meždunarodnye otnošenija* 36, 1993, č. 4, s. 125-130.
- PICHOJA, R., *Sovetskij Sojuz: istorija vlasti 1945-1991*, Novosibirsk 2000.

- PINDAK, F., *Inflation under Central Planning*, in: *Jahrbuch der Wirtschaft Osteuropas II*, 1983, s. 108-123.
- POZNANSKI, K., *Opportunity cost in Soviet trade with Eastern Europe: discussion of methodology and new evidence*, in: *Soviet Studies* 40, 1988, 2, s. 289-308.
- PREČAN, V., SLÁDEK, Z., *K vývoji sovětské politiky vůči státům Varšavské smlouvy*, Praha 1999. ISBN: 80-85270-90-0.
- PRŮCHA, V., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992. Období 1945-1992*, 2. díl, Brno 2009. ISBN: 978-80-7239-228-5.
- PRŮCHA, V., *Hospodářské a sociální dějiny Československa*, 1. díl, Brno 2004. ISBN: 978-80-7239-228-5.
- PULLMAN, M., *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, Praha 2011. ISBN: 978-80-87271-31-5.
- PŮLPÁN, K., *Nástin českých a československých hospodářských dějin do roku 1990*, 1. díl, Praha 1993. ISBN: 80-7277-195-7.
- REIMAN, M., *Rusko jako téma a realita doma a v exilu*, Praha 2008. ISBN: 9788072851041.
- ŘÍHA, L., *Hospodářská a vědeckotechnická spolupráce a integrace mezi SSSR a ČSSR*, Praha 1989.
- RICHARDSON, E., *The Struggle For Sobriety: Anti-Alcohol Campaigning Under Gorbachev And Yeltsin*, in: *Russian and East European Studies* 16, 1999, č. 5, s. 187-203.
- ROSATI, D.K., *The impact of the Soviet trade shock on central and East European economies*, Amsterdam 1994. ISBN-0-821300498-8.
- RYCHLÍK, J., *Československo a změny ve Východní Evropě na prahu událostí roku 1989*, in: *Slovanské historické studie*, č. 31, s. 137-214.
- RYCHLÍK, J., *Rozpad Československa. Česko-slovenské vztahy 1989-1992*, Bratislava 2002. ISBN 80-88880-02-5.
- SAKWA, R., *Gorbachev and his reforms, 1985-1990*, New York 1990. ISBN: 978-0133624274.
- SAKWA, R., *Soviet politics in perspective*, Oxford 1998. ISBN: 0415169925.
- SAMOCHIN, J.M., *Ekonomičeskaja istorija Rossii*, Moskva 2001. ISBN 5-7598-0156-2.
- ŠASTITKO, V.M., BOČKOVA, V.I., *Vněšňaja trgovlja SSSR so stranami SEV*, Moskva 1986.
- SAXONBERG, S., *The Fall: A Comparative Study of the End of Communism in Czechoslovakia, East Germany, Hungary and Poland*, Oxford 2013. ISBN: 1134435142.
- SCHOPFLIN, G., *Politics in Eastern Europe*, London 1993. ISBN: 978-0631147244.

- ŠEDIVÝ, Z., *Průběh ekonomické transformace na území bývalého SSSR a důsledky pro ekonomické vztahy s ČSFR*, Praha 1992. ISBN 80-7106-325-8.
- SEKANINA, M., *Československá ekonomika v osmdesátých letech 20. století*, in: *Acta Oeconomica Pragensia* 15, 2007, č. 7, s. 331-351.
- SEMANOVÁ, J., *Vývoj zadluženosti východoevropských států ve 2. polovině 80. let*, Praha 1991.
- ŠESTAKOV, V., *Novější historie Ruska*, Moskva 2008.
- SMIRNOV, A.V., *Otraženie vnešnei torgovli v balanse narodnogo khozyaistva*, in: BELKIN, V.D., GERONIMUS A.Ju. (eds.), *Model' dokhod-tovary i balans narodnogo khozyaistva*, Moscow 1978, s. 78-120.
- ŠMELEV, B., *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroi polovine XX. veka*, 2. díl, Moskva 2003.
- SMITH, G.A., *Soviet foreign trade: organization, operations and policy in 1918-1971*, New York 1972. ISBN: 9780275286507.
- SPIILKA, P., SUCHARDA, J., *Jaderná elektrárna Dukovany včera, dnes a zítra: stručná kronika 25 let provozu JE Dukovany*, Praha 2010.
- STELLNER, F. a kol., *Hospodářské dějiny v 16.-20. století*, Praha 2006. ISBN: 80-245-1141-X.
- ŠTĚPÁNEK, J., *Čechoslovákija i ekonomičeskoe sotrudničetvo so stranami – členami SEV*, Moskva 1974.
- STOKES, G., *The walls came tumbling down: the collapse of communism in Eastern Europe*, Oxford 2011. ISBN: 9780199732630.
- STRAYER, R., *Why Did the Soviet Union Collapse?: Understanding Historical Change*, New York 1998. ISBN: 076560003X.
- ŠUBIN, A.V., *Ot zastoja k reformam SSSR v 1917-1985 gg.*, Moskva 2001. ISBN: 5-8243-0123-9.
- SUMMERS, R., HESTON, A., *A new set of international comparisons of real product and prices: estimates for 130 countries. 1950-1985*, Washington 1991.
- ŠVANKMAJER, M., *Dějiny Ruska*, Praha 2010. ISBN: 978-80-7422-026-5.
- TARSCHYS, D., *The Success of a Failure: Gorbachev's Alcohol Policy, 1985-88*, in: *Europe-Asia Studies* 45, 1993, č. 1, s. 7-25.
- TEICHOVA, A., *The Czechoslovak economy 1918-1980*, Routledge 1988. ISBN: 1317831500.
- TOMEK, P., *Československý uran 1945-1989*, Praha 1999.

- TOMKA, B., *A social history of twentieth-century Russia*, Routledge 2013. ISBN: 0415628431.
- TUREK, O., *Podíl ekonomiky na pádu komunismu v Československu*, Praha 1995. ISBN: 8085270463.
- VEBER, A.B., LOGINOV, V.T., OSTROUMOV, G.S., ČERNJAEV, A.S., *Sojuz možno bylo sochranit'*, Moskva 1995. ISBN: 5-86493-001-6.
- VLADIMIROV, V.P., *Torgovoje sotrudničestvo stran SEV*, Moskva 1986.
- VOLKOGONOV, D.A., *Autopsy For An Empire: The Seven Leaders Who Built The Soviet Regime*, New York 1998. ISBN: 9780684834207.
- VOLKOGONOV, D.A., *Sem' vožděj*, Moskva 1995. ISBN: 5-7020-1031-0.
- VŠE, *Hospodářský a sociální vývoj Československa (1945-1992)*, in: Acta oeconomica Pragensia: vědecký sborník Vysoké školy ekonomické v Praze 4, 1996, č. 3.
- VYKOUKAL, J., LITERA B., TEJCHMAN, M., *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989*, Praha 2000. ISBN: 80-85983-82-6.
- WANNER, J., *Brežněv a Východní Evropa*, Praha 1995. ISBN: 80-7184-041-6.
- WHITE, S., *Gorbachev and after*, Cambridge 1991. ISBN: 9780521424356.
- WHITE, S., *Russia Goes Dry. Alcohol, State and Society*, Cambridge 1996. ISBN: 9780521558495.
- WILES, P.J.D., *Soviet Inflation 1982*, in: Jahrbuch der Wirtschaft Osteuropas II, 1983, s. 76-89.
- WINIECKI, J., *Are soviet-type economies entering an era of long-term decline?*, in: Soviet Studies 38, 1986, č. 3, s. 325-348.
- ZABELIN, V., *Vnešnjaja torgovlja Rossii*, Moskva 2007.
- ŽÁČEK, P., *Za mír a socialismus až do trpkého konce. Dokumenty o spolupráci československé a sovětské rozvědky, 1985-1989*, in: Sborník Archivu bezpečnostních složek, 2008, č. 6, s. 103-119.
- ZADOROŽŇUK, E.G., MARJINA, V.V., SERAPIONOVA, E.P., *Čechija i Slovackija v XX veke*, Moskva 2005. ISBN: 5020103497.
- ZAMRAZILOVÁ, E., *Ekonomická úroveň ČSSR a její vývoj v mezinárodním srovnání*, Praha 1990. ISBN: 807006028X.
- ŽARINOV, V.V., VOZNJUK, A. Ja., *Sovetsko-čechoslovackie otnošenija 1977-1982. Dokumenty i materialy*, Moskva 1984.
- ZEMAN, K., *Postavení ČSSR ve světové ekonomice*, Praha 1990.
- ŽÍDEK, L., *Dějiny světového hospodářství*, 1. vydání, Plzeň 2007. ISBN 978-80-7380-035-2.

Seznam grafů v textu

- Graf č. 1* Obrat zahraničního obchodu SSSR s Československem
Graf č. 2 Saldo obchodní bilance ČSSR v obchodech s SSSR
Graf č. 3 Vývoj československé struktury dovozu z SSSR
Graf č. 4 Vývoj československé struktury vývozu do SSSR
Graf č. 5 Obrat zahraničního obchodu Československa se Sovětským svazem
Graf č. 6 Struktura vývozu Československa v rámci zahraničního obchodu podle položek SITC
Graf č. 7 Struktura dovozu Československa v rámci zahraničního obchodu podle položek SITC
Graf č. 8 Přehled temp růstu obratu, exportu a importu ČSFR v obchodech s SSSR v letech 1991-1992
Graf č. 9 Přehled struktury vývozu ČSFR do SSSR v letech 1990-1992
Graf č. 10 Import ČSFR ze Sovětského svazu/Ruska v letech 1990-1992

Seznam tabulek v textu

- Tabulka č. 1* Obrat vzájemného obchodu SSSR a Československa v letech 1970-1979
Tabulka č. 2 Obchod SSSR a Československa v letech 1980-1983
Tabulka č. 3 Teritoriální vazba československých zahraničně obchodních toků na sovětský trh
Tabulka č. 4 Struktura exportu Československa do Sovětského svazu
Tabulka č. 5 Struktura importu ČSSR ze Sovětského svazu
Tabulka č. 6 Odhady relace HDP/1 obyvatele SSSR vůči USA
Tabulka č. 7 Vývoj směnných relací ZO SSSR
Tabulka č. 8 Meziroční tempa růstu obchodu Československa a SSSR
Tabulka č. 9 Podíl dovozu z SSSR na celkovém dovozu ČSSR
Tabulka č. 10 Podíl vývozu do SSSR na celkovém vývozu ČSSR
Tabulka č. 11 Výsledky vědeckotechnické spolupráce ČSSR a Sovětského svazu v letech 1986 a 1988
Tabulka č. 12 Výroba a dodávky uranové rudy z ČSSR do SSSR v tunách za období 1945 – 1990
Tabulka č. 13 Celkový objem sovětských dotací Československu
Tabulka č. 14 Sovětské subvence evropským zemím RVHP
Tabulka č. 15 Objem poskytnutých úvěrů SSSR Československu
Tabulka č. 16 Mezisektorový obchod ČSSR a SSSR v letech 1981 a 1985
Tabulka č. 17 Hrubý domácí produkt a hrubý domácí produkt na osobu v SSSR
Tabulka č. 18 Srovnání vybraných makroekonomických ukazatelů SSSR a Československé federativní republiky
Tabulka č. 19 Zahraniční obchod SSSR v letech 1990-1991 v mil. USD
Tabulka č. 20 Oficiální průměrné směnné kurzy a parita kupní síly v roce 1991
Tabulka č. 21 Dopad zhroucení sovětského obchodu na HDP Československa
Tabulka č. 22 Import ČSFR ze Sovětského svazu/Ruska v letech 1990-1992

Seznam příloh

- Příloha č. 1* Československo-sovětský obchod se stroji a zařízeními v roce 1985
Příloha č. 2 Sovětsko-československý obchod s výrobky chemického průmyslu v roce 1984

- Příloha č. 3* Vybrané základní ukazatele ekonomického rozvoje ČSSR v 8. pětiletce
- Příloha č. 4* Srovnání oficiálních a alternativních odhadů základních parametrů sovětské ekonomiky
- Příloha č. 5* Meziroční tempa růstu HDP na osobu SSSR 1950 – 1991
- Příloha č. 6* Hrubý domácí produkt Sovětského svazu mezi lety 1950 – 1991
- Příloha č. 7* Celkový hrubý národní produkt v miliardách amerických dolarů r. 1990, podle parity kupní síly
- Příloha č. 8* Saldo obchodní bilance ČSSR v obchode s SSSR
- Příloha č. 9* Vývoj československé struktury dovozu z SSSR
- Příloha č. 10* Vývoj československé struktury vývozu do SSSR
- Příloha č. 11* Přehled struktury vývozu ČSFR do SSSR v letech 1990-1992
- Příloha č. 12* Import ČSFR ze Sovětského svazu/Ruska v letech 1990-1992

Příloha

Příloha č. 1 Československo-sovětský obchod se stroji a zařízeními v roce 1985 (v mil. Kčs)

Subsektor	Export	Import
Investiční jednotky, komety průmyslových továren	6899	833
Energetické stroje	889	1150
Stroje pro těžký průmysl	5822	1227
Stroje pro zpracovací průmysl	8626	434
Stroje pro zemědělství, obchod a služby	1786	602
Dopravní prostředky pro výrobní účely	10280	335
Dopravní prostředky pro osobní účely	1108	827
Jemná mechanika a optika pro výrobní účely	1307	188
Jemná mechanika a optika pro osobní účely	59	115
Indikátory, měřidla, nářadí	65	74
Ostatní	38840	5786

Zdroj: AE GARF, Statističeskij sbornik torgovli stran-členov SEV za 1986 god, f. 2, i. 2033, signatura 302/2/V, j. 1855, s. 18-19; AE GARF, Protokol ispolněnija vzaimnych objazatělstv v razvitii innovacionnyh proizvodstv v mašinostroitel'noj otrasli, f. 413, i. 32, j. 893, s. 17.

Příloha č. 2 Sovětsko-československý obchod s výrobky chemického průmyslu v roce 1984 (v mil. Kčs)

Subsektor	Export	Import
Těžba surovin pro chemický průmysl	0	185
Základní chemie	1502	2220
Chemická výroba	382	30
Farmaceutické výrobky	758	130
Výrobky z kaučuku a asbestu	345	42
Syntetická vlákna a plasty	352	216
Ropné produkty	49	1066
Celkem	2941	3896

Zdroj: AE GARF, Statističeskij sbornik torgovli stran-členov SEV za 1986 god, f. 2, i. 2033, signatura 302/2/V, j. 1855, s. 22-23.

Příloha č. 3 Vybrané základní ukazatele ekonomického rozvoje ČSSR v 8. pětiletce

Ukazatel	8. pětiletý plán (roční průměr, %)	Skutečnost, %	
		1987	1988
Hrubá zemědělská výroba	6,8	0,9	2,2
Objem stavebních prací	2,1	2,3	0,1
Celkový objem investiční výstavby	10,4	3,8	4,6
Objem zahraničního obchodu se socialistickými zeměmi	3,4	2,9	1,1
Objem zahraničního obchodu s nesocialistickými státy	2,3	0,1	0,8
Reálné peněžní příjmy obyvatelstva	2,5	3,2	3,8

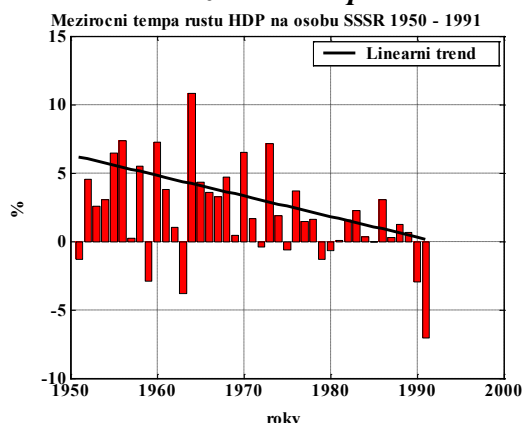
Zdroj: Národní archiv ČR, Základní problémy vývoje národního hospodářství ČSSR v 8. pětiletce, Fond ústředního výboru KSČ (1989), j. 7701/24, s. 17; AE GARF, Obsaha ocenka rezultatov razvitija narodnogo chozjajstva ČSSR za 10 měsjacev 1988 goda, f. 4372, i. 67, j. 8783.

Příloha č. 4 Srovnání oficiálních a alternativních odhadů základních parametrů sovětské ekonomiky (průměrné roční v %)

	Oficiální statistiky			Alternativní odhad		
	1913-1950	1950-1978	1978-1990	1913-1950	1950-1978	1978-1990
NMP/HDP	6,1	7,7	2,4	2,1	4,4	1,2
Populace	0,4	1,3	1,9	0,4	1,3	0,9
Produkce na osobu	5,6	6,3	1,5	1,8	3,0	0,4
Produktivita práce	5,6	6,0	2,1	1,7	2,7	1,0
Zemědělství						
Hrubá výroba/přidaná hodnota	0,9	3,5	0,8	0,3	2,4	-0,1
Produkt na osobu	0,5	2,1	-0,1	-0,1	1,0	-1,0
Produktivita práce	1,9	4,2	1,5	1,3	3,1	0,6
Průmysl						
Hrubá výroba/přidaná hodnota	7,2	9,2	3,1	3,7	6,5	1,5
Produkt na osobu	6,8	7,8	2,2	3,3	5,0	0,6
Produktivita práce	4,5	5,9	3,2	1,0	3,3	1,5

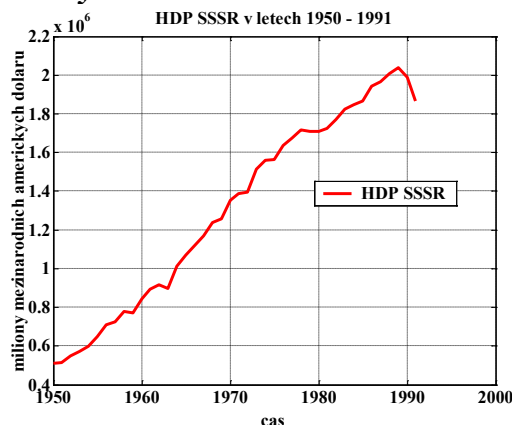
Zdroj: ŽÍDEK, L., *Dějiny světového hospodářství*, 1. vydání, Plzeň 2007, s. 314.

Příloha č. 5 Meziroční tempa růstu HDP na osobu SSSR 1950 – 1991 v %

Zdroj: MADDISON, A., *The World Economy: A Millennial Perspective*, Paris 2001, s. 330.

Příloha č. 6 Hrubý domácí produkt Sovětského svazu mezi lety 1950 – 1991 v milionech amerických dolarů

Zdroj: MICHAL, J., *Komparativní hospodářské systémy*, 1. vydání, Praha 1994, s. 274.

Příloha č. 7 Celkový hrubý národní produkt v miliardách amerických dolarů r. 1990, podle parity kupní síly

	1960	1970	1980	1985	1986	1987	1988	1989	1990
USA	2 189	3 176	4 189	4 757	4 893	5 057	5 281	5 413	5 465
Francie	285	492	703	753	773	790	820	850	874
SRN	404	626	820	871	889	903	936	971	1 016
Japonsko	324	879	1 386	1 682	1 727	1 807	1 911	2 003	2 115
Švédsko	60	94	114	125	128	131	135	137	138
Československo	66	88	115	122	125	126	129	131	127
SSSR	1 054	1 797	2 394	2 541	2 628	2 676	2 773	2 579	2 660

Zdroj: MICHAL, J., *Komparativní hospodářské systémy*, 1. vydání, Praha 1994, s. 205.

Příloha č. 8 Saldo obchodní bilance ČSSR v obchode s SSSR (mil. Kčs v běžných cenách)

	1980	1985	1987	1988
Vývoz	28515,8	52365,2	54553	54246
Dovoz	29383,9	55244,8	55521	52391
Saldo	-868,1	-2,979,6	-968	1855

Zdroj: Statistické ročenky ČSSR a interní podklady FSÚ za rok 1989.

Příloha č. 9 Vývoj československé struktury dovozu z SSSR (v %)

	Průměr 1981-1985	1986	1987	1988
Stroje, zařízení, dopravní prostředky	18,4	19,7	21,7	22,0
Suroviny a paliva	72,2	71,8	69,4	68,5
Výrobky chemického průmyslu	3,1	3,5	3,8	3,7
Stavební materiály	0,1	0,1	0,2	0,2
Nepotravinářské suroviny	3,0	2,8	2,6	2,7
Potravinářské suroviny	0,1	0,1	0,1	0,1
Potravinářská zboží	0,6	0,6	0,6	0,5
Průmyslové spotřební zboží	1,2	1,4	1,6	2,3

Zdroj: Interní statistický materiál FMZO – Praha, 1986, JOINT ECONOMIC COMMITTEE, *East European economies. Slow growth in the 1980's*, Washington 1985-1986, s. 81, GOSKOMSTAT, *Vnešnjaja trgovlja SSSR v 1989 godu*, Moskva 1989, s. 108-178 (vlastní výpočty).

Příloha č. 10 Vývoj československé struktury vývozu do SSSR (v %)

	Průměr 1981-1985	1986	1987	1988
Stroje, zařízení, dopravní prostředky	66,5	67,9	68,8	70,6
Suroviny a paliva	6,9	7,1	7,1	4,8
Výrobky chemického průmyslu	2,9	3,0	3,0	3,1
Stavební materiály	1,4	1,4	1,4	1,6
Nepotravinářské suroviny	0,6	0,5	0,4	0,7
Potravinářské suroviny	0,5	0,3	0,1	0
Potravinářská zboží	1,5	1,4	0,9	0,4
Průmyslové spotřební zboží	18,6	18,4	18,3	18,8

Zdroj: Interní statistický materiál FMZO – Praha, 1986, JOINT ECONOMIC COMMITTEE, *East European economies. Slow growth in the 1980's*, Washington 1985-1986, s. 81, GOSKOMSTAT, *Vnešnjaja trgovlja SSSR v 1989 godu*, Moskva 1989., s. 108-178 (vlastní výpočty).

Příloha č. 11 Přehled struktury vývozu ČSFR do SSSR v letech 1990-1992

Skupiny zboží	1990	1991	1992
Potraviny a živá zvířata	13,59%	4,26%	16,18%
Nápoje a tabák	1,06%	0,21%	0,99%
Suroviny (bez paliv)	0,26%	0,25%	0,31%
Minerální paliva	2,33%	2,22%	4,30%
Chemikálie	4,08%	7,46%	4,75%
Průmyslové zboží	9,30%	21,34%	11,03%
Stroje, dopravní prostředky	60,78%	48,03%	47,59%
Různé hotové výrobky	17,46%	16,22%	14,85%

Zdroj: FEDERÁLNÍ STATISTICKÝ ÚŘAD, *Statistická ročenka ČSFR 1993*, Praha 1993, s. 480-490; GOSKOMSTAT, *Vnešnjaja trgovlja SSSR v 1987 godu*, Moskva 1987, s. 179-193; GOSKOMSTAT, *Rossijskaja federacija 1992*, Moskva 1993, s. 16-25 (vlastní výpočty).

■